
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817

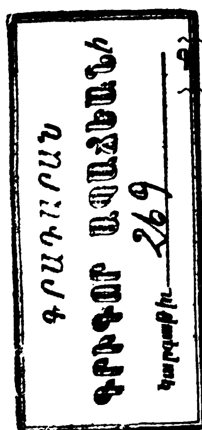
ՀԱՄԱՌՕՏՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Երկասիրութիւն

ԳԷՈՐԳԱՅ ԱԲՈՎԵԱՆՑ.

Աչքից հեռացած, մտքից մոռացած,
Իրանք անլեզու, աշխարհն անխրաւ,
Որ Հայոց ազգիցն անթիւ ու անբաւ
Էնպէս քաջ որդիք խլեց՝ չիշտացաւ:

Վէրք Հայ. Խ. Աբովեան. (եր. 274)։

ՏՓԽԻՍ
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՑԻ ՏՊԱՐԱՆ
ՕՐԲԵԼԵԱՆ ՓՈՂՈՑ № 5
1884

Grad
EREN
474
BUHR

ԻՒՐ ԳՈՐՈՎԱԳՈՒԹ

ԵՒ ՍԻՐԵԼԻ ՄՕՐԸ

ԵՂԻՍԱԲԷԹ ԱԲՈՎԵԱՆՑԻՆ

Երախտագէտ սրտով

ՆՈՒԻՐՈՒՄ Է

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՂԸ։

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 11 Ноября 1883 г.
Типографія И. Мартиросіанца. Орбеліан. ул., д. № 5

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ.

Ամեն լուսաւորեալ ազգերի մէջ պատմական գիտութեանց ուսումն, իբրև ամենակարևոր մարդկային սեռի լուսաւորութեան և յառաջադիմութեան, ամեն փոքր 'ի շատէ բարեկարգ դպրոցների մէջ ընդունած է։ Եւ սա յիրաւի այսպէս էլ է. որովհետև նա է հայելի, որի մէջ մարդկութիւնը կարող է ճշդութեամբ տեսնել, թէ իր կատարելութիւնքը և թէ իր թերութիւնքը, որով աւելի մօտենում է անձնաճանաչութեան, որ նորա կեանքի մէջ ամենից հարկաւորն է։ Ընդհանուր պատմական գիտութիւնքը, ընդհանուր մարդկութեան համար, այս նշանակութիւնը ունին։ Բայց իւրաքանչիւր ազգ, իբրև մասն մարդկութեան, ունի և իւր առանձնական յատկութիւնները, ուստի և իւրաքանչիւր ազգ, իրան լաւ ճանաչելու համար, անշուշտ հարկաւորութիւն ունի իւր պատմութիւնը մանրամասնաբար ուսանելու, որովհետև նորա մէջ իւր առանձնական կատարելութիւնքը և թերութիւնքը տեսնելով, ճշդութեամբ կը ճանաչէ իրան, և . . . .

Այս աչքի առաջ ունենալով, հարկ համարեցի տպագրելու իմ անյայտացեալ եղբօրս—Գէորգայ Աբովեանց—«Հայոց պատմութեան համառօտութիւնը». իբրև ձեռնարկ, որոյ հարկաւորութիւնը շատ զգալի է մեր ազգային դպրոցներումը: Կը յուսանք, որ ներողամիտ աչքով կը նային մեր բանասէրներն այս երկասիրութեան վերայ, որովհետև սորա աշխատասիրողը դեռ ևս չէր մշակած իր գործը, ինչպէս հարկն է, և անյայտացաւ կիսատ թողնելով իւր ցանկալի ձեռնարկութիւնը: Իսկ ես, թէ յաւերժացնելու համար նորա յիշատակը և թէ մի նոր միջոց աւելացնելու համար մեր բանասէրների ձեռքին այս առարկայի մշակութիւնը առաջ տանելու համար, որոշեցի 'ի լոյս ընծայելու այս աշխատասիրութիւնը երրորդ անգամ, 'ի նպաստ ուսանող երիտասարդաց:

Բաղդասար Աբովեանց.

'ի 19-ն Յունիսի 1869

Տփխիս.

ՑԱՆԿ

Հայոց պատմութեան մեծամեծ դարերն, նոցա շրջաններն և իւրաքանչիւր դարի և շրջանի գլխաւոր նիւթը... Ա—Զ։

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Երես

Հին Հայաստանի սահմանը 1
Հայաստանի լեռները 2
Հայաստանի գետերը 4
Հայաստանի լճերը 6

ՄԵԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԸ

1 Բարձր Հայք 7
2 Չորրորդ Հայք կամ Ծոփաց աշխարհ . . . —
3 Աղձնիք կամ Աղձնեաց աշխարհ 8
4 Տուրուբերան աշխարհ . . . . —
5 Մոկք կամ Մոկաց աշխարհ . . . . —
6 Կորճէք կամ Կորդուաց աշխարհ 9

7 Պարսկահայք 9
8 Վասպուրական աշխարհ . . . . —
9 Սիւնիք կամ Սիսական 10
10 Ուտի կամ Ուտէացւոց աշխարհ . . . . . —
11 Փայտակարան աշխարհ . . . . —
12 Արցախ կամ Փոքր Սիւնիք . . . . . . —
13 Գուգարք կամ Գուգարաց աշխարհ . . . 11
14 Տայք կամ Տայոց աշխարհ . . . . —
15 Այրարատեան աշխարհ . . . . —
Փոքր Հայք 12
Միջագետք Հայոց 13
Կիլիկիա . . . . —
Հայաստանի և Հայոց յատկութիւնքը . . 14
Հայաստանի յիշուած կենդանիքը . . . 16
Հայաստանի գազանները և թռչունները . 17
Հայաստանի հանքերը . . . . —
Հայաստանի նախկին բնակիչքը և նոցա կրօնը 18

ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Շրջան առաջին.

Հայկայ գալուստը ի Հայաստան և նորա պատերազմը Բէլի դէմ 20
Հայոց նահապետների գաղթականութիւնը և

նոցա աշխարհաշինութիւնները 21—19-դ դարը 24
Արամ 18-դ դարումը 28
Արայ գեղեցկէն մինչև Պարոյր թագաւորը կամ մինչև 600 թիւը Քրիստոսից առաջ . . 30
Մեր թագաւորները Մարաց ժամանակները կամ 610—535 թիւը Քրիստոսից առաջ . 34
Տիգրան առաջին 35
530—330 թիւը։ Ինչ ժամանակ Հայաստանի մէկ մասը Պարսից թագաւորութեան նահանգ դարձաւ 38
Հայոց հեթանոսական կրօնը 40
Հայոց գլխաւոր չաստուածները 42
Հայաստանը 330—150 թիւը Քրիստոսից առաջ 44

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Շրջան երկրորդ.

Արշակունի Վաղարշակ թագաւորը 150 թուականին Քրիստոսից առաջ 48
Վաղարշակայ օրէնքները և կարգադրութիւնքը 54
Կարգադրութիւնները 55
Արշակ առաջին 124 թուականին . . . 58

Արտաշէս առաջին 111—86 թուականը Ն. Ք. զՔրիստոս 58
Տիգրան երկրորդ 86—36 թուականին Քրիստոսից առաջ 60
Միհրդատայ երկրորդ պատերազմը Հայոց օգնութեամբ 63
Արտաւազդ 36—33 թուականը Քրիստոսից առաջ 68
34 թուականից Քրիստոսից առաջ մինչև 80 թուականը Քրիստոսից յետոյ, ըստ ազգային մատենագրաց 70
Արտաշէս Բ. 80—135 թիւը Քրիստոսից յետոյ 75
Արտաւազդ 135 թիւը Քրիստոսից յետոյ 81
Տիրան 135—156 թիւը Քրիստոսից յետոյ —
Տիգրան Գ. 156—195 թիւը 82
Վաղարշ 195—210 թիւը 83
Խոսրով 210—253 թիւը 84
Տրդատայ մանկութիւնը և նորա թագաւորութեան սկիզբը 86
Հայոց քաղաքականութեան նոր հանգամանքները. Սղկունեաց Սղուկ իշխանի ապստամբութիւնը. Սկիւթացւոց դէմ պատերազմը և զօրավարութեան բաժանումն 88
Քրիստոնէութեան առաջին քարոզութիւնները Հայոց աշխարհումը և նորա ուշ մտնելու պատճառը 91
Հայոց կատարեալ դարձը ի Քրիստոնէու-

թիւն. Լուսաւորչայ մանկութիւնը, նորա տանջանքները. Տրդատայ հրովարտակները ընդդէմ Քրիստոնէից. Հռիփսիմեանք և Աստուծոյ պատիժը 92

Լուսաւորչայ ելն խորվիրապից. Հարուածելոց բժշկութիւնը. քարոզութիւնը. մեհենաց քանդումն. Լուսաւորչայ ձեռնադրութիւնը. Նորա կարգադրութիւնները և Հայաստանի երկու ամենամեծ երախտաւորաց մահը 94

Տրդատայ յաջորդների նկարագրութիւնը. Նոցա յարաբերութիւնը դէպի նախարարները և Հարևան երկու պետութիւնները 98

Խոսրով Բ. Սանատրուկ և Բակուր ապստամբեալները, մէկը Փայտակարան և միւսն Աղձնիք. Կոստանդիոս կայսեր մօտ Հրեշտակագնացութիւնը. Անտիոքայ գալուստը. չորս զօրավարութեան նորոգութիւնը, Մանաճիհրի եղեռնագործութիւնը. Ակիւթացւոց արշաւանքը. Օշականի ճակատը. Տիրան Բ. և նորա անիրաւութիւնները 343—364 թուականը 101

Արշակ երկրորդ 364—382 թիւը 105

Պապ 382—388 թիւը 110

Վարազդատ 391—394 թիւը 113

Արշակ երրորդ. Վաղարշակ երկրորդ. Խոսրով երրորդ 394 - 399 . . . . →

Խոսրով Գ. միայն թագաւորում է երկու բաժնի վերայ մինչև 400 թիւը 115

Վռամշապուհ 401—421 Թիւը 117
Խոսրով Գ. միւս անգամ Թագաւորում է և յետոյ Շապուհ Յազկերտի որդին մինչև 427 Թիւը 119
Արտաշէս Գ. 427—433 Թիւը. Արշակունեաց Թագաւորութեան և Լուսաւորչայ տան Հայրապետութեան վերջը 120
Հինգերորդ դարու առաջին կիսի Հայոց աշխարհի հանգամանքները . . . .
Յազկերտ Բ-ի յաջողութիւնները, նորա դիտաւորութիւնը Քրիստոնէական հաւատի մասին. Աստմեանց նահատակութիւնը, Դենշապուհ 'ի Հայաստան, Զրադաշտական նամակը. պատասխանը. նախարարաց կոչումն. բանտարկութիւն, առ երես ուրացութիւն. դարձ. Վասակ սրտանց ուրացեալ. ուխտապահ նախարարաց յաղթութիւնը 440—450 Թիւը 124 128
Հայոց դեսպանութիւնը առ կայսրն. Պարսից յարձակմունքն Աղուանից վերայ. Հայոց օգնութիւնը. Վասակայ ուխտանենգութիւնը. Վարդանայ դարձն և Այրարատայ գրաւելը 451 Թուին. պատերազմի պատրաստութիւնները. Տիզբոնի դրան նենգութիւնները. Պարսից զօրքի գալն, Առանձար, Աւարայրի ճակատը և նահատակութիւն Վարդանանց 132
Հայոց խռովութեան սաստկանալը. Յազկերտը միտքը փոխում է. Ատրորմիզդ մարզպան. Ղևոնդեանք կալանաւորվում են, նախա-

բարները բողոքում են. Վասակը դատապարտվում է. Նախարարաց կալանաւորութիւնը. Ղեւոնդեանց նահատակութիւնը և նախարարաց դարձը 451—461 թիւը 137

Տիզբոնի դրան խորամանկ քաղաքականութիւնը. Գիւտ կաթողիկոսը. Վահան Մամիկոնեան. ուխտապահութիւնը. Յովհան Մանդակունի կաթողիկոսը. Պարսիկք հալածեալք. Ատրվըշնասպը. Արկուռի. Ատրներսեհ. Ներսեհապատ. Միհրան. Զարմիհր Հազարավուխտ. Շապուհ մարզպան, Վահան դիւցազն և նորա արտաքոյ կարգի քաջութիւնները. Պարսից դրան քաղաքականութեան փոփոխութիւնը. Վաղարշ. Նիխոր. դաշն խաղաղութեան և Վահան մարզպան 461—485 թիւը 141

Հինգերորդ դարու վերջերի և վեցերորդի սկիզբների քաղաքական և կրօնական նոր հանգամանքները. Պարսից հալածանաց մեղմութիւնները. Յունաց քաղաքական ներգործութիւնները և նոցա կրօնական ատելութեան սկիզբը. Բաբգէն կաթողիկոսը և Վաղարշապատու ժողովը. 150

ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԸ

Հինգերորդ դարի վերջերից մինչև եօթներորդի սկիզբները 155

ԿԻՒՐԵՊԱՂԱՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐԱԲԱՑԻՈՑ ԱՐՇԱՒԱՆԱՑ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԸ.

ԿԱՄ

631—693 *թիւը* 160

ՌՈՍՏԻԿԱՆԱՑ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԸ

Եօթներորդ դարու վերջերից մինչև իններորդ դարու կէսը 163

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Շրջան երրորդ.

Բագրատունեաց թագաւորութեան կանգման և անկման նկարագիրը 171
Աշոտ Ա. 856—889 *թիւը* 175
Սմբատ Ա. 889—914 *թիւը* 179
Աշոտ Բ. *երկաթ* 915—928 *թիւը* . . . 185
Աբաս 928—951 *թիւը* 191

Աշոտ Գ. Ողորմած 952—977 թիւր . . 193
Սմբատ Բ. 977—990 թիւր 195
Գագիկ Ա. 990—1020 196
Յովհաննէս Սմբատ 1020—1040 թիւր . 198
Գագիկ Բ. 1040—1045 թիւր 202
Տասն և մէկ դարու կիսերից մինչև այն դարու վերջերը 205
Ռուբէնեանց ժամանակուայ նկարագրութիւնը 209

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Շրջան չորրորդ.

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ 1080—1123 ԹԻՒԸ։

Ռուբէն Ա. մինչև 1095. Կոստանդին Ա. մինչև 1100 և Թորոս Ա. մինչև 1123 թիւր 215
Լևոն Ա. 1123—1141 թիւր 219
Թորոս Բ. 1145—1168 թիւր 220
Մլեհ Թորոս Բ-ի եղբայր 1168—1174 թիւր 224
Ռուբէն Բ. 1174—1185 թիւր 227

Լևոն Բ. 1186—1219 թիւը 228
Լևոնի մահից յետոյ ծագած շփոթութիւնները 1219—1226 թիւը 234
Հեթում Ա. 1226—1270 թիւը 235
Լևոն Գ. 1270—1289 թիւը 238
Հեթում Բ-ի ժամանակները 1289—1307 թիւը 243
Օշինը 1308—1320 թիւը և նորա որդի Լևոնը Ե. 1320—1342 թիւը 248
Լուսինեան տան թագաւորաց սկզբնաւորութիւնը. Կոստանդին Գ. և Գուիտոն։ Առաջինը 1342—1343 թիւը, երկրորդ 1343—1345 թիւը 254
Կոստանդին Դ. 1345—1362 թիւը . . 256
Կիլիկիայի խղճալի վիճակը 1362—1365 թիւը։ Լևոն Զ. 1365-ին, նորա գերութիւնը —1374 թուին։ Կիլիկիոյ թագաւորութեան անկումն և Լևոնի մահն 1393 թուին . . 258
Հայոց ազգի, քաղաքական իշխանութիւնը կորցնելից յետոյ, ունեցած վիճակների համառօտ նկարագրութիւնը (հազար չորս հարիւր թուից մինչև ներկայ ժամանակս)։ 263

Հայոց պատմութեան մեծամեծ դարերն, նոցա շրջաններն և իւրաքանչիւր դարի և շրջանի գլխաւոր նիւթը։

Ա.

Առաջին կամ Հին դար սկսվում է հայոց տէրութեան սկզբնաւորութիւնից մինչև Արշակունեաց Հարստութեան անկումն, կամ 2200 թուիցը Քրիստոսից առաջ մինչև 430 թիւն Քրիստոսից յետոյ։

Բ.

Միջին դար սկսվում է Արշակունեաց Հարստութեան վերջանալուց յետոյ մինչև Ռուբինեանց Հարստութեան անկումն կամ 430 թուից մինչև 1400 թիւը Քրիստոսից յետոյ։

Գ.

Նոր դար սկսվում է Ռուբինեանց Հարստութեան անկումից մինչև մեր օրերը, կամ 1400 թուից մինչև ներկայ ժամանակս։

I.

Հին դարումը Հայերը հեթանոս են, Հայոց տէրութիւնը հիմնվում է, շէնանում է, կարգաւորվում է, զօրեղանում է և պատերազմական մեծ փառքեր է ժառանգում։

Այս դարը ունի մէկ քանի շրջաններ։

ԱՌԱՋԻՆ շրջանումը Հայաստանը կառավարվում է Հայկազանց հարստութիւնից. նահապետներն զարդարում են Հայաստանը զանազան շինութիւններով, հիմնվում են նահապետական փոքր տուներն, ամեն մէկն իւր կալուածքն և իւր ոստանն ունենալով. այս միջօցումն է նմանապէս որ Հայոց մեծ նահապետներից մէկն ընդունում է թագաւորական տիտղոս և թագ։ Այս միջոցն տևում է Հայկից մինչև Վահէի մահն, կամ 2200 թուից մինչև 330 թւին Քրիստոսից առաջ։

ԵՐԿՐՈՐԴ շրջանումն Հայերը զրկվում են իրանց օրինաւոր թագաւորներից, ընկնում են Մակեդոնացի Աղէքսանդրի ձեռի տակն, յետոյ Սելևկացւոց. բայց ազատութեան հոգին լինելով Հայոց մէջ, անդադար ոտի են կանգնում և Հայերից թագաւոր ընտրում զանազան տեղ։ Այս միջոցն գալիս է Վահէի մահից մինչև Արշակունեաց հարստութեան Հայոց գահի վերայ բազմիլն, կամ 330—150 թուականը Քրիստոսից առաջ։

ԵՐՐՈՐԴ շրջանումն Արշակունիքն սկսում են Հայաստանին տիրել, նահապետական կարգն և

կառավարութիւնը մեծ փոփոխութեան տակ ձգել. նահապետութեան աւերակների վերայ դուրս են գալի նախարարներն իրանց գոռոզութեամբն։ Հայերի զէնքը դողացնում է շրջակայ ազգերին. Հայերը քաջութեամբ պատերազմում են Հռովմայեցւոց, Պարսից, Սկիւթական և այլ ազգաց հետ։ Հայաստանը իր ամենամեծ ընդարձակութեան և փառքին է հասնում։ Այս միջոցն տևում է մինչև պարսկական Արշակունեաց հարստութեան անկումն 'ի Պարսկաստան, կամ 150 թուիցն Քրիստոսից առաջ մինչև 230 թիւն Քրիստոսից յետոյ։

ՉՈՐՐՈՐԴ շրջանումն Արշակունի թագաւորներն, թոյլ և կնատ, տանն են նստած. Սասանեանց տունը, նրանց հետ թշնամացած, կամենում է նրանց էլ կործանել, ինչպէս Պարսկաստանումն արաւ։ Հայոց նախարարները Պարսիկներիցն գրգռուած ընդդիմանում են իրանց թագաւորներին, կամենում են իրանց իշխանութիւնը ընդարձակել և ինքնագլուխ լինել, վերջապէս վախճան են տալիս Հայաստանի Արշակունի հարստութեանը։ Իսկ այս միջոցումն քրիստոնէական կրօնի լոյսն սկսվում է տարածվել Հայոց մէջ, և նոցա մէջ նոր կեանք և հոգի է ծնում։ Հայկական տառերն գտնվում են և գրութիւնը ծնում է և ծաղկում է բազմահմուտ հոգևորականաց ձեռամբն։ Այս միջոցն գալիս է 230 թուիցն մինչև 430 թիւն կամ մինչև Հայկական Արշակունի գահի կործանելն։

II.

Միջին դարումն և արդէն նորա սկիզբներիցն Հայերն քրիստոնեայ են. այն ինչ մարմնաւոր իշխանութեան կապերը քակվում են, հոգևորը օր քան զօր զօրեղանում է, հաստատվում է ազգային եկեղեցին և Հայոց բոլոր ոյժը ջանք է անում այն եկեղեցին հաստատ պահել, նորա հետ պահպանվում է և Հայոց ազգութիւնը. մաքառում են այդ պատճառաւ Պարսից, Յունաց, Արաբացւոց և այլոց դէմ: Թշնամիքն զօրեղանում են, Հայերը վերջին ջանքն 'ի գործ են դնում իրանց երկրումը պաշտպանել իրանց եկեղեցին, ազգութիւնը և նորա հետ կապուած սովորութիւնները, ո՛չինչ չեն կարողանում ազդել, սկսում է գաղթականութիւնը: Միջին դարն ունի մէկ քանի շրջաններ:

ԱՌԱՋԻՆ շրջանումն Պարսիկներն Հայոց Թագն գրաւելով կամենում են բառնալ և կրօնը, կրակապաշտութիւնը Հայաստան մտցնելով Հայերին կամենում են իրանց հետ խառնել, Հայերն ընդդիմանում են և եկեղեցին հաստատ է մնում. նոյն միջոցին Յոյներն էլ (թէև ոչ այնքան սաստիկ ինչպէս Պարսիկներն,) կամենում են մեր ազգային եկեղեցին և սովորութիւնները նորաձևութեանց ներքոյ ձգել: Այս միջոցն գրաւում է Արշակունեաց անկումնից մինչև Արաբացւոց երևիլը, կամ 430 թուիցն մինչև 630 թիւն Քրիստոսից յետոյ:

ԵՐԿՐՈՐԴ շրջանումն Յոյները աշխատում են

բոլոր Հայաստանը գրաւել. բայց նոցա կրօնամոլութիւնը աւելի շատացնում է Արաբացւոց տիրապետութիւնը, որ նախարարական դասուն մեծ հարուածներ է տալի, նոցա անկախութիւնը ջնջելու և Հայոց երկիրն անմիջապէս ձեռք ձգելու համար։ Այս միջոցն գրաւում է Արաբացւոց երևելուցն մինչև Բագրատունեաց հարստութեան ծագումն կամ 630—860 թիւը։

ԵՐՐՈՐԴ շրջանումն Հայերի արտաքին հանգամանքներն բարելաւանալով յառաջանում են մէկ քանի թագաւորական հարստութիւններն — Բագրատունեաց, Արծրունեաց, Կարուց, Սիւնեաց, Լօռու և այլն։ Հայաստանը շէնանում է, վանքերը շատանում, գրութիւնը ծաղկում, դպրոցները աւելանում են. բայց երևում են Սելջուկեան կամ Տուղրիլեան թուրքերը։ Յոյները խաղալիք են դառնում մանր մունր թագաւորներին։ Յոյների կրօնամոլութիւնը և խարդախութիւնը մէկ կողմից և Սելջուկեանց սուրը միւս կողմից քակում են հայկական իշխանութիւնները։ Այս միջոցն գրաւում է 860-ից մինչև 1050 թիւը Քրիստոսից յետոյ։

ՉՈՐՐՈՐԴ շրջանումն Հայերն միանգամայն ճարակատուր սկսում են թողնել իրանց արիւնով ներկած և պահպանուած աշխարհը. սկսում է Հայաստանի թումբերը պատառուիլ և Հայոց մեծ ազգը տարագրուիլ. վրէժխնդրութեան և ազատութեան ոգին Հայերից շատերին Տաւրոսի անառիկ լեռների վերայ է կանչում։ Հիմնվում է Ռուբինեան հարստութիւնը. գալիս են խաչակիրք. Հայերը թև են

առնում և նուաճում են բոլոր Կիլիկիան և Փոքր Հայաստանի հարաւը. Մեծն Հայաստանի հիւսիսը անդորրանում է Վրաց հայկազն զօրավարաց ձեռամբն։ Անկարգութիւնքը շատ տեղ վերանում են, վանքերն գիտնական միաբանութեամբք զարդարվում են, արևելեան վտանգեալ քրիստոնէութիւնը ոգի է առնում (Ներսէս Շնորհալի, Լամբրոնացի, Վարդան և այլն). Յոյները վերջին ջանքն 'ի գործ են դնում Հայոց քաղաքական և կրօնական անկախութեան վերջ տալու։ Մօղօլք Հայոց դաշնակիցք. յաղթութիւնք. վտանգների ներկայութիւն. խաչակրութիւնը հովանում է. Մամելուկք՝ արևելեան քրիստոնեայ թագաւորութեան թշնամիք։ Պապերը օգնութիւն տալու փոխարէն հաւատափոխութիւն են պահանջում. կրօնական երկպառակութիւնները կեղեքում են Հայերին, Մօղօլները մահմետականութիւն են ընդունում, Մամելուկների հարուածը։ Այս միջոցն գրաւում է 1000-ից մինչև մօտ 1400 թուականը։

III.

Այս շրջանը բովանդակում է իւր մէջ ժամանակի միջոցը՝ Ռուբինեանց Կիլիկիական տէրութեան անկումնից մինչև մեր օրերը։ Այս շրջանը ամենից թշուառն է մեր ազգի համար, որն որ սկսում է թողնել իւր հայրենիքն և ցրուել ամեն տեղ ու գաղթականութիւնք կազմել, որոնցից մի քանիսը ժամանակի և հանգամանքների կլանող զօրութիւնից անհետանում են և միւսները փոքր առ փոքր ծաղկում են և աւելի բարեյաջող ապագայի յոյսեր են ստանում։

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆԸ

Հին Հայաստանի սահմանը հիւսիսից էին՝ Եգերացւոց աշխարհը, Վրաց և Աղուանից աշխարհներն, որոնք Կուր գետովն բաժանվում էին Հայաստանից. արևելքից՝ Կասպից կամ Վրկանայ ծովը և Ատրպատական աշխարհը. հարաւից՝ Մարք, Ասորեստան և Տօրոս լեռները. որով Հայաստանը բաժանվում էր Միջագետից, այսինքն այն երկիրներիցը, որոնք գտնվում են Եփրատէս և Տիգրիս գետերի մէջտեղումը, և Ասորիքից։ Արևմուտքից՝ Կապադովկիա և Փոքր Ասիա։ Հայաստանի տարածութիւնը ըստ նոր աշխարհագիրաց համարվում է 15,000-մղոն քառակուսի։

Հայաստանի լեռները։

Հայաստանի գլխաւոր լեռներն են՝ Մասիս, ըստ այլոց ազգաց Արարատ, Տօրոս, Կովկաս, Կորդուաց, Պարխար և Մոսկիքեան լեռները։ Մասիս լեռը՝ որոյ անունը ծագվում է մեր Ամասիա նահապետի անունից՝ ընկնում է Արարատայ նահանգի մէջ և երկու ձիւնապատ գագաթներով կանգնած է ընդարձակ դաշտի մէջը. սորա վերայ գտնվում է մէկ մեծ հրաբուխ, որ 1840-թվին իւր սարսափելի ներգործութիւնը ցոյց տուեց՝ Արկուռի գիւղը կործանելով։

Տօրոս կամ Տաւրոս (որ կ՚նշանակէ ցուլ) գալիս է Փոքր Ասիայից և Միջերկրական ծովի արևելեան հիւսիսոյ ուղղութեամբ դէպի Վանայ կամ Բզնունեաց ծովը և դէպի Աղձնեաց նահանգը։

Կովկաս լեռը՝ որոյ անունը ծագած է մեր Հայկ նահապետի Կովկաս եղբօր անունից, ընկնում է Վրաց և Աղուանից աշխարհներիցը դէպի հիւսիս, բայց սա Հայոց լեռների կարգիցն չէ, միայն մեր աշխարհակալ թագաւորաց ժամանակը մեր տէրութիւնը մինչև այդ տեղ էր հասնում։

Ստորին Կովկաս ասվում է այն լեռն, որ ընկնում է Կուր գետի սկզբներիցը դէպի հիւսիս. սա իսկ հայոց լերանց կարգիցն է։ Կորդուաց լերանց անունը դուրս է եկած Կորդուք անունով գաւառի անունիցը. սոքա գտնվում են Ասորեստանի սահմանումը և տարածվում են մեր Պարսկահայ գաւառիցը

մինչև Տիգրիս գետը։

Պարխար լեառները գտնվում են Տայք և Բարձր Հայք անուամբ նահանգներումն։ Մոսկիքեան անուանեալ լեառները գտնվում են Մեծ Հայաստանի արևմտեան հիւսիսային կողմերը և բաժանում են Մեծ Հայաստանը Պոնտոս և Կողքիս աշխարհներիցը։

Այս վերոյիշեալ մեծ լերանց մոտերքումը գտընրվում են և ուրիշ փոքր լեառներ, որոնք երևելի են մեր ազգային պատմական անցքերով։ Այսպէս են՝ Արագած լեառը, որ Հայկայ որդի Արմենակայ անուանովն է կոչվում և ընկնում է Մասիս յերան հիւսիսային կողմը. Գեղամայ լեառը, որ կոչուած է մեր Գեղամ նահապետի անուանովը, ընկնում է Սևանայ կամ Գեղամայ ծովի արևմտեան կողմը։ Գրգուռ լեառը, որ կոչուած է Պարոյից Վախթանգ զօրավարի Գրգուռ որդւոյ անուամբը. ընկնում է սա Վանայ կամ Բզնունեաց ծովի արևմտեան կողմը։ Ընձաքարս կամ Կապուտողն լեառը ընկնում է Վանայ ծովի հարաւային կողմը։ Կղարճք լեառները, որոնք Պարխար լեառներիցը դէպի հիւսիս են ընկնում և որոնցից սկիզբն է առնում Կուր գետը. Մասիս լեառը համարվում է Տօրոս լերան մէկ ճիւղը, և ընկնում է Միջագետաց մէջ՝ Մծբին քաղաքիցը դէպի արևմուտք։ Նպատ լեառը՝ Մասիսից դէպի արևմուտք, Սուկաւ կամ Սուկաւէտ կամ Ջրաբաշխ լեառը, որ կոչվում է սուրբ Սուքիասեանց անուանովը, ընկնում է Նպատ սարիցն դէպի արևմուտք։ Վարագայ լեառը ընկնում է Վանայ ծովիցը դէպի արևելք։

Հայաստանի գետերը.

Հայաստան աշխարհը առ հասարակ երկրագրնտի ջրաբեր երկիրներից մէկն է։ Գլխաւոր գետերն են՝ Եփրատ, Տիգրիս, Երասխ, Ճորոխ, որոնք ինչպէս Աստուածաշունչ գիրքը վկայում է, դրախտից են դուրս գալի, և Կուր գետը։

Եփրատ գետը յառաջանում է երկու ճիւղերից, մէկը սկսվում է Կարնոյ բարձրութիւնից, իսկ միւսը Արարատեան լեռների արևմտեան Ծաղկոտն գաւառի լեռներից. այս յետին ճիւղը Նյլ ասվում է Արածանի։ Տիգրիս գետը սկսվում է Աղթամարայ ծովակի արևմտեան Տօրոս լերան ճիւղերիցը։

Տիգրիս և Եփրատ գետերը Պարսից ծոցի մօտ խառնուելով՝ անուանվում են Շատալարաբ և թափվում են Պարսից ծոցը։ Երասխ գետը, որ Աստուածշունչ գրքի մէջը Գեհովն է անուանվում, իւր անունը առել է մեր Արամայիս նահապետի Երաստ թոռի անունից. սա նմանապէս իւր սկիզբը առնում է Կարնոյ բարձրութիւնից. սա պատ տալով Արարատեան բարձրութիւններին՝ Հայաստանի արևելեան հիւսիսոյ մասերումը խառնվում է Կուր գետի հետ և միասին թափվում են Կասպից ծովն։

Ճորոխ գետն՝ որ Աստուածաշունչ գիրքը Փիսովն և արտաքին պատմիչներն Փասիս են կոչում, սկսվում է Պարխարեան կամ Բարձր Հայոց բարձրութիւնից, պատ է տալի Մոսկիքեան լեռները և Կողքիս կամ այժմեան Մինգրելիա աշխարհը

և թափվում է Սև ծովն։

Կուր գետը, որ Կիւրոսի անունովն է կոչուած, նմանապէս Հայաստանի Պարխար կամ Բարձր Հայոց բարձրաւանդակութեան հիւսիսային մասերիցն է սկսվում. սա բաժանելով Հայաստանը Վրաց և Աղուանից երկիրներիցը, խառնվում է Երասխի հետ և այնպէս թափվում են Կասպից կամ Վրկանայ ծովն։ Այս վերոյիշեալ գետերը շինում են իրանց մեծութեամբն մէկ մէկ աւազան, որոնց մէջը թափվում են Հայաստանի միւս փոքր գետերը, ինչպէս են՝ Ազատ գետը՝ որ բղխում է Գեղամայ լեառներիցը և թափվում է Երասխ։ Ախուրեան գետը՝ (Հիմայ Արփաչայ) սկսվում է Կարս քաղաքի մօտերիցը, անցանում է մեր Անի մայրաքաղաքովն և թափվում է նմանապէս Երասխ գետը։ Կարմիր գետը՝ սկիզբն է առնում Կապուտան ծովակի հիւսիսային բարձրութիւններիցը և թափվում է նմանապէս Երասխ գետը։ Հրազդան գետը, որ սկիզբն է առնում Սևանայ ծովիցը, Երևանայ մօտերքովը գալիս և թափվում է նոյնպէս Երասխ գետը։ Մեծամօր գետը՝ սկիզբն է առնում Արագածոտն լեառներիցը և իւր ծոցն ընդունելով Քասախ գետը, որ Էջմիածնայ մօտերքովն է անցնում, թափվում է Երասխի մէջ։

Աղստևոյ և Ձորագէտ գետերը՝ նմանապէս և Խրամը՝ սկիզբն են առնում Հայաստանի զանազան լեառներից և թափվում են Կուր գետը։ Գայլ գետը ծագուելով Փոքր Հայաստանի բարձրութիւնիցը և Եկեղեաց գաւառովն անցնելով թափվում է Եփրատը։

Միւս Գայլ գետը թափվում է Սև ծովը, և նմանապէս Փոքր Հայաստանի բարձրաւանդակութիւնից է սկիզբն առնում։ Տիգրիսի մէջը թափվում է Ջաւ գետը, որ սկիզբն է առնում Կորդուաց լեառներից և Թուխ գետը, որ նմանապէս Վանայ ծովի մօտերքի Տօրոս լեառների ճիւղերից է սկիզբն առնում։

Հայաստանի լճերը.

Մեր նախնիքը սովորութիւն ունէին լճերը ծովակ անուանելու և աւելի մեծերին ծով, ինչպէս էին Վանայ կամ Բզնունեաց ծովը, Գեղամայ ծովը, Կապուտան ծովը։ Բզնունեաց ծովը, որ կոչվում է Հայկայ թոռան Բազ նահապետի անունովը, էլի ասում են Ռշտունեաց, Վասպուրական ծով՝ որ այժմ կոչվում է Աղթամարայ կամ Վանայ ծով։ Նորա մէջը գտնվում են չորս կղզի իրանց անապատներովն կամ վանքերովն, որոնք են՝ Աղթամար, Առտէր, Լիմ և Կտուց։ Այս ծովի հարաւումը Հայկը Բելին յաղթեց և սպանեց։ Ծով Գեղամայ՝ որ կոչուած է մեր Գեղամ նահապետի անունից, կը կոչուի և Գեղարքունի, իսկ այժմ կոչվում է Սևանայ ծով՝ Սևանայ անապատի անուամբը։ Կապուտան ծով՝ որ չորս կողմից պատած է լեառներով, ասվում է Թլլա ծով իւր միջի կղզւոյ անուամբը, այժմ կոչվում է Ուրմիոյ ծով, Ուրմի քաղաքի անուամբը։ Բացի սոցանից Հայաստանի մէջը ուրիշ փոքր լճեր էլ կան, ինչպէս են՝ Գայլատայ՝ Արարատեան լեառների մօտ, Ծովակ Հիւսիսոյ՝

Գուգարքումն է գտնվում և այլք:

ՄԵԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԸ

1. Բարձր Հայք.

Բարձր Հայք՝ որ տեղ է Բարձր Հայոց բարձրաւանդակութիւնը, որ տեղից Համարեա թէ Հայաստանի մեծ գետերը սկիզբն են առնում. սորա մէջը գտնվում էին մէկ քանի գաւառներ, որոնցից երևելիքն էին՝ Սպեր, Սպեր և Բաբերդ քաղաքներովն. Կարին կամ Թէոդոսուպօլիս քաղաքովն. Դերջան, Մանանաղի. Եկեղեաց՝ իւր Երիզա կամ Երզնկայ քաղաքովն և Թիլ գիւղովն, որոնք երևելի էին իրանց կռատուններովն Յունաց չաստուածների, որոց բերել էին Հայոց թագաւորները Յունաստանից և Փոքր Ասիայիցը: Դարանաղի նահանգ, սորա սահմանումն է Սեպուհ լեառը կամ Մանեայ այրը, որ տեղ որ ճըգնուեցաւ մեր Գրիգոր լուսաւորիչն, սորա մէջն էին Թորդան գիւղը՝ Ասորոց Բարշամ չաստուծոյ կռատունովն, և Անի ամրոցն, որտեղ Արշակունի թագաւորներն էին թաղվում, որ ասվում է և Կամախք:

2. Չորրորդ Հայք կամ Ծոփաց աշխարհ.

Երևելի գաւառներն են՝ Խոզնա՝ Երապօլիս քաղաքովն. Հանձիթ գաւառ՝ Խարբերդ քաղաքովն,

Պագնատուն գաւառ՝ Պաղին գիւղովն. Բալահովիտ՝ Բալու քաղաքովն, Հաշտեանք, ուտեղ Արշակունի Թագաւորների փոքր որդիներն էին բնակում. Մեծ Ծոփք, Նփրկերտ՝ Մարտիրոսաց քաղաքովն։

3. Աղձնիք կամ Աղձնեաց աշխարհ.

Որոյ երևելի գաւառներն են Արզն, Ամիտ կամ Տիգրանակերտ քաղաքովն և Արզն գիւղովն. Ակուաչ Ջոր և Սալնոյ Ջոր։

4. Տուրուբերան աշխարհ.

Երևելի գաւառներն էին Տարօն՝ Մուշ քաղաքովն և Աշտիշատ գիւղովն, ուտեղ էր Վահէվանեան կռատունը, ուր կատարում էին մեր Վահագնի պաշտամունքները, և ուր գտնվում էին Վահագնի քըրմերը. Սուրբ Կարապետ կամ Գլակայ վանք. Հարք գաւառ՝ իւր Հայկաշէն քաղաքովն, որ մեր Հայկը շինեց. Բզնունիք, Խորխոռունիք՝ Արծկէ քաղաքովն. Ապահունիք՝ Մանազկերտ քաղաքովն և Թոնդրակ գիւղովն. Աղիովիտ՝ Ջարիշատ քաղաքովն և Քաջբերունիք։

5. Մոկք կամ Մոկաց աշխարհ.

Մեր նախնեաց ժամանակը սա երևելի էր ինչպէս իմաստուն մարդկերանց տեղ. երևելի գաւառ-

ներն էին Առունից Ձոր, Ջերմաձոր և Սառանձնակ Մոկք։

6. Կորճէք կամ Կորդուաց աշխարհ.

Երևելի գաւառներն են՝ Կորդիք կամ Տմորիք, Որսիրանք, Ջահուկ և Փոքր աղբակ։

7. Պարսկահայք

Երևելի գաւառներն են Տամբեր, Զարեհաւան՝ Որմի քաղաքովն. Հեր և Զարևանդ՝ Հեր քաղաքովն, այստեղ է և Սալմաստ քաղաքն։

8. Վասպուրական աշխարհ.

Սորա երևելի գաւառներն են՝ Ռշտունիք, որտեղ է Նարեկայ վանքն. Տոսբ՝ Տոսբ, Վան և Արտամիդ քաղաքներովն. Երուանդունիք, Աղբակ, Մարանդ՝ Մարանդ գիւղովն, Ջուաշռոտ՝ Մառական գիւղովն. Անձևացիք, Գողթն՝ Ջուղայ քաղաքովն. Նախջևան՝ Նախջևան քաղաքովն, Արտազ՝ Շաւարշան քաղաքովն, այստեղ է Աւարայր գիւղն իւր Աւարայր դաշտովն, ուր Վարդանանց պատերազմը եղաւ. Առբերունի. Բզնունեաց ծովի կղզիքը, ինչպէս են՝ Աղթամար, Լիմ, Կտուց և Առտէր՝ իրանց անապատներովն, որք այս նահանգի մէջն են գտնվում։

9. Սիւնիք կամ Սիսական.

Սորա անունը ծագեցաւ Գեղամ նահապետի Սի-սակ որդւոյ անունիցը. երևելի գաւառներն են՝ Կով-սական կամ Կուսական՝ Ամարասու վանքովն. Երն-ջակ՝ իւր Երնջակ քաղաքովն. Ծղուկք Ստաթևու կամ Տաթևու վանքովն և Որոտն գիւղովն. Հաբանդ. Վայոց Ձոր, Գեղարքունի՝ Գեղամի կամ Գառնի քա-քաղաքովն. Ձորք կամ Կապան՝ Կապան քաղաքովն և Գանձասարովն, ուր երևելի վանք կայ։

10. Ուտի կամ Ուտիացւոց աշխարհ.

Երևելի գաւառներն են՝ Ձակաշէն, Գարդման և Ուտի առանձնակ՝ Պարտաւ քաղաքովն։

11. Փայտակարան աշխարհ.

Երևելի էր սա Վարդանակերտ գաւառովն՝ համանուն քաղաքովն, Երասխ գետի վրայ շինուած։

12. Արցախ կամ Փոքր Սիւնիք

Վաղարշակ Հայոց թագաւորի Առան կուսակալի անունովն է կոչուած, երևելի գաւառներն են Փառ-նէս կամ Փառխաս, իւր Ձամքոռ գիւղովն և Գան-ձակ քաղաքովն. Գողթն, միւս Հաբանդ։

13. Գուգարք կամ Գուգարաց աշխարհ.

Երևելի գաւառներն՝ Տաշիր՝ Լօրի քաղաքովն, Ձորափոր՝ Օձուն գիւղովն, Հաղպատ, Սանահին՝ հռչակաւոր վանքերովն, որոնք շինեց Հայոց Աշոտ ողորմած թագաւորի Խոսրովանոյշ կինը. Ջաւախք, Ախալքալաք քաղաքովն. Սամցխէ՝ Ախալցխա քաղաքովն և Սամցխէ բերդովն:

14. Տայք կամ Տայոց աշխարհ.

Սորա գաւառներն են՝ Կողբոփոր, Արտահան՝ իւր անուամբ քաղաքովն. Կղարջք՝ իւրանուն լեառներովն, որտեղից սկիզբն է առնում Կուր գետը:

15. Այրարատեան աշխարհ.

Սորա գաւառներից երևելի էին՝ Վանանդ՝ Կարս քաղաքովն. Շիրակ՝ Շիրակաւան կամ Երազգաւոր քաղաքովն, ուր Բագրատունիք թագաւոր էին նստում. Անի քաղաքը, որտեղ յետոյ նոյն թագաւորները նստեցին: Արագածոտն՝ Եղիվարդ՝ Աշտարակ և Օշական գիւղերովն, Օշականի մէջն է սուրբ Մեսրովբի գերեզմանը: Երասխաձոր կամ Արշարունիք՝ Երուանդակերտ և Երուանդաշատ քաղաքներովն, որ շինեց Երուանդ Բ: Այս տեղ էր Բագարան քաղաքը, որ երևելի էր իւր բագիններովն. Ծաղկոտն գաւառը՝

իւր Վաղարշակերտ քաղաքովն. Բագրեւանդ՝ իւր Բագրեւան աւանովն. որ տեղ էր Արամազդայ Վանատրի կռատունը և ուր որ կատարվում էին ամանորաբեր տօները. Կոտայք՝ իւր Երեւան ամրոցովն. Մասեացոտն Ակոռի գիւղովն. Ոստան Դվին քաղաքովն։ Արարատ նահանգումը գտնվում էին Արտեմիդ կամ Վարդգէսի աւանը, ուր յետոյ Էջմիածինը շինուեցաւ. Արմաւիր՝ որ Արամայիս նահապետը շինեց կոփածու քարից. Արտաշատ՝ որ շինեց Արտաշէս թագաւորը։ Արտաշատի մէջն էր գտնվում Խոր վիրապը, որ էր պատժապարտ տեղի մահապարտների, որի մէջն ընկաւ և Գրիգոր լուսաւորիչն։ Արտաշատի մօտն էր և Երազմոյն տեղը կամ Երազացոյց մեհեանը։ Այս վերոյիշեալ նահանգներիցն երևելի էին իրանց պատմաբանական անցքերովն և ընդարձակութեամբն՝ Բարձր Հայք, Այրարատ, Տուրուբերան և Վասպուրական։

Փոքր Հայք.

Մեր Արամ նահապետը՝ Հայաստանը աւելի ապահովացնելու համար իրան մերձակայ թշնամիներից առաւ Բուն Հայաստանի արևմտեան կողմի երկիրները և անուանեց Փոքր Հայք, որ զանազանուի Մեծ Հայաստանիցը։ Փոքր Հայք, որ Յոյնք Արմենիա էին ասում, հիւսիսից պատած էր Պոնտոսովը, արևելքիցը՝ Մեծ Հայաստանովը, հարաւիցը՝ Կիլիկիայովը և Տօրոս լերան ճիւղերովը և արևմուտքիցը՝ Փոքր Ասիոյ զանազան տէրութիւններովը։ Լեառնե-

րիցը անուանի էին Հարաւումը Տաւրոս և Սեաւ լեռները, որոնք 'ի հնուց երևելի էին իրանց հնագոյն վանքերովը. երևելիքն էին Առաջին Հայքումը՝ Արգէոս լեառը, իսկ հիւսիսիցն էին Պարխարեան լերանց ճիւղերը: Գետերից երևելի էին Ալիւս, որ սկսվում էր Պարխարեան լեռներիցը. Իրիս, որ յառաջանում էր երկու ճիւղից, առաջինը Գայլից՝ որ սկիզբն էր առնում Բարձր Հայքիցը, երկրորդը Իրիսից՝ որ սկսվում էր Պարխարի հիւսիսային մասերիցը: Փոքր Հայաստանը Արամի ժամանակիցը բաժանվում էր՝ Առաջին Հայք՝ Մաժաք քաղաքովն, որ յետոյ Կեսարիա կոչուեցաւ . Երկրորդ Հայք՝ Նիկոպոլիս և Սեբաստիա կամ Կաբրիա քաղաքներովն. Երրորդ Հայք՝ Մելիտինէ և Սամոսատ քաղաքներովն:

Միջագետք Հայոց.

Այս աշխարհը, որ գտնվում էր Աղձնեաց նահանգիցն հարաւ, մինչև Երուանդ Բ. Արշակունի թագաւորը՝ Հայոց ձեռին էր. քաղաքներիցն երևելի էին Մծբին՝ ուտեղ նստեց Վաղարշակը և մէկ քանի Արշակունի թագաւորներ. Եդեսիա կամ Ուռհա, որ տեղ էին Աբգար թագաւորը և նորա յաջորդները:

Կիլիկիա.

Երբ որ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը Մեծ Հայաստանումը վերջացաւ, նոցա ազգական Ռուբէն

իշխանը Կիլիկիայումն Հայոց Ռուբինեանց թագաւորութիւնը հիմնեց։

Այս աշխարհը արևմուտքիցը պատած էր Պամփիւլիայովը, հիւսիսիցը՝ Փոքր Հայաստանումը գտնուող Կապադովկիայովը կամ Տօրոս լերան ճիւղերովը. արևելքիցը՝ Եփրատացւոց աշխարհովը, ուր գտնվում էր Հռոմկլայ ամրոցը և ուր կաթողիկոսութիւն արին Ներսէս Շնորհալին և նորա եղբայր Գրիգորը. հարաւից՝ Միջերկրական ծովովը։ Կիլիկայի գետերից երևելի էին Կիւդնոս, որ Տարսոն քաղաքովն էր անցնում, և Սարոս։ Քաղաքներից երևելի էին Տարսոն, որ բանախօսները համարում էին թէ՝ Յոնան մարգարէի փախած Թարշիշն էր, Սիս՝ ուր Սիսու կաթողիկոսն է նստում. Անարզաբա՝ Դրազարկ վանքովն, Ադանա։ Բերդերից երևելի էին Վահկայ բերդ, Տօրոս լերան վերայ և Լամբրօն, Տարսոն քաղաքից դէպի արևմուտք հիւսիսոյ, ուր ծնաւ Ներսէս Լամբրօնացին։

Հայաստանի և Հայոց յառկութիւնը.

Որովհետև Հայաստանի մակերևոյթը միանման չէ, և որովհետև Հայաստան աշխարհումը կան այնպիսի տեղեր, որոնք բարձր են և կան այնպիսիք, որոնք ցածր են, ինքն լեռնոտ աշխարհ լինելով այս պատճառաւ էլ Հայաստանի բերքերը և կլիման զանազան տեղ զանազան են, չընայելով որ Հայաստանը բարեխառն գօտիումն է գտնվում։ Սորանից է որ

Հայաստանի շատ կողմերում կան այնպիսի տունկեր և անասուններ, որոնք այրեցած գօտուն են պատկանում, կան այնպիսիներ էլ, որոնք բարեխառն գօտուն են պատկանում, և վերջապէս կան այնպիսիներ էլ, որոնք բոլորովին պատկանում են սառուցեալ գօտուն։ Եթէ մեր աչքի տակն առնունք այն, թէ կլիման և տեղի դրութիւնն մարդոց վերայ ևս ներգործութիւն ունեն, կարող ենք ասել միևնոյն բանը Հայաստանի բնակիչների վերայ։ Վերոյիշեալ բանիցը կարող ենք հասկանալ, որ Մոկաց աշխարհի բնութիւնը և երկինքը կարող էին ներգործել այնտեղի հայերի վերայ, որոնք պարապում էին պատերազմասիրութեամբ և ուրիշ գիտութիւններով։ Գողթն գաւառի գինին և բնութիւնը կարող էր իւր միջի Հայերին բանաստեղծ առնել, որոնք մեր քաջ նախնեաց վիպասանութիւններն երգում էին իրանց անմահ քնարովն։ Սիւնեաց, Գուգարաց և Արցախու նահանգների բնութիւնն և երկրի դիրքը ներշնչում էին իրանց միջի հայերի հոգւոյ մէջ այն պատերազմական ազատ հոգին, որով նոքա պատրաստ էին իրանց արիւնը թափելու հայրենեաց ազատութեան և իրանց անկախութեան համար. այո, կար Հայոց մէջ և այն հոգին, որով նոքա ճանաչեցին քրիստոնէական հաւատոյ բարձր ճշմարտութիւնը և պարզութիւնը, իրանց անձն դրին այն հաւատոյ վերայ և անխախտ մնացին նորա մէջ մինչև ցայսօր, այն ժամանակը, որ իրանց ուրիշ դրացի ազգերը, կուրացած լինելով թէ Ղուրանի խաւարովը և թէ մոլորապաշ-

տուԹեան փոշիովն, ոպառնում էին ամեն քայլում կլանել նոցա և մեր քաղցր Հայրենիքը։

Հայաստանումը, ինչ տեղ կլիման և տեղի դրրուԹիւնը յարմար էին, այն տեղ գտնվում էր՝ ցորեան, Հաճար, գարի, վուշ, բամբակ, Թուզ, սերկևիլ, նուռը, պիստակ, շագանակ, նուշ, փարունգ, գղտոր, մեղր, ձիԹենի, յասմիկ, մուրտ ծառը, տօսախ ծառը, լօշտակ բոյսը։ Անուանի էր Հայաստանի գինին, մանաւանդ ԳողԹն գաւառինը, Այրարատ և Ուտի նահանգացը. անուանի էր և Հայաստանի ձիերանը, որ Եւրոպացիք Հայաստանիցը տարան. Հայաստանումը գտնվում էր նմանապէս զանազան տեսակ խնկեղէններ, ինչպիսի են՝ քարախունկ և պղտախունկ. առաւել երևելի է Հայաստանի գազբէն՝ որ մանանայի պէս քաղցր բան է, և որ գտնվում է այժմ մէկ քանի ծառերի տերևների վերայ. գազբէն գտնվում էր աւելի Կարնոյ և Սասունքի մէջ տեղի երկիրներումը։ Հայաստանումը շատ անտառներ կային, ինչպէս բնական, որոնք աւելի գտնվում էին Գուգարքումը և Սիւնեաց աշխարհումը, նոյնպէս և արհեստական՝ որ տնկել էին մեր Թագաւորները, և լցնում էին նրանց վայրենի անասուններով որսի համար։

Հայաստանի յիշուած կենդանիքը.

Հայաստանի մէջ գտնվում էին 'ի հնուց զանազան որսի կենդանիներ. ինչպիսի էին՝ եղջերու, վարազ, վայրի այծ և աւելի Բարձր Հայոց, Չորրորդ

Հայոց, Արարատեան և Սիւնեաց նահանգներումն, ցիռ, այսինքն վայրի էշ, հասարակ էշ և ջորի։ Խիստ անուանի էր Հայաստանի ձին, թէ գեղեցկութեան և թէ ուժեղութեան կողմանէ, որոյ մէկ տեսակն էր Նժոյգ անուանեալն, որ աւելի գտնվում էր Տուարածոտն գաւառի Խնուսի կողմերը, որ ըստ մեծի մասին Հայոց թագաւորները և իշխանները գործ կ'ածէին։ Կենդանեաց և բերքերի կարգը կարելի է դնել և որդան կարմիր մանր ճիճուներն, որ աւելի գտնվում էր և գտնվում է Այրարատումը։ Հայաստանի զանազան ձկների միջին երևելի էին և են տառեխը, կարմրախայտը և գեղարքունին։

Հայաստանի գազանները և թռչունները.

Գազանների ցեղից Հայաստանումը գտնվում էր՝ առիւծ, ինձ, վագր, ընձուղտ, գայլ և այլն. Թռչունների ցեղից՝ ագռաւ, կաքաւ, սագ, բադ, փոր կամ կարապ և ուրիշ զանազան թռչուններ, մանաւանդ Արարատայ, Բարձր Հայոց և չորրորդ Հայոց մէջ։

Հայաստանի հանքերը.

Հայաստանը շատ տեսակ հանքեր ունի, բայց այժմ ըստ մեծի մասին անգործ մնացած են, ինչպիսի են Մանանաղի և Դարանաղի գաւառներումը, նմանապէս և Տուրուբերանի Աղիովիտ գաւառումը,

ունէր և աղի շատ հանքեր, ինչպէս և մինչև ցայժմ Բագրևանդ գաւառի Կողբ գիւղումն։ Աղձնեաց և Տուրուբերան աշխարհներումը գտնվում էր՝ երկաթի, պղնձի, կապարի և ուրիշ հանքեր. Բարձր Հայոց Սպեր և Չորրորդ Հայոց՝ Հանձիտ գաւառումը արծաթի, ոսկու հանք, Այրարատայ զանազան կողմերումն, ինչպէս Աղձնեաց Արզն գաւառումն՝ աղի։ Ինչպէս մեր, նոյնպէս և օտար մատենագիրներն պատմում են՝ թէ Հայաստանումը կային զանազան և ազնիւ քարերի հանքեր, ինչպէս էին՝ բիւրեղ կամ սառնատեսակ, եղնգաքար կամ սարտիօն, շափիւղ, զմրուխտ, ակատ, սև սաթ, մարմարիօն, որ մինչև այսօր էլ կան, իսկ հասարակ կիճեր, ինչպէս և զանազան գոյնզգոյն հրաբուղխի քարեր, խիստ շատ կան։ Ճամիրամ Ասորոց թագուհին Հայաստանի ժայռերիցը մէկ քար կտրել տուաւ, որոյ երկայնութիւնն էր 130 ոտնաչափ իսկ լայնութիւնն 25 ոտնաչափ։

Հայաստանի նախկին բնակիչները և նոցա կրօնը.

Ինչպէս Հայաստանի աշխարհագրական դրութիւնը և Հայոց լեզուն վկայում են՝ Հայերը ծագում են Յաբեթի սերունդներիցն և ջրհեղեղիցը յետոյ բընակվում էին Հայաստանումն առանց որոշ անուան, հաստատ կառավարութեան։ Պէտք է որ դրանց այդ ժամանակուայ կրօնը աւելի ճշմարիտ և պարզ լինէր՝ քան միւս ժողովուրդներինը, որոնք արդէն ցրուել

էին Հայաստանից և սկսել էին մոռնալ ճշմարիտ Աստծուն։ Նոյ նահապետը ինչպէս և նորա կին Նոյեմզարէն մնալով Հայաստանումը, որոնք արդէն Արմենակայ ժամանակներն են մեռնում, կարող էին ճշմարիտ Աստուծոյ կրօնը և հասկացողութիւնը անխախտ աւանդել անդրէածին Հայերին, ինչպէս և նոցա, որոնք Բաբելոնը թողին և Հայկայ հետ եկան Հայաստան։ Այս պատճառաւ է, որ շատերը մեր հարազատ պատմաբաններից խոստովանվում էին՝ թէ Հայկը Բաբելոնը թողեց և եկաւ Հայաստան, այն պատճառաւ որ չըկամեցաւ միւս եօթանասուն նահապետների հետ հնազանդիլ և պաշտել Բէլին, այլ ինքն լինելով Հայաստանի որդի և ունենալով ճշմարիտ Աստուծոյ վերայ հասկացողութիւն, վրէժխնդիր եղաւ Աստուածապաշտութեան, սպանելով Բէլին։

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Շրջան առաջին.

Հայկայ գալուստը ի Հայաստան և նորա պատերազմը Բէլի դէմ։

Քսաներկուերորդ դարումը նախ քան զՔրիստոս, երբոր աշտարակաշինութեան և այնտեղ գտնվուած հսկայից պատճառաւ, այն ժամանակուայ աշխարհումը մեծամեծ փոփոխութիւններ յառաջացան, մէկ մարդ, որոյ անունն էր Հայկ, գալով Բաբելաստանիցը Հայաստան, 'ժողովեց իւրան ձեռի և հովանաւորութեան տակ՝ այն տեղի Յաբեթական ժողովուրդներին և իւր անունովն այն ժողովրդեանը անուանեց Հայ, իսկ երկիրը Հայաստան։

Ինչպէս հայերը, Հայկն էլ ծագում էր Յաբեթիցն և Յաբեթի Թոռան Թորգոմի որդին է համարվում։ Այս գեղապատշաճ և անձնեայ, քաջագանգուր, խայտակն և հաստաբազուկ Հայկը միւս քաջարի մարդկերանց նման Հայաստանիցը գնացել էր Բաբելոն, սա քաջ և երևելի էր հսկայից միջին, որոնք մասնակցութիւն ունէին աշտարակաշինութեան մէջն։ Աշտարակաշինութիւնը անյաջող վերջանալուց յետոյ, երբոր Բէլ կամ Նեբրովթը՝ կամենում էր ամենի վերայ իշխել և տիրել բոլոր երկիրներին, Հայկը բարկանալով՝ վերառաւ իւր Արմենակ որդուն, որ ծնել էր Բաբելոնումը, և իւր ստացուածովն և մարդկե-

րանցովը, որոնք թուով 300 հոգի էին, եկաւ Այրարատ աշխարհը։ Այս տեղ՝ Հայաստանի հարաւային մասերումը, որ կարծելի է Մոկաց և Կորդուաց աշխարհները, մէկ բարձրաւանդակ տեղ բնակութիւն շինեց և տուաւ իւր Կադմոս թոռանը՝ որ Արմենակայ որդին էր, իսկ ինքն իւր Արմենակ որդովն և ուրիշներովը գնաց Բզնունեաց ծովի արևմտեան հիւսիսոյ կողմերը։ Այն տեղի ցիրուցան ժողովրդոց իւր ձեռի և հովանաւորութեան տակն առաւ, շինեց Հայկաշէն քաղաքը և այն երկրի անունն էլ կոչեց Հայք։ Մինչև որ Հայկը Հայոց երկրի և Հայոց վիճակը բարելաւացնելու վերայ էր, Տիտանեան Բէլը, որ արդէն իւր հզօր տէրութիւնը հաստատել և կառավարում էր, կամենում էր որ միւս նահապետներն ևս իւր ձեռքի տակը լինեն, ուստի իւր որդուն դեսպան ուղարկեց մէկ քանի թիկնապահներով Հայկայ մօտ ասելով. «Բնակեցար սառնամանեաց և ցրտութեան մէջ, այժմ մեղմի՛ր քո հպարտացած բարքի ցըրտութիւնը, հնազանդի՛ր ինձ և հանդարտութեամբ կաց իմ երկիրներիս մէջ, որտեղ քեզ հաճոյ կը լինի»։ Հայկը՝ երբոր լսեց այս պատգամաբերութիւնը, խըստութեամբ պատասխանեց դեսպաններին և յետ դարձրեց։ Բէլը բարկանալով Հայկայ յանդգնութեան վերայ, իսկոյն բազմաթիւ զօրք ժողովեց և դիմեց դէպի Հայաստան, այն նպատակաւ, որ մեր աշխարհը հիմն ՚ի վեր տապալի։ Երբոր Բէլը մօտեցաւ Հայոց աշխարհին, Կադմոսը՝ որ արդէն Ասորեստանի սահմաններումն էր գտնվում, շուտով մարդիկներ ուղարկեց

Հայկայ մօտ, այսպիսի խօսքերով՝ «Գիտացի՛ր, ո՜վ մեծդ դիւցազանց, որ Բէլը գալիս է քո վերայ՝ քաջ և բարձրահասակ հսկաներով՝ և ես իմանալով նորա մօտ լինելը, ահա՛ քեզ իմաց եմ տալիս, ուրեմն մտածի՛ր և ինչ որ անելու ես արա՛»։ այն ինչ ինքն՝ Կադմոսն էլ շուտով պատրաստուեցաւ և գնաց Հայկայ մօտ։ Այն ժամանակն ուշիմ և խոհեմ Հայկն իրան մատաղ տէրութիւնից ժողովեց իւր որդկերանցը, թոռներին և ուրիշներին՝ որոնք իւր հովանաւորութեան տակն էին և որոնք թուով շատ քիչ էին իրանց թշնամիներիցը, գնաց Բզնունեաց ծովի մօտ. այստեղ կանչելով իւր փոքր գնդին իւր առաջը սկսեց յորդորել նրանց՝ չըվախենալ ահարկու և բազմաթիւ թշնամիներցն, այլ քաջութեամբ գնալ դէպի այն կողմը, որտեղ կը գտնուի Բէլը և աշխատել նորան սպանել. Նմանապէս իւր քաջ զօրավարներին ասելով՝ թէ այն յաղթութիւնիցն է կախուած իրանց գերդաստանների կեանքը և մատաղ տէրութեան վիճակը. ուրեմն պէտք է կամ մեռնել, որ իրանց մահիցը յետոյ միայն թշնամիները կարողանան իրանց սրբազան երկրին տիրապետել, և կամ յաղթել, որ օրինակ լինի յետին եկողներին, թէ՝ իրանց նախնիքը չըխնայեցին իրանց արիւնը և կեանքը հայրենեաց ազատութեան համար։ Այսպէս ասելով Հայկը՝ յառաջ գնաց դէպի Բզնունեաց ծովի հարաւային լեառները, այն տեղից տեսաւ նա Բէլին և նորա բազմաթիւ զօրքերին, ուստի շուտով կարգադրեց իւր զօրքի միջին և նոցա կանգնեցրեց եւան-

կիւնի ձևով,—առաջին տեղն ինքը բռնեց իւր մարդկերանցովն. աջ կողմն կանգնեցրեց Արմենակին իրաններովն, իսկ ձախ կողմն՝ Կադմոսին, նմանապէս իրաններովն։ Այս կերպով սպանեց Բէլին և նորա ամբոխին ցրուեց։ Բէլը զարմանալով Հայկայ վստահութեան վերայ, ջոկեց իրան զօրքի միջից քաջերին և նրանցով յառաջ գնաց՝ Հայկայ միտքն իմանալու. իսկ Հայկը չըկորցնելով իրան ձեռից այսպիսի յաջող դիպուածը՝ յարձակուեցաւ Բէլի վերայ, փակեց նորա ամբոխին իրան եռանկիւնիի մէջ և սկսեց մեծ ջարդ տալ իրան թշնամեացը։ Բէլը զարհուրելով այս անակնունելի դիպուածից՝ կամեցաւ յետ գնալ և ըսպասել իրան միւս մնացած զօրքին, բայց Հայկը հասկանալով նորա դիտաւորութիւնը՝ յառաջ գնաց և այնպէս պինդ քաշեց իրան երեքթևեան նետն, որ դիպչելով Բէլայ կուրծքին թիկունքից դուրս եկաւ, և ինչպէս պատմում են, խրեցաւ երկրի միջին. Բէլը վեր ընկաւ, փչեց հոգին և մնացեալ զօրքը զարհուրելով Հայոց քաջութիւնից. սկսան փախչել դէպի Բաբելաստան։ Պատերազմի տեղը Հայկը շինեց քաղաք և անուանեց Հարք, Բէլի վերընկած տեղն աստուեցաւ Գերեզմանք, իսկ երկիրն Հայոց Ձոր։

Հայոց նահապետների գաղթականութիւնը և նոցա աշխարհաշինութիւնները 21—19 դարը.

Հայկը արդէն Բէլին սպանելուց յետոյ կրկին անգամ Հայաստանի հարաւային մասերը յանձնեց Կադմոսին և նորա սերունդներին, որոնք պէտք է պահէին Հայոց նոր տէրութեան այդ կողմերը, որ-ևիցէ թշնամեաց արշաւանքներից. իսկ ինքը կրկին անգամ գալով Հարք գաւառը՝ սկսեց զանազան կարգադրութիւններ անել և դեռ իւր մահից առաջ ազգի նահապետական կառավարութիւնը յանձնեց իւր անդրանիկ Արմենակ որդուն։ Արմենակը, ինչպէս և նորա յաջորդները, Հայկեան աշխարհակալութեան հետևելով՝ Հարք գաւառը և նորա սահմանակից երկիրները յանձնեց իւր Խոռ և Մանաւազ եղբարցն, որոնցից սերեցան Խոռխոռունիք և Մանաւազեանք, ինչպէս Մանաւազի որդի Բազից՝ Բզնունիք, և ինքն գնաց յարևելս հիւսիսոյ՝ Արարատայ աշխարհը։ Այս տեղ Արարատայ հիւսիսային լերանց մէկի ստորոտումը սկսեց զանազան շինութիւններ և կարգադրութիւններ անել։ Մոտակայ լեառը իւր անուամբը կոչեց Արագած, իսկ երկիրն Արագածոտն։ Արմենակը շատ տարիներ մեր աշխարհը կառավարելուց յետոյ մեռաւ, առաջուց ազգի կառավարութիւնը յանձնելով իւր Արամայիս անդրանիկ որդուն։ Արամայիսն իւր հօր նման թողում է հայրական երկիրը և գնում է դէպի հարաւ. այս տեղ Գէհօմն գետի ափերումը շինում է կոփածու քարերից մէկ քաղաք, որ Հայկազանց մայ-

րաքաղաքն էր, և իւր անուամբը կոչում էր Արմաւիր, իսկ գետն իւր Երաստ Թոռան անուամբն՝ Երասխ։ Երևելի էր և սորա Ճարայ որդին, որոյ շատակերութիւնը վերջին ժամանակներն առասպել դարձաւ, և որին իրան հօրից տրվեցաւ Ախուրեան գետի մօտ մէկ արգաւանդ երկիր, որ այժմ ասում են Շիրակ կամ Ճօրագեալ։ Արամայիսին յաջորդում է նորա Ամասիա անդրանիկ որդին, որ Արմաւիր քաղաքը յանձնելով իւր անդրանիկ Գեղամ որդուն, միւս երկու որդկերանցովն՝ — արի Փառոխովը և կայտառ Յոլակովը — գնում է արևելս հարաւոյ։ Այն տեղ մէկ մեծ լերան ստորոտումը շինում է երկու քաղաք՝ միմեանցից մէկ օրուայ ճանապարհ հեռի, տալիս է իրան երկու որդւոցն, որոց անուամբն ասվում են Փառոխոտ և Յոլակերտ. իսկ ինքն գալով Արմաւիր մեռնում է, յանձնելով ազգի կառավարութիւնը Գեղամին։ Գեղամն իրան նախորդներին հետևելով թողնում է Արմաւիր քաղաքն իւր անդրանիկ Հարմայ որդուն, և ինքն միւս Սիսակ որդւովն գնում է դէպի արևելք, այս տեղ մէկ ծովակի ափումը շինում է զանազան բնակութիւններ, որոց միջին երևելի էր իւր անուամբ Գեղամ կամ Թոռան անուամբը Գառնի քաղաքն, որ շինած էր իւր անուամբ Գեղամայ լեռների մէկի վերայ՝ Ազատ գետի ափերումը։ Սա շատ շինութիւններ և կարգադրութիւններ անելուց յետոյ, և ծովն, ինչպէս և երկիրն, իւր անուամբ Գեղամայ անուանելով՝ դառնում է Արմաւիր և մեռնելուց առաջ մեր աշխարհի վերայ նահապետ է կար-

գում իւր անդրանիկ Հարմայ որդուն: Սիսակը մնալով Գեղամայ կամ Գեղարքունի աշխարհումը, Հայաստանի համար լինում է հրեշտակ պահապան թշնամեաց արշաւանքներից հիւսիսումն և արևելքումն, ինչպէս կադմեանք հարաւումը: Սիսակն իրան յանձնած աշխարհը ընդարձակում է մինչև Կուր և Երասխ գետերը և տիրում է արևելքում բոլոր երկիրների, սկսեալ Գեղամայ ծովակիցը մինչև Կուր և Երասխ գետերն, և իւր անուամբը կոչում է՝ Սիւնիք կամ Սիսականք: Անց է կենում Կուր գետն, իրան ձեռի տակն է առնում բոլոր երկիրները մինչև Կասպից ծովը և անուանում է իրան երկրորդ անունովն՝ Աղուանք, որ յետոյ Հայոց տէրութիւնիցը բաժանուելով՝ առանձին տէրութիւն դարձաւ:

Այս կերպով Հայկը և նորա յաջորդները սկսում են հարաւիցը գալ դէպի հիւսիս և Հայաստանի հին ժողովուրդներին իրանց հովանաւորութեան տակն առնել. ամեն տեղ, ուր որ յարմար էր և յաջող բնակելոյ և սպաս տանելոյ լցնել զանազան շինութիւններով և իրանց իշխանութիւնը, ինչպէս և տիրապետութիւնը, ընդարձակել այն ամենայն երկիրների վերայ, որոց բնութիւնը սահմանել էր, արևմտաքից Եփրատ գետը, հարաւից. Կորդուաց լեառները և Ասորեստանը, արևելքից Մարաստանը և հիւսիսից Կուր գետը: Այդ սահմանի մէջ փակուած աշխարհն է, որ ասում ենք Մեծ կամ Բուն Հայաստան, որ մեր առաջին նախահայրերի հոյակապ շինութիւններով և անջնջելի յիշատակարաններով Հա-

յաստանի որդկերանց համար մէկ սրբազան ժառանգութիւն է աւանդած:

Հայկից սկսեալ մինչև Հարմայն, մեր նահապետների ջանքն այն է լինում, որ տիրեն և շինութիւններով, ինչպէս և բնակիչներով լցնեն այն երկիրները՝ որոնք մասն էին Հայոց նոր տէրութեան։ Տեսնում ենք, որ նահապետներն իրանց անդրանիկ որդկերանցը թողում են իրանց հօրական շինութիւններումը և իրանք միւս որդկերանցովը գնում են միւս կողմերը՝ շինութիւններ, կարգադրութիւններ անելու: Վերջապէս տեսնում ենք, ինչպէս անդրանիկ որդին հօրից առնում է անմիջապէս նահապետութիւնը և ազգի գլխաւոր վերատեսչութիւնը՝ աւելի լոկ անուամբ էր, քան թէ գործով, որովհետև միւս որդիքը ամէնքն էլ իրանց յանձնած աշխարհումը՝ իշխանութիւն են անում, ինչպէս և կամենում են. այս պատճառաւ էլ մեր մատաղ և նոր տէրութիւնը զուրկ լինելով իրան քաջ և տարածուած որդկերանց միութիւնից, շուտով Հարմեայ օրերումը վայելում է այդ անմիութեան դառը պտուղը։ Չորս կողմից վեր են կենում բազմաթիւ թշնամիք և Հայոց ձեռից խլում են մեր երկիրները և սպառնում են, մինչև անգամ, նրանցից խլել մեր քաղցր լեզուն և աւանդութեամբ ժառանգած ճշմարիտ հաւատը։

Հայաստանը, Հայոց լեզուն և կրօնը այս վտանգաւոր հեղեղից ազատելու համար պէտք էր միութիւն, պէտք էր մէկի հրամանին լսել և մէկի խօս-

քով գնալ։ Ժամանակը փոխուել էր, մեր հարևան երկիրները թշնամի ազգերով լցվել էին և սպառնում էին մեզ գլխովին կլանել։ Հայաստանի ոգին կարծես հասկացաւ իրան կարիքը, զգաց իրան տառապանքը և մէկ փրկչի էր սպասում։ Այո, փրկիչը դուրս եկաւ, ազատեց մեր աշխարհը և լեզուն թշնամեաց սպառնալիքից. բայց կրօնը անդառնալի կորաւ, որովհետև այն ժամանակից յետոյ Հայաստանումը կռապաշտութիւնը սկսում է իրան սև գլուխը բարձրացնել։ Այս փրկիչն էր մեր քաջ Արամ նահապետը։

Արամ 18-դ դարումը,

Արմենակիցը սկսեալ մինչև Հարմայ նահապետը՝ արդէն Հայաստանը լցուել էր Հայերով, բայց նոցա մէջը չըկար կառավարութեան միութիւն. իւրաքանչիւր նահապետ կառավարում էր իրան տոհմը։ Այս պատճառաւ շրջակայ թշնամի ազգերը սկսել էին ոտք դնել Հայաստանի մէջ և նորան ոտնակոխ անել, և չըկար այն միութիւնը, որով նա կարող էր ապահով մնալ։ Արամայ ժամանակը տեսնում ենք այս բաղձալի միութիւնը, Հայաստանի առանձին նահապետների զօրութիւնը իրան թևի տակը հաւաքելով Արամը կարողանում է մեր թշնամեացը յաղթել, մինչև անգամ ուրիշ երկիրներ էլ խլել թշնամեաց ձեռքիցը. Հայաստանը ապահովացնել և հայութիւնը, ինչպէս և մեր մայր լեզուն, առաջ տանել։

Արևելքից, հարաւից և արևմուտքից Հայաստանը ոտնակոխ էր եղել օտարածին գաւակներից։ Արամը սկսեց արևելքից։ 50,000 քաջ զինուորներ իրան թևի տակը հաւաքելով ընկաւ Մարաց Նիւքարի վերայ՝ ջարդեց նորա զօրութիւնը, դուրս քըշեց Հայաստանից և Մարաց ազգի մէկ մասն հարկատու արաւ, իսկ Նիւքարին սպանեց և նորա գլխակը բերեց Արմաւիր քաղաքը։ Հարաւային կողմից մեր աշխարհն ապականում էր Բարշամ Ասորին։ Արամը Մարաց յաղթելուց յետոյ նոյն զօրքով գնում է դէպի հարաւ. յաղթում է Ասորոց ամբոխին և Բարշամին սպանում։ Այս յաղթութիւններից յետոյ Միսակեանց պահապան կարգելով Հայաստանի հիւսիսային և արևելեան կողմերումը, իսկ Կադմոսեանց հարաւումը, ինքն իրան քաջ զինուորներովը գնում է արևմտեան կողմերն՝ որտեղ արդէն մէկ Պայապիս անուամբ իշխան տիրել էր Հայաստանի արևմտեան կողմերին։ Պայապիսը չկարողանալով դէմ կենալ Հայոց զօրութեանը՝ թողում է մինչև անգամ իրան երկիրն էլ և իրան անձը ազատելու համար ընկնում է Միջերկրական ծովի մէկ կղզու վերայ։ Արամը Հայաստանի արևմուտքը մաքրելով այս կերպ ամբարտաւան հարևաններից, առնում է նրանցից Կապադովկիոյ և Պոնտոսի միջի երկիրները։ Այս նոր երկիրն ասվում է Փոքր Հայք, և բաժանվում է երեք նահանգներ կամ աշխարհներ, որք են՝ Առաջին Հայք, Երկրորդ Հայք և Երրորդ Հայք։ Այդ կողմի հայերը արդէն ընկնելով ուրիշ ազգերի ձեռի տակ, մոռացել էին իրանց

մայրենի լեզուն։ Արամը կարգում է մէկ կուսակալ Մշակ անուամբ, որ պէտք է այն տեղի բնակիչներին հայերէն խօսել սովրեցնէր։ Այս Մշակ կուսակալը գտնվում էր Առաջին Հայքումն, որ տեղ շինեց Մշակ քաղաքը՝ որ ասվում էր Մաժակ, որովհետեւ բնակիչները չէին կարողանում արտասանել, ինչպէս հարկն էր։

Արամայ կառավարութեան վերջին օրերումն Ասորեստանեայց Նինոս թագաւորը, որ իւր տէրութիւնը մինչեւ Բակտրիացւոց եւ Հնդկաց աշխարհներն էր տարածել, կամենում էր եւ Հայաստանը նուաճել, բայց նորա նպատակը չէ կատարվում եւ մեր Արամ նահապետը մաքրելով Հայաստանը զանազան թշնամիներից, միացնելով իրան ձեռում Հայաստանի բոլոր զօրութիւնը, կառավարում էր մեր աշխարհը միապետութեամբ, իրան գլխին մարգարտեայ վարսակալ ունենալով՝ որ այն ժամանակները միայն թագաւորները կարող էին կրել։

Արայ գեղեցիկէն մինչեւ Պարոյր թագաւորը կամ մինչեւ 600 թիւը Քրիստոսից առաջ։

Արամ նահապետին յաջորդեց նորա որդի Արայ գեղեցիկը, որոյ մահից յետոյ մեր աշխարհը ընկնում է Ասորեստանի թագաւորութեան ներքոյ։ Արայ նահապետն արդէն տասներկու տարի ամուսնութեան սիրով եւ գթով կապուած էր իրան Նուարդ ամուսնոյ հետ։ Նոյն ժամանակներումն Ասորեստանումը թագաւորում էր Շամիրամը, որ սպանելով իւր ամուսին

Նինոսին՝ յաջորդել էր նորան։ Այս փափաշոտ կինը յսելով մեր Արայի գեղեցկութիւնը՝ կամենում էր ամուսնանալ նորա հետ. բայց երբոր ջանքն և խոստումները ունայն դուրս եկան, այն ժամանակ Շամիրամը կամեցաւ պատերազմով հասնել իւր նպատակին։ Շուտով երկու կողմերը հանդիպում են միմեանց Արարատեան աշխարհումը՝ Երասխ գետիցը դէպի հարաւ։ Արայ գեղեցիկը չըսպասելով պատերազմի վերջին, ընկնում է իւր քաջ զինուորաց հետ թշնամեաց գնդի մէջ և մեծ ջարդ է տալի նոցա։ Շամիրամը հրամայում է իւր զինուորներին, որ Արային կենդանի բռնեն, բայց չը նայելով ամենակերպ նախազգուշութիւններին՝ Արայ գեղեցիկը վեր է ընկնում պատերազմի դաշտումը և թագուհու յոյսը զուր է անցանում։ Ասորեստանի թագուհին, հմուտ լինելով կախարդութեան արհեստի մէջ, կամենում է դիւթութեամբ կենդանացնել նահատակեալ Արային և այնպէս հասնել իւր բաղձանքին, բայց այս տեղ էլ չէ յաջողում նրան, երեք օրից յետոյ, երբ հոտում է դիակը, հրամայում է թաղել նորա մարմինը։ Հայոց զօրքը կորցնելով իւր նահապետին, ոտի է կանգնում և մեծ նեղութեան մէջ է ձգում Ասորեստանեայց թագուհուն։ Սա կամենալով նրանց հանդարտացնել, իւր մօտ գտնուած մարդկերանցից մէկին, որ շատ նման է լինում Արային, հագցնում է նորա հանդերձները և ասում է. «Թէպէտ Արայն մեռաւ, բայց աստուածները լիզելով կենդանացրին և նա գտնվում է իւր մօտ»։ Շամիրամը տեսնելով Հայաստանի ականա-

կիտ աղբիւրներն և օդի բարեխառնութիւնը, Բզ-նունեաց ծովի արևելեան ափումը շինում է Շա-միրամակերտ քաղաքը, ամառը այն տեղ անցկացնե-լու համար. (այս քաղաքը Վան թագաւորը նորոգե-լով իւր անուամբ կոչեց Վան)։ Այնուհետև Հայոց աշխարհը Ասորեստանի ընդարձակ թագաւորութեան մէկ նահանգ է դառնում և հարկ է տալիս նրան։ Միայն ներքին կառավարութիւնը երկրի մնում է հայ նախապետների ձեռքումը, Հայկազանց հարս-տութիւնից։

Արայ գեղեցկէն յետոյ Հայաստանը կառավա-րում է նորա որդի Կարդոսը կամ Արայ Արայեանը, որ միևնոյն ժամանակ կախումն ունէր Ասորեստանի թագաւորից, և ինչպէս որ մեր հարազատ պատմա-բաններն ասում են, Շամիրամին օգնութիւն է տալի նորա որդի Նինուասայ դէմ և սպանվում է մէկ յան-դուգն պատերազմի մէջ։ Արայ Արայեանի որդի Ա-նուշաւանը գերի է ընկնում Նինուասայ ձեռքը։ Սա ծնուել էր իւր հօր պայազատութեան ժամանակը և նուիրուած էր Արմաւիր քաղաքի մօտի սօսիներին, ուր որ հայերը հմայութիւն էին անում, և որոց նուիրեալը սուրբ և դիւցազն էր համարվում։ Անու-շաւանը իւր խոհեմութեամբն և համեստութեամբը Նինուասի, ինչպէս և նորա շրջապատողների, սէրը վայելելով, ազատվում է գերութիւնից. ընդունում է Հայաստանի վերատեսչութիւնը և վերադառնում է իւր հայրենիքը։

Մինչև Անուշաւանը, Հայոց նախապետները Հայ-

կից սկսեալ որդէց որդի էին կառավարում մեր աշխարհը, բայց Անուշաւանը չունենալով որդի, Հայաստանի կառավարութիւնը ուրիշ քաջ և երևելի հայերի ձեռքն է անցնում, որոնք ինչպէս իրանց նախորդները՝ Կարդոսն և Անուշաւանն Սօսանուէր կախուած էին Ասորեստանի թագաւորներիցը։ Սրանց վերայ երևելի բան չկայ պատմելու և մեր պատմաբանները միայն նրանց անուններն են յիշատակում, որոց թիւը հասնում է մինչև 27-ի, որոնցից երևելի էին Պարէտը, որ առաջինն էր Սօսանուէրից յետոյ, Փառնաս՝ որոյ ժամանակները Սեզոստրիս Եգիպտացւոց թագաւորը, ինչպէս պատմում են, մտնում է Հայաստան. Սուր՝ որին Գրիգոր Մագիստրոսը Սուսեր հատու է ասում, սորա օրերումը Խարայէլացիք մտնում են Պաղեստինէ; և շատ Քանանացիք Քանանիդաս իշխանի առաջնորդութեամբը դալիս են Հայաստան, որոնցից Գնթունեաց կամ Քանանիդացւոց նախարարութիւնն է սերվում. Շաւարշ, որ շինեց Արտազ գաւառի Շաւարշան քաղաքը. Զարմայր, որոյ ժամանակը սկսել էր Տրոյացւոց պատերազմը, Պրիամոս թագաւորի խնդրանօքը Ասորեստանի Տևտամոս թագաւորի զօրքն և մեր առանձին գունդը առնում է իւր հրամանատարութեան ներքոյ և գնում է Տրոյացւոց օգնութիւն ընդդէմ հելլենացւոց։ Այս տեղ Զարմայրը շատ քաջութիւն անելուց յետոյ սպանվում է հելլենացուց քաջերից, և մենք Մովսէս Խորենացւոյ հետ պէտք է ասենք որ՝ Զարմայրը վիրաւորուեցաւ Աքիլլէսից և ոչ թէ ուրիշներից։

Մեր Թագաւորները Մարաց ժամանակները կամ 610—535 Թիւը Քրիստոսից առաջ.

Մեր աշխարհը Արայի մահից յետոյ կախված էր Ասորեստանի թագաւորներիցը, թէպէտ մեր քաջ և խոհեմ նահապետաց, ինչպէս և Ասորեստանի ղեղխ և շռայլ թագաւորաց ժամանակները, երբեմն երբեմն մեր աշխարհը կառավարվում էր ինքնօրէն. բայց Աստուած չափել էր Նինուէի թագաւորութեան օրերը: Մարաց ազգը Դէիոկէի ժամանակից ըսկսեալ անդադար պատերազմի մէջ էր Նինուէի թագաւորաց հետ: 610 թուականին Քրիստոսից առաջ մեր Պարոյր նահապետը միացաւ Մարաց Կիաքսարի հետ Սարդանաբաղի դէմ, նրանից խոստումն առնելով որ մեր աշխարհի վերայ թագաւորէ: Այս կերպով Նինուէի թագաւորութիւնը կործանելուց յետոյ, Հայաստանը անկախ թագաւորութիւն դարձաւ և առաջին պսակաւոր թագաւորն էր Պարոյր Սկայորդեանը: Սրան յաջորդում են՝ Հրաչեայ, Փառնաւազ՝ Պաճոյճ, Կոռնակ, Փաւոս, Հայկակ Բ. Երուանդ Սակաւակեաց: Սրանցից երևելի էին՝ Հրաչեայ՝ որ մեծ Նաբուգոդոնոսորի հետ 590 թուին գնաց Հրէաստան և այն տեղից գերիներ բերեց Հայաստան, որոնց միջին էր Շամբաթ անուն հրէայն՝ որից սերեցան Բագրատունիք և Վաղարշակայ Բագրատ իշխանը, որ Արշակունեաց թագաւորների թագադիրն էր: Երուանդ Սակաւակեացի օրերումն էր Վարդգէս մանուկը, որ ամուսնացաւ նորա քրոջ վերայ և որ նոր Քասախ գե-

տի և Շրէշ բլրի մօտ շինեց Վարդգէսի աւանը։

Տիգրան առաջին։

Երուանդեայ որդի Տիգրանայ ժամանակները Հայոց տէրութիւնը ընդարձակվում է մինչև Գամիրք և Եւրոպացւոց և Յունաց դաշնակցութեանց մէկ քանիսները մինչև անգամ ընկնում են Հայոց ձեռքի տակ և հարկ են տալի մեր թագաւորներին։ Այս կերպով Հայոց մէջ արհեստը և քաղաքակրթութիւնը առաջ են գնում։ Ի բնէ Հայերը ընդունակ էին վաճառականութեան և այդ ժամանակները շատ ազգերի հետ վաճառականութիւն էին անում։ Եփրատ գետովը, Կասպից ծովով և Օքսոս գետովն՝ որ այն ժամանակը մէկ ճիւղով մտնում էր Կասպից ծովը, Հայերը գնում էին, ինչպէս Յոյն Ստրաբոնն է պատմում, Բակտրիացւոց և մինչև անգամ Հնդկաց աշխարհները, և Եփրատ գետովն, ինչպէս Հերոդոտոսն է պատմում, հասնում էին Բաբելոն։ Կարաւանով գնում էին Կապադովկիա և մինչև անգամ Ասորոց աշխարհովն՝ Փիւնիկէ։ * Տիւրոսացիք Հայերից ստանում էին լաւ տեսակ ջորի և ձիաններ և Հայաստանի ուրիշ բերքեր, իսկ նոցա փոխարէնն տալիս էին ոսկի, արծաթ, պատուական քարեր և զանազան անկուածներ։ Նաւագնացութիւնը նոցա սովորեց նաւեր շինել, որոնք աւելի գտնվում էին Կասպից ծովումն և Եփրատ գետի վերայ։ Մէկ քանի արհեստներ, որոնք հարկաւոր էին կենցաղավարութեանը, բաւական

առաջացած էին. մշակուած էր նմանապէս ռամայնանկութիւնը ինչպէս և նարօտ գործելը, ինչպէս Մովսէս Խորենացին է ասում։ Տիգրանայ ժամանակները զինուորական արհեստները առաւել կատարելագործուեցան, հետեւակ զօրքի մօտ գտնվում էին հեծելազօրք, լոկ շերտաւորների տեղը հիմայ երեւում են՝ սուսերաւորները և տեգաւորները. թեթեւ հագնուած զօրաց տեղը՝ վահանաւորներ, սպառազէններ և զրահակիրներ. իսկ մեր աղեղնաւորները և պարսաւորները, որոնք հեռուից պէտք է կռուէին, առհասարակ գովուած էին ուրիշ ազգերից։ Զինուորական արհեստը կապուած լինելով խիստ դարբնութեան հետ, պէտք է ասենք, որ այս արհեստն էլ մեր մէջ բաւականին առաջ էր գնացել։

Առաւել երեւելի էին Տիգրանայ ժամանակուայ Հայոց պատերազմական գործքերը. Երեմիայ մարգարէն Հայոց է վրէժխնդիր կանչում Բաբելացւոց զեղխ թագաւորաց դէմ, որոնք գերի կէին տարել Հրէից ժողովրդեան և նոցա սրբազան անօթները։ Կիւրոսը, որ այս ժամանակներումը սկսել էր հիմնել Պարսից ընդարձակ տէրութիւնը, նուաճել Մարաց և Լիւդացւոց թագաւորներին, մեր խոհեմ և քաջ Տիգրանի հետ է բռնում իւր ամեն առաջարկութիւնները։ Մարաց Աժդահակ թագաւորը տեսնելով դրանց սէրը և միաբանութիւնը մտածմանց մէջ էր ընկնում և երազի մէջ տեսնում է Հայոց բարձր լեռների մէկի վերայ մէկ կին, որ ծնում է երեք դիւցազունք. առաջինը առիւծի վերայ նստած գալիս էր դէպի ա-

րևմուտք. երկրորդ դիւցազն ընձու վերայ՝ դէպի հիւսիս և երրորդը մէկ անարի վիշապ սանձելով գալիս է իւր տէրութեան վերայ։ Այս վերջինը հասնելով նորա պալատի մօտ՝ ուր Աժդահակը գոհ էր մատուցանում կռոց, կամենում է խորտակել նոցա, բայց Աժդահակը մէջն է ընկնում և սպանվում է նրանից։ Աժդահակը սարսափելով գարթնում է քնիցը և կանչում է խորհրդականաց և մոգերին, որոնք մեկնութիւն են տալիս՝ թէ դէպի արևմուտք եկողն է Կիւրոսն, դէպի հիւսիս Բաբելացւոց թագաւորը, իսկ վիշապին սանձողն է Հայոց քաջ Տիգրանը, ուրեմն և պէտք է շուտով զօրք ժողովել և նոցա առաջը կտրել։ Բայց Աժդահակը կամենում է խորամանկութեամբ բանը վերջացնել, այն է բարեկամութիւն անել Տիգրանայ հետ՝ նորա քոյրը կին առնել և այնպէս սպանել նրան, բայց ինքն խաբվում է և իւր կորստեանը առիթ է լինում։ Պատգամաւորներ է ուղարկում Տիգրանայ մօտ նորա քոյր Տիգրանուհուն կին խնդրելով։ Ամուսնանալուց յետոյ ասում է նրան՝ թէ քո եղբայր Տիգրանը իւր Զարուհեայ կնոջ խօսքովն կամենում է մեզ և մեր թագաւորութիւնը ոչնչացնել. որովհետև Զարուհին նախանձում է քո տիկնաց տիկին լինելուդ համար։ Տիգրանուհին չհաւատալով այսպիսի պատրողական խօսքերիցը՝ շուտով հաւատարիմ մարդկանց միջնորդութեամբ յայտնում է եղբօրը։

Աժդահակը հրաւիրում է Տիգրանին առանձին խօսելու, բայց սա յայտնում է, թէ շուտով կը տես-

նեն միմեանց պատերազմի դաշտումը։ Սրանից յետոյ զօրք է ժողովում և հասնում է Մարաց սահմանը։ Այս տեղ պատերազմը ուշանում է առժամանակ, մինչև Տիգրանուհին փախչում է եղբօր մօտ, Կիւրոսն էլ վրայ է հասնում 535 Թուականին. Տիգրանը անձամբ ընկնում է Աժդահակայ վերայ և նրան սպանում է։ Այսպիսով պատերազմը վերջանում է և 10,000 մարդ գերելով իրանց Անուշ Թագուհու հետ միասին բնակեցնում է Մասիս սարից դէպի արևելք՝ Երասխ գետի ափերումը, որտեղից յետոյ ծագեցան Վիշապազունք։ Իսկ իւր Տիգրանուհի քրոջ համար Երնջակ գաւառումը Տիգրանակերտ քաղաքն է շինում և նրբան, ինչպէս և նորա սերնդոց, այնտեղ է բնակեցնում։

530—330 Թ. Ինչ ժամանակ Հայաստանի մէկ մասը Պարսից Թագաւորութեան նահանգ դարձաւ։

Թէպէտ Մարիբասը և Մովսէս Խորենացին յայտնի չեն պատմում թէ Հայաստանը ինչ դրութեան մէջ էր այս միջոցումը, այսու ամենայնիւ Ասիոյ այդ ժամանակուայ դրութեան վերայ, ինչպէս և այդ ժամանակուայ պատմաբանների խօսքին նայելով Հայաստանը, եթէ ոչ բոլորովին, գոնեայ նորա հարաւային և արևմտեան մասերը, Պարսից ձեռին էր և Հայաստանի այդ մասը սոցա սատրապներն էին կառավարում, որ Դարեհ Վշտասպեանից բաժանուած՝ 20 սատրապութիւններից 11 երորդն էր։ Հայոց

սատրապների բնակութիւնը գտնվում էր Եփրատ գետի մօտերքումը և կենցաղավարութիւնները այնպէս ճոխ էին, ինչպէս Պարսից միւս սատրապներինը. և իրանց զօրքը ժողովում էին ըստ մեծի մասին Խաղտէացւոց, Տայոց, Կորդուաց աշխարհներիցը և Արարատայ Բասեան գաւառիցը։ Այդ կողմի հայերը հնազանդ լինելով Պարսից իշխանութեան ներքոյ անգորր կեանք էին վարում 200 տարու չափ։

Տիգրանայ յաջորդները՝ որոնց միայն անուններն է յիշում Մովսէս Խորենացին, թագաւորում էին հիւսիսային Հայաստանումը։ Տիգրանին յաջորդեց իւր որդի Վահագն, որ մեր կռապաշտութեան ժամանակը Հայերից և Վրացիներից պաշտվում էր իբրև Աստուած, և սա մեր նախնեաց համար միևնոյն նշանակութիւնն ունէր, ինչ որ Յունաց համար Հերակլէսը, որովհետև նա էլ պատերազմել էր վիշապների և զանազան հրէշից հետ։ Վահագնի մահից յետոյ աստուածացրին նրան և առանձին քրմաց դաս կարգեցին, որոնց գլխաւոր պարտաւորութիւնն էր պաշտօն տանել իրանց ազգային դիւցազնին։ Վահագնին յաջորդեցին որդէց որդի՝ Առաւան, Ներսէհ, Զարեհ, Արմոգ, Բայգամ և Վան։ Վանին յաջորդեց իւր որդի Վահէն, որ առաջ Դարեհին օգնութիւն ուղարկեց 40,000 հետևակ և 7,000 հեծելազօր Աղէքսանդր Մակեդոնացւոյ դէմ և յետոյ, երբ Դարեհ Կոդոմանոսը յաղթուեցաւ, ինքն անձամբ դուրս գնաց նորա առաջն և շատ քաջութիւն անելուց յետոյ մեռաւ մօտ 330 թուին։

Վահէի մահից յետոյ բոլոր Հայաստանը ընկաւ Մակեդոնացւոց իշխանութեան ներքոյ.

Հայոց Հեթանոսական կրօնը: (*)

Արայի ժամանակները սկսում են Հեթանոսական մտքերը Հայոց մէջը մտնել: Ինչպէս Պեղասգացւոց համար Դոդոնայ քաղաքը, նոյնպէս էլ Հայոց համար Արմաւիրը նուիրական էր՝ Արմենակից տընկուած սօսիներովը, որոնցով Հայկազանց ժամանակները հմայութիւն էին անում: Հայոց ազգը խսկզբանէ մեծ կապակցութիւն ունէր Արեաց անուանեալ ազգաց հետ, ինչպէս ցոյց են տալի մեր գետերի շատերի անունները, մեր նախնեաց միաբանական գործ բռնելը նոցա հետ, աշխարհագրական դրութիւնը, որով Հայաստանի արևելեան մասերը հաւասար մակերևոյթով միանում է նոցա աշխարհների հետ, և մինչև անգամ մեր աշխարհի արևելեան մասերը լըցուած էին Պարսիկներով և Մարաց ազգով: Այս պատճառաւ Հայոց հին Հեթանոսական կրօնը մեծ մասով նման էր նրանց Զրադաշտական կրօնին: Բարձրագոյն էակին մենք Արամազդ էինք ասում, իսկ նրանք Որմիզդ: Մեր կրօնովը, ինչպէս և

---

*) Հայոց Հեթանոսակն կրօնը կարելի է երեք շըրջան բաժանել այն են, 1 ժամանակ բնութեան պաշտաման. 2 Զրադաշտականութիւն և 3 բազմաստուածութիւն, ըստ յունականին:

նոցա՝ հոգեղէն էութիւններն երկու էին՝ բարի և չար կամ հերշտակ և դև։ Զրադաշտի ուսման համեմատ Հայերը մեհեաններ չունէին, որովհետև արգելուած էր աստուածութիւնը փակել մեհեանների մէջ. բայց յետոյ քիչ քիչ ուրիշ խառն պաշտամունքներ էլ մտան այդ առաջուայ պարզ վարդապետութեան մէջ։ Առաջ Փոքր Ասիոյ կողմերից մեր մէջը մտաւ Անահիտ չաստուածուհու պաշտամունքը. որ այն տեղ փառաւոր պաշտամունքներ և հոյակապ մեհեաններ ունէր։ Յետոյ Արշակունի թագաւորների պաշտամունքները և ամենից վերջը Յունաց դիւցաբանութիւնը բոլորովին խառնակեցին մեր նախնեաց պարզ կրօնը, երբ որ մեր Արշակունի թագաւորները նրանց չաստուածների արձանները և քրմերը բերին Հայաստան։ Ամենից առաջ Աշտիշատը, յետոյ Թիլը, Անի ամրոցը, Երիզը, Բագայառիճը և Բագաւան կամ Դիւցաւանը՝ նուիրական տեղերն էին համարվում, ունէին փառաւոր մեհեաններ և քրմաց դասեր։ Քրմապետութեան պատիւը՝ մինչև Տիգրան Բ-ի օրերը Վահագնի սերունդներն ունէին ժառանգութեամբ. բայց երբ նրանք զրկուեցան այդ պատուից, ուրիշներն էին կատարում միևնոյն պաշտօնը և շատ անգամ թագաւորների որդիք և թոռներն էին առնում այդ պատիւը մեր թագաւորներից։ Շատ անգամ ուխտ էին գնում երևելի բագիններին և չաստուածներին, զոհ էին մատուցանում ցուլ, նոխազ, ձի, ջորի, որոնք պէտք է լինէին սպիտակ և ոսկւով և արծաթով զարդարած,

նուիրում էին նոյնպէս ոսկեայ պսակ, ակնակապ անօթներ, և երբեմն ծաղկանց պսակներ կամ ծառերի ճիւղեր:

Հայոց գլխաւոր չաստուածները:

Չաստուածոց հայրը համարվում էր Արամազդը, որոյ հոյակապ պատկերը գտնվում էր Անի ամրոցումն, ուր որ նստում էին քրմապետներն և ուր թաղվում էին Արշակունի թագաւորները, իսկ քրմապետները թաղվում էին Բագաւանումը, Արամազդայ միւս պատկերը գտնվում էր Բագաւանումը, ուր թաղուած էր Տիգրան գ-ի եղբայր Մաժան քրմապետը: Իւր եղբօր մահից յետոյ Տիգրան գ. նորա գերեզմանի վերայ կանգնեցրեց Արամազդայ պատկերը, ուր հիւրերը նորա զոհերով և նուէրներով բաւականանում էին: Այս պատճառաւ այդ պատկերը կոչվում էր Արամազդ Վանատրի: Վաղարշ թագաւորը՝ նաւասարդ ամսեան մուտքերումը, որով մեր նոր տարին էր սկսվում, այդ տեղ հիմնեց ամանորաբեր տօնը: Երկրորդն էր Անահիտ չաստուածուհին, որ ծնունդ էր Արամազդայ, մայր ամենայն զգաստութեանց, փառք ազգին Հայոց, կեցուցիչ, շունչ և կենդանութիւն աշխարհին Հայոց: Նորա պատկերը գտնվում էր Եկեղեաց Երիզ աւանումը և շատ ջերմեռանդութեամբ էին գնում ուխտ նորա բագինին: Հայոց թագաւորները հիւանդութեան ժամանակ առողջութիւն էին խնդրում նրանից և շնորհակալութիւն էին մատուցանում յաղթութեանց

ժամանակը։ Նորա միւս պատկերը գտնվում էր Տարօն գաւառի Աշտիշատ գիւղումը։ Այս պատկերը ասվում էր ոսկեծին, ոսկիամայր դիք կամ ոսկեհատ, որովհետև ոսկէզօծ պղինձ էր։ Երրորդն էր՝ Վահագն, որոյ պատկերը և մեհեանը գտնվում էր Աշտիշատումը, նորա պատկերն ասվում էր Վիշապաքաղն Վահագնի, իսկ մեհեանը Վահէվանեան, որ էլի ասվում էր Հաշտից տեղի։ Վահագն միևնոյն նշանակութիւնն ունէր Հայոց համար, ինչ որ Հերակլէսը Յունաց համար։ Բացի վերոյիշեալ գլխաւոր չաստուածներից՝ Հայերն էլի պաշտում էին Տիւր անուամբ չաստուծուն, որ երազներ մեկնողն էր, դպրութեանց և ուսմանց պաշտպան. սորա մեհեանը գտնվում էր Աշտիշատ քաղաքի մօտ, ճանապարհի վերայ, որոյ անունն էր Երազմոյն, որ էլի ասվում էր Դիվան գրչի Արամազդայ կամ ուսման ճարտարութեան մեհեան։ Միհրական դիք, որոյ առաջին կրակն անշէջ էին պահում. սորա մեհեանը գտնվում էր Բագաւանումը կամ Բագայառիճումը։ Նանէական դիք՝ որ միևնոյնն էր Հայոց համար, ինչ որ Յունաց համար Աթէնասը. սորա մեհեանը Թիլ աւանումն էր։ Աստղիկ՝ որ համեմատէ Յունաց Աֆրոդիտէին. սորա մեհեանը Աշտիշատումն էր։ Բարշամեան դիք, որ էլի ասվում էր Սպիտակափառ դիք, որովհետև շինած էր փըղոսկրից, բիւրեղից և արծաթից, և այս կուռքը Տիգրան Բ. հրամայեց Միջագետից Թորդան տանել։ Մեր Աբգար թագաւորը Թարաթա անուամբ մէկ չաստուած էր պաշտում։

Հայաստանը 330—150 Քրիստոսից առաջ։

Վահէի մահից յետոյ Հայաստանը ընկաւ Մակեդոնացւոց ձեռքի տակն և կառավարվում էր նրանցից ուղարկուած կուսակալներով։ Առաջին կուսակալն էր Միհրանը, բայց երբ որ Աղէքսանդր մեռաւ և նորա տեղը նորա Պերդիկկաս զօրավարը սկսեց կառավարել Մակեդոնացւոց ընդարձակ տէրութիւնը, այն ժամանակը Միհրանի տեղն եկաւ Նէօպտոլմէոս կուսակալն, որ Հայերին շատ էր նեղացնում։ Այս ժամանակներումը Կապադովկիոյ աշխարհը գրկուելով իրան Թագաւորից, նորա որդի Արիոթէոսը իւր անձը մահից ազատելու համար փախաւ Հայաստան, ուր սիրով ընդունուեցաւ մերոնցից (Հայերից)։ Սա գրգռեց Հայերին՝ ամբարտաւան Նէօպտոլմէոսի դէմ։ Այս ժամանակը Սիւնեաց Արտուարդ Հայ նախարարը Հայոց զօրքին առաջնորդելով ընկաւ Նէօպտոլմէոսի վերայ, նրան դուրս արաւ Հայաստանից 317 Թուին և նշկահելով Մակեդոնացւոց տէրութիւնը, սկսեց ինքնագլուխ պայազատել Հայոց ազգը։ Պերդիկկասը լսելով այս բանս՝ հրամայեց Կապադովկիոյ կուսակալ Եւմենէսին զինու զօրութեամբ հաստատել դարձեալ Նէօպտոլմէոսին իւր նախկին տեղը, բայց նա տեսնելով Հայոց զօրութիւնը, քաջ Արտուարդ պայազատին յորդորեց բանը խաղաղութեամբ վերջացնել։ Այս պատճառաւ Նէօպտոլմէոսը կրկին անգամ եկաւ Հայաստան և համարվում էր երկրորդն Արտուարդի։

Նէօպտոլմէոսը արդէն վաղուց ոխ ունէր Եւմէ-

ներսի դէմ, Հայաստանի մէջ մտնելով այդ կնքուած պայմաններով՝ որ յառաջացած էր Եւմէնէսի անփութութիւնից կամ թուլութիւնից. ի հարկէ նորա համար մեծ ցաւ էր։ Մէկ քանի ժամանակից յետոյ դուրս գալով պատերազմաւ Եւմէնէսի դէմ Նէօպտոլմէոսը ազատվում է նորանից։ Այնուհետև Հայաստանը մնում է միայն Օրոնտաց իշխանի ձեռքին։ Սա Եւմէնէսի մահիցն յետոյ Արիաթէս թագաւորին շատ զօրքով ուղարկում է Կապադովկիա։ Սա Հայոց զօրաց օգնութեամբը հաստատելով իւր պապերի գահի վերայ՝ առատ պարգևներով և ընծաներով յետ է ուղարկում նոցա։

Արտաւազդ Հայկազն իշխանից յետոյ, Հայաստանի կառավարութիւնը 284 թուին տեսնում ենք Հրանտ կուսակալի ձեռքին, որ ուղարկուած էր Սելևկացւոց թագաւորից։ 239 թուին Հրանտ կուսակալի մահից յետոյ տեսնում ենք Արտաւազ Հայկազն իշխանին որ պայազատում է մեր աշխարհը։ Սելևկացւոց թագաւոր Անտիոքոս մեծն 189 թուին կարգում է Հայաստանի կուսակալ երկու Հայկազն իշխաններ—Արտաշասին՝ Վերին Հայաստանի վերայ, իսկ Զարեհին կամ Զարեհին՝ Հարաւային Հայաստանի։ Արտաշասը Արարատայ նահանգումն էր նստում, իսկ երկրորդը Ծոփաց աշխարհում։ Այս ժամանակներումը Կարքեդոնացւոց զօրավար Աննիբաղն եկաւ Հայաստան Արտաշասի մօտ, և սա նորա խորհրդովն Երասխ գետի վերայ շինեց Արտաշատ քաղաքը։ Արտաշասը և Զարեհը տեսնելով Սելևկացւոց նուաղելն

և Հռովմայեցւոց օրէց օր զօրանալը, յետ կանգնեցին նրանից և Հռովմայեցւոց հետ դաշն կապեցին: Այնուհետև մեր երկու կուսակալները սկսեցին ինքնագլուխ կառավարել մեր աշխարհը: Սելևկացւոց Անտիոքոս Եպիփան թագաւորը լսելով Հայոց նահանջելն և առնուել Արտաշասի վերայ բարկանալով մեծ զօրութեամբ գնաց նորա վերայ: Բայց սա չկարողանալով նորա դէմը կենալ՝ հաշտութիւն խօսեց և շատ գանձ ուղարկեց, խոստանալով նշանակեալ հարկն միշտ իւր ժամանակին հատուցանել: Արտաշասը կարծելով թէ այս գրգռութեան պատճառը Զարեհն է եղել, կամենում էր նրանից վրէժխնդիր լինել: Սա իւր հաւատարմութիւնը և խոնարհութիւնը ցոյց տալու համար իւր Դորոն որդուն կամ Դարանին պատանդ է ուղարկում նորա մօտ: Զարեհի մահից յետոյ նորա տեղը յաջորդում է Մորփիւլիկէսն՝ որ նորա որդին էր: Արտաշասը կամենում է նրանից խլել հարաւային կամ Փոքր Հայաստանը. այն ժամանակը նա ապաւինվում է Կապադովկացւոց Արիէթ թագաւորի մօտ: Արտաշասը խորհուրդ է տալիս Կապադովկացւոց թագաւորին՝ սպանել Զարեհի երկու որդւոցն, որոնք իրան մօտ էին գտնվում—Դորոնին և Մորփիւլիկէսին, և այնպէս նրանց երկիրներն իրանց մէջը բաժանել, բայց Արիէթը չէ լսում նորա չար խորհուրդին, այլ ընդհակառակն ձեռնտու է լինում Մորփիւլիկէսին թագաւորել իւր հայրական երկրի վերայ: Արտաշասը թէպէտ կամենում էր Մորփիւլիկէսից խլել նորա երկիրները, բայց մահուան օրը

շուտով վրայ է հասնում և նորա տեղը՝ 159 թուին Քրիստոսից առաջ՝՝ նստում է նորա որդի Արտաւազդը, որոյ օրերումը Պարթևացիք տիրում են Հայաստանին։

Մովսէս Խորենացին այս միջոցի համար, այսինքն Վահէի մահից մինչև Վաղարշակ թագաւորը կամ 330—150 թւին Քրիստոսից առաջ, այսպէս է պատմում Սահակ Բագրատունւոյն՝ «Յայսմ հետէ (յետ մահուանն Վահէի) մինչև ցթագաւորութիւն Վաղարշակայ ի Հայս՝ ոչինչ ճշմարտագոյն ունիմ քեզ պատմել, քանզի շփոթ իմն ամբոխից լեալ, այր զաբամբ ելանէին տիրել աշխարհիս և վասն այնորիկ դիւրամուտ 'ի Հայս լեալ Արշակ մեծ թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր Վաղարշակ 'ի վերայ աշխարհիս Հայոց։

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Շրջան երկրորդ

Արշակունի Վաղարշակ 150 Թուականին Քրիստոսից առաջ։

Հայկայ ցեղի թագաւորութեան անկմանէն յետոյ Հայաստանը ընկաւ անդադար խռովութեանց, թագաւորաց փոփոխմունքի, քաղաքական կառավարութեան այլայլութեանց, ներքին խառնակութեան և արտաքին պատերազմաց, շատ անգամ էլ բարբարոսաց փորձանքի, թագաւորական աթոռոյ յափշտակութեան և շատ զանազան չարութեանց ներքոյ, որ գործել են այս աշխարհի հրամայողներն և բնակիչների մեծ մասն. էլ եղել են արիւնարբու, չարութիւն սերմանողք, ապստամբք և աւելի պատրաստ խռովութեան, քանթէ հնազանդուելու իրանց օրինաւոր իշխանութեանը։

Չարութիւնը այն աստիճան հասաւ, որ չէր կարելի Հայաստանումը հնարք գտնել նրան ոչնչացնելու։ Ուստի փրկութեան դուռն բացուեց նորա հա-

մար այն ժամանակ, երբոր իշխանութեան սանձը տրուեցաւ Արշակունեաց երևելի Հարստութեան ձեռքը։ Ամենայն թագաւորական Հարստութեանց մէջ, որ արևելքում տիրում էին, երևելին Արշակունեացն էր, որ իրան բարձրանալու օրէն աւելի ցոյց տուեց՝ քաջութեան, արիութեան, քաղաքական առաքինութեան փորձեր, և այն Հազուագիւտ յատկութիւնները, որով պէտք է իրան առնէր երևելի տէր աշխարՀի և բաղկացնէր թագաւորութեան երջանկութիւնը։ Այս տէրութեան բարերար ներգործութիւնը շատ ազդեցութիւն ունեցաւ Հայոց մտաց և բնաւորութեան վերայ։ Նորա սկզբնական ծագմանէն յառաջ եկան շատ բարի յառաջադիմութիւնք։ Ինչ ժամանակ Մեծն Արշակ իւր եղբայր ՎաղարշակիՀետ մտաւ Հայաստան, այն ժամանակ ժողովուրդն անբաւական լինելով Արտաւազդի վատթար արարմունքից, շտապեց գնալ նոր թագաւորի առաջն և իրան Համար փառք Համարեց Հրատարակել նրան փրկիչ Հայրենեաց, տալ նրան մեծ պատիւ և նրան Հնազանդ մնալ։ Արտաւազդը իմանալով այս Համբաւները և նախատեսնելով իւր դժնդակ վիճակը իւր աչքի առջև, թողեց իւր Հարճերը, թողեց իւր անառակութիւնքն և դուրս գալով իւր պալատից, կամենում էր Հրաման տալ, բայց նորա երևելն առաւել գրգռեց ժողովրդեան բարկութիւնը՝ որք ՀայՀոյում էին նրան։ Իւր նախարարները խորՀուրդ տուին նրան յետ մտնել պալատն, իսկ զօրավարները իրանց կողմից՝ Հաւատացնում էին թէ ամեն բանն

էլ կը չինուի առանց նրան և իրանց անձն փորձու-
թեան ներքոյ կը ձգեն նորա համար՝ և թէ նա յոյս
կ'ունենայ նրանց վերայ թագաւորութեան ազատու-
թեան համար, և ճշմարիտ որ Արտաւազդը տալով
գործոց կառավարութիւնը իւր սիրելեացն, ընկաւ
իւր առաջին անառակութեանց մէջ, թմրած մնալով
կարծեցեալ աներկիւղութեան մէջ։ Այս ժամանակն
Արշակի և Վաղարշակի զօրութիւնքը մեծանում էին
մտնելով թագաւորութեան ներսը։ Այլ և այլ գա-
ւառների գլխաւորները ստացան ծածուկ հրամաններ
միանալ Պարթևաց զօրաց հետ և վերջապէս այն
ամենայն զօրքը միացած եկան Արտաշատ մայրաքա-
ղաքի դռների մօտ՝ մտան քաղաքն առանց պատե-
րազմի։ Արտաւազդը տեսնելով թէ ամենքն էլ թողին
իրան, զղջացաւ իւր անցեալ գործքերի վերայ, բայց
չգտաւ ուրիշ հնարք ազատվելու, բացի ինքն իրան
սպանելուց, ուստի գնաց Երասխ գետի ափը, կոխեց
սուրը սրտի մէջ և ընկաւ գետն։ Այսպէս վերջացաւ
Արտաւազդի իշխանութիւնը։

Մեծն Արշակ իւր եղբօրը նստացրեց Հայոց գա-
հի վերայ 152 թուականին Քրիստոսից առաջ։ (Պար-
թևները քաջալերուած տիրեցին՝ Պարսից, Հայոց,
Հնդկաց և Մասքթաց թագաւորութիւններին. առա-
ջին ճիւղն նոցա Պարթևական անուամբ Պարսից
վերայ, երկրորդը Արշակունի՝ Հայոց վերայ, երրորդը
Հնդկաստանի, և չորրորդը Մասքթաց)։

Վաղարշակ Հայաստանի իշխողն և Հայոց սիր-
տըն՝ աշխատում էր ազդել իւր ժողովրդեան մէջ

աշխարհակալութեան ցանկութիւնն և պատերազմական հոգին։ Նա էր հեզ, մարդասէր, բանի վերահասու, և խօսում էր սիրով իւր հպատակների հետ առանց զանազանութեան։

Սա (Վաղարշակ) ժողովելով իւր Թագաւորութեան երևելի անձանց և քաջ զօրավարներին, որք էին երևելի և հին ցեղերից, մանաւանդ նրանց՝ որք հայկայ ցեղից էին, նմանապէս Կադմեանց, Գեղամեանց, Խոռխոռունեաց, Գուգարաց, Սիսակեանց, Ամբատեանց, Քանանիդեանց և ուրիշ իշխաններուն, հրամայեց որ ամեն մէկը իւր իշխանութեան մէջ զօրք ժողովէ. նոյնպէս ուղարկեց յատուկ զօրաւոր մարդիկ միևնոյն բանի՝ համար՝ Ատրպատական, Վրաստան և հայոց Միջագետը։ Ժամանակ չանցած ժողովեցաւ Վաղարշակի մօտ մեծ զօրք։ Հաւատարմութիւնը, որ ունէին այս Թագաւորի վերայ, անսահման էր և ուրախութիւնն ամեն տեղ, ինչպէս որ պատմիչներն գրում են՝ Թէ քիչ մնաց որ հայաստանի կէսը փառք համարէր զէնք բարձրացնելը և մտնելը այս քաջ երիտասարդի դրօշակի ներքոյ։ Վաղարշակը ժողովեց այս բոլոր զօրքը դաշտ տեղ, Երասխի ափը, Արմաւիր քաղաքի մօտ, որ բլուր էր սավում, և շատ օր կենալով այնտեղ՝ աշխատում էր սովորցնել նրանց պատերազմական կարգը, որովհետև ոչինչ կարգ չըգիտէին, բաժանելով նրանց մէկ քանի դաս, հնազանդացրեց պատերազմական սաստիկ կարգերին և տալով բոլոր զօրագլուխներին հարկաւոր հրամաններ պատերազմի մասին, ճանապարհ ընկաւ Փոքր Հա-

յաստանի կոդմը։ Մորփիւլիկէսը, որ այս կողմի թագաւորն էր, աշխատեց ձգել իւր կողմն՝ Փռիւգիոյ, Կապադովկիոյ, Պոնտոսի, Լազիստանի և մէկ քանի ուրիշ աշխարհների բնակչանցն, և ունեցաւ յաջողութիւն, քանզի կարճ ժամանակում ժողովեց մեծ զօրք և դիմեց Վաղարշակի վերայ և երկու թշնամիքը կանգնեցան միմեանց հանդէպ մէկ բլրի մօտ։ Նախ Վաղարշակը յարձակեցաւ մեծ ուժգնութեամբ. Մորփիւլիկէսը մէկ քանի օր յաջողութեամբ ընդդիմանում էր այնպէս, որ իրան կողմից շատ քիչ մարդ կորցրեց, իսկ թշնամոյն նեղացնում էր։ Յետոյ Մորփիւլիկէսը գտնելով յաջող ժամանակ՝ յարձակուեցաւ բոլոր զօրքով և ինքն իւր յատուկ գնդով խփեց թշնամու մէջ տեղը։ Ամրացած սաղաւարտով ու երկաթի զրահով վազեց Վաղարշակի վերայ և վիրաւորելով շատ զինուորաց՝ որք խափան են լինում նորա ճանապարհին. գցեց թագաւորի վրայ նիզակն ինչպէս երեք թևանի նետ։ Այս վայրկենում քաջ մարդիկ Հայկայ և Սենեքերիմայ ազգից, որ Վաղարշակայ չորս կողմը պատած էին, յարձակեցան Մորփիւլիկէսի վերայ, ձիուց վայր ձգեցին և սպանեցին, նորա զօրաց հետ նմանապէս վարուեցան շատ անողորմ, նրանց մեծ մասը ջարդուեցան, ոմանք փախան, իսկ մնացածները գերի ընկան։ Սրանից յետոյ Վաղարշակը տիրելով բոլոր ազգաց, որք բնակվում էին Կապադովկիոյ, Պոնտոսի, Լազիստանի, Խաղտեաց և Եգերացւոց սահմաններումը, նրանց վերայ իշխաններ դրաւ և տուեց ժամանակաւոր օրէնքներ՝

քաղաքական և զինուորական։ Վաղարշակը յետ դառնալիս՝ առժամանակ մնաց Տայոց նահանգումը, վտանգները վերջացնելու համար, որ քաշել էր այս երկիրը, և հաստատելու նորա մէջ առատութիւն և երջանկութիւն։ Այս կողմի բնակիչներն, ևս առաւել Պարխարայ լերան շրջակայ տեղերումն և երկու եզերքին Փազայ գետի՝ դարձել էին յափշտակողներ, մարդասպաններ և աւազակներ՝ նման իրանց դրացիներին, Խաղդեաց և Լազաց։ Նրանք հոգ չունէին ոչ վարուցանի մշակութեան, ոչ բարձր հողերը հաւասարելու, ոչ ափները պահելու, այնպէս որ ջրերի անդադար հեղեղներն դաշտերի վերայ բարձրացել և լայնատարած տեղերը ճահճուտ դարձրել էին։ Վաղարշակն իմանալով իւր նախարարներից այս բոլոր անկարգութիւնները, միտ դրաւ շուտով ուղղելու այս ամենը։ Նա հրամայեց ուղարկել այնտեղ 30 հազարից աւելի մշակ, ճանապարհներն և հողաբլուրներն ուղղելու. ճահճոտ տեղերը ցամաքացնելու և սկսելու վարուցանք։ Նա (Վաղարշակ) հրամայեց ջրանցքներ փորել՝ ջրի հեշտ գնալու համար Փազ գետը։ Կտրել տուաւ թանձր անտառներն, որոնք աւազակաց որջեր էին, նրանց մէջ բացուեցան մեծ ճանապարհներ, բարձր տեղերից հողը վայր էր առած և ցածր տեղերը հողով բարձրացած՝ հեղեղներն արգելելու համար. և վերջապէս Վաղարշակն այնքան աշխատեց այն երկիրը լաւացնելու համար, որ կարճ ժամանակում դարձաւ զուարճալի երկիր։ Այս թագաւորն այնտեղ շինեց զուարճալի ամարանոց, սահ-

մանեց տեղեր գազանների՝ որսի համար, երկու տեղ էլ առանձին՝ ձիանեքի բազմացնելու համար շինեց պարտէզներ ու այգիք Կող քաղաքի մօտ, որ Հայաստանի քաղաքներից մինն էր, բայց մէկ քանի ժամանակ առաջ կորցրել էր իւր բնակիչներին։ Վաղարշակը բնակեցրուց այս նահանգումը բոլոր գերիներին և օտարներին՝ բերած Կովկաս լեառների կողմից։ Նա հարկադրեց նորա բնակիչներին թողուլ աւազակութիւնն և մարդասպանութիւնը, կենալ ինչպէս կարգն է լուսաւորեալ ազգի, աշխատել և պարապել օգտակար արհեստներով, տէրութեանը տալ հարկ, շուտ շուտ ասելով նրանց՝ թէ իրան շատ հաճոյ կը լինի, երբ որ միւս անգամ յետ կը դառնայ դէպի այն կողմը և կը գտնէ նրանց հեզ, մարդասէր և ընդունակ ծառայութեան և երևելի պաշտօններ ստանալու։ Վաղարշակը կարգաւորելով այս երկրի գործերը՝ մօտեցաւ Արտաշատին և իւր զօրքերը կարգաւորեց բանակով այս քաղաքի շրջապատը, Մեծամօր (Զանգի) գետի ափերումն։ Այս թագաւորը ծնել էր աւելի մեղմ կլիմայում քան ինչպիսի էր Արտաշատինը։ Մծբին քաղաքն իւր օդի բարեխառնութեամբը նրան աւելի հաճոյ գտնուեցաւ։

Վաղարշակայ օրէնքները և կարգադրութիւնքը։

Հայոց ազգը մեծ խոհեմութեամբ ընտրեց Վաղարշակին, որ էր լի մարդավարութեամբ, պատուով և

թագաւորական փառքով, օրինակ թագաւորաց և զարդ. և իբրև օրէնսդիր արժանաւորութիւն է ցոյց տալի այն բարբարոս ժամանակներն։ Մծբին քաղաքումն մեծ ժողովք արեց մեծամեծներից և ամեն հասարակութիւնից, խելօք մարդկանցից, քննեց հայոց աշխարհի սովորութիւնները, կամեցաւ իմանալ ազգերն և տներն, որոնք պատուելի էին ամեն գաւառներում, առաւել ևս տներին, որոնք ընդունակ էին կառավարելու հասարակութեան գործերն, կամեցաւ իմանալ անցեալ կեանքի պատմութիւնն և նորա վերայ հիմնել թագաւորական տան, ազնուականաց, հասարակ քաղաքացեաց, արհեստաւորաց, գիւղականաց գաւառների կառավարութիւնը՝ զինուորական կրթութեան, դատաստանի և ուրիշ բաների մասին օրէնքներ դրեց և կարգադրութիւններ։

Կարգադրութիւններ.

Հայաստան աշխարհը բաժանվում էր մէկ քանի հարիւր նախարարութիւններ, իւրաքանչիւր նախարարութիւնը պէտք է ունեցել էր մէկ տանուտէր կամ նահապետ, որոյ ձեռքի տակը պէտք է գտնուել էին նախարարութեան ժողովուրդները, և պէտք է որ նշանակեալ թուով զօրք պահէր և միշտ պատրաստ լինէր իւր գնդով՝ թագաւորի կոչելու ժամանակ։ Այս նախարարութիւններից մէկ քանիսներին, որոնք իրան ծառայութիւն էին արել, աւե-

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Շրջան երկրորդ

Արշակունի Վաղարշակ 150 Թուականին Քրիստոսից առաջ։

Հայկայ ցեղի թագաւորութեան անկմանէն յետոյ Հայաստանը ընկաւ անդադար խռովութեանց, թագաւորաց փոփոխմունքի, քաղաքական կառավարութեան այլայլութեանց, ներքին խառնակութեան և արտաքին պատերազմաց, շատ անգամ էլ բարբարոսաց փորձանքի, թագաւորական աթոռոյ յափշտակութեան և շատ զանազան չարութեանց ներքոյ, որ գործել են այս աշխարհի հրամայողներն և բնակիչների մեծ մասն էլ եղել են արիւնարբու, չարութիւն սերմանողք, ապստամբք և աւելի պատրաստք խռովութեան, քանթէ հնազանդուելու իրանց օրինաւոր իշխանութեանը։

Չարութիւնը այն աստիճան հասաւ, որ չէր կարելի Հայաստանումը հնարք գտնել նրան ոչնչացնելու։ Ուստի փրկութեան դուռն բացուեց նորա հա-

մար այն ժամանակ, երբոր իշխանութեան սանձը տրուեցաւ Արշակունեաց երևելի հարստութեան ձեռքը։ Ամենայն թագաւորական հարստութեանց մէջ, որ արևելքում տիրում էին, երևելին Արշակունեացն էր, որ իրան բարձրանալու օրէն աւելի ցոյց տուեց՝ քաջութեան, արիութեան, քաղաքական առաքինութեան փորձեր, և այն հազուագիւտ յատկութիւններն, որով պէտք է իրան առնէր երևելի տէր աշխարհի և բաղկացնէր թագաւորութեան երջանկութիւնը։ Այս տէրութեան բարերար ներգործութիւնը շատ ազդեցութիւն ունեցաւ Հայոց մտաց և բնաւորութեան վերայ։ Նորա սկզբնական ծագմանէն յառաջ եկան շատ բարի յառաջադիմութիւնք։ Ինչ ժամանակ Մեծն Արշակ իւր եղբայր Վաղարշակի հետ մտաւ Հայաստան, այն ժամանակ ժողովուրդն անբաւական լինելով Արտաւազդի վատթար արարմունքից, շտապեց գնալ նոր թագաւորի առաջն և իրան համար փառք համարեց հրատարակել նրան փրկիչ հայրենեաց, տալ նրան մեծ պատիւ և նրան հնազանդ մնալ։ Արտաւազդը իմանալով այս համբաւները և նախատեսնելով իւր դժնդակ վիճակը իւր աչքի առջև, թողեց իւր հարճերը, թողեց իւր անառակութիւնքն և դուրս գալով իւր պալատիցը, կամենում էր հրաման տալ, բայց նորա երևելն առաւել գրգռեց ժողովրդեան բարկութիւնը՝ որք հայհոյում էին նրան։ Իւր նախարարները խորհուրդ տուին նրան յետ մտնել պալատն, իսկ զօրավարները իրանց կողմից՝ հաւատացնում էին թէ ամեն բանն

էլ կը շինուէր առանց նրան և իրանց անձն փորձու-թեան ներքոյ կը ձգեն նորա համար՝ և թէ նա յոյս կ՚ունենայ նրանց վերայ թագաւորութեան ազատու-թեան համար, և ճշմարիտ որ Արտաւազդը տալով գործոց կառավարութիւնը իւր սիրելեացն, ընկաւ իւր առաջին անառակութեանց մէջ, թմրած մնալով կարծեցեալ աներկիւղութեան մէջ։ Այս ժամանակն Արշակի և Վաղարշակի զօրութիւնքը մեծանում էին մտնելով թագաւորութեան ներսը։ Այլ և այլ գա-ւառների գլխաւորները ստացան ծածուկ հրամաններ միանալ Պարթևաց զօրաց հետ և վերջապէս այն ամենայն զօրքը միացած եկան Արտաշատ մայրաքա-ղաքի դռների մօտ՝ մտան քաղաքն առանց պատե-րազմի։ Արտաւազդը տեսնելով թէ ամենքն էլ թողին իրան, զղջացաւ իւր անցեալ գործքերի վերայ, բայց չգտաւ ուրիշ հնարք ազատվելու, բացի ինքն իրան սպանելուց, ուստի գնաց Երասխ գետի ափը, կոխեց սուրը սրտի մէջ և ընկաւ գետն։ Այսպէս վերջացաւ Արտաւազդի իշխանութիւնը։

Մեծն Արշակ իւր եղբօրը նստացրեց Հայոց գա-հի վերայ 152 թուականին Քրիստոսից առաջ։ (Պար-թևները քաջալերուած տիրեցին՝ Պարսից, Հայոց, Հնդկաց և Մասքթաց թագաւորութիւններին. առա-ջին ճիւղն նոցա Պարթևական անուամբ Պարսից վերայ, երկրորդը Արշակունի՝ Հայոց վերայ, երրորդը Հնդկաստանի, և չորրորդը Մասքթաց)։

Վաղարշակ Հայաստանի իշխողն և Հայոց սիր-տըն՝ աշխատում էր ազդել իւր ժողովրդեան մէջ

աշխարհակալութեան ցանկութիւնն և պատերազմական հոգին։ Նա էր հեզ, մարդասէր, բանի վերահասու, և խօսում էր սիրով իւր հպատակների հետ առանց զանազանութեան։

Սա (Վաղարշակ) ժողովելով իւր թագաւորութեան երևելի անձանց և քաջ զօրավարներին, որք էին երևելի և հին ցեղերից, մանաւանդ նրանց՝ որք հայկայ ցեղից էին, նմանապէս Կադմեանց, Գեղամեանց, Խոռխոռունեաց, Գուգարաց, Սիսակեանց, Ամբատեանց, Քանանիդեանց և ուրիշ իշխաններուն, հրամայեց որ ամեն մէկը իւր իշխանութեան մէջ զօրք ժողովէ. նոյնպէս ուղարկեց յատուկ զօրաւոր մարդիկ միևնոյն բանի՝ համար՝ Ատրպատական, Վրաստան և Հայոց Միջագետը։ Ժամանակ չանցած ժողովեցաւ Վաղարշակի մօտ մեծ զօրք։ Հաւատարմութիւնը, որ ունէին այս թագաւորի վերայ, անսահման էր և ուրախութիւնն ամեն տեղ, ինչպէս որ պատմիչներն գրում են՝ թէ քիչ մնաց որ Հայաստանի կէսը փառք համարէր զէնք բարձրացնելը և մտնելը այս քաջ երիտասարդի դրօշակի ներքոյ։ Վաղարշակը ժողովեց այս բոլոր զօրքը դաշտ տեղ, Երասխի ափը, Արմաւիր քաղաքի մօտ, որ բլուր էր սարում, և շատ օր կենալով այնտեղ՝ աշխատում էր սովորցնել նրանց պատերազմական կարգը, որովհետև ոչինչ կարգ չըգիտէին, բաժանելով նրանց մէկ քանի դաս, հնազանդացրեց պատերազմական սաստիկ կարգերին և տալով բոլոր զօրագլուխներին հարկաւոր հրամաններ պատերազմի մասին, ճանապարհ ընկաւ Փոքր Հա-

յաստանի կողմը։ Մորփիւլիկէսը, որ այս կողմի թագաւորն էր, աշխատեց ձգել իւր կողմն՝ Փռիւգիոյ, Կապադովկիոյ, Պոնտոսի, Լազիստանի և մէկ քանի ուրիշ աշխարհների բնակչանցն, և ունեցաւ յաջողութիւն, քանզի կարճ ժամանակում ժողովեց մեծ զօրք և դիմեց Վաղարշակի վերայ և երկու թշնամիքը կանգնեցան միմեանց հանդէպ մէկ բլրի մօտ։ Նախ Վաղարշակը յարձակեցաւ մեծ ուժգնութեամբ. Մորփիւլիկէսը մէկ քանի օր յաջողութեամբ ընդդիմանում էր այնպէս, որ իրան կողմից շատ քիչ մարդ կորցրեց, իսկ թշնամոյն նեղացնում էր։ Յետոյ Մորփիւլիկէսը գտնելով յաջող ժամանակ՝ յարձակուեցաւ բոլոր զօրքով և ինքն իւր յատուկ գնդով խփեց թշնամու մէջ տեղը։ Ամրացած սաղաւարտով ու երկաթի զրահով վազեց Վաղարշակի վերայ և վիրաւորելով շատ զինուորաց՝ որք խափան են լինում նորա ճանապարհին. գցեց թագաւորի վրայ նիզակն ինչպէս երեք թևանի նետ։ Այս վայրկենում քաջ մարդիկ Հայկայ և Սենեքերիմայ ազգից, որ Վաղարշակայ չորս կողմը պատած էին, յարձակեցան Մորփիւլիկէսի վերայ, ձիուց վայր ձգեցին և սպանեցին, նորա զօրաց հետ նմանապէս վարուեցան շատ անողորմ, նրանց մեծ մասը ջարդուեցան, ոմանք փախան, իսկ մնացածները գերի ընկան։ Սրանից յետոյ Վաղարշակը տիրելով բոլոր ազգաց, որք բնակվում էին Կապադովկիոյ, Պոնտոսի, Լազիստանի, Խաղտեաց և Եգերացւոց սահմաններումը, նրանց վերայ իշխաններ դրաւ և տուեց ժամանակաւոր օրէնքներ՝

քաղաքական և զինուորական։ Վաղարշակը յետ դառնալիս՝ առժամանակ մնաց Տայոց նահանգումը, վտանգները վերջացնելու համար, որ քաշել էր այս երկիրը, և հաստատելու նորա մէջ առատութիւն և երջանկութիւն։ Այս կողմի բնակիչներն, ևս առաւել Պարխարայ լերան շրջակայ տեղերումն և երկու եզերքին Փազայ գետի՝ դարձել էին յափշտակողներ, մարդասպաններ և աւազակներ՝ նման իրանց դրացիներին, Խաղդեաց և Լազաց։ Նրանք հող չունէին ոչ վարուցանի մշակութեան, ոչ բարձր հողերը հաւասարելու, ոչ ափները պահելու, այնպէս որ ջրերի անդադար հեղեղներն դաշտերի վերայ բարձրացել և լայնատարած տեղերը ճահճուտ դարձրել էին։ Վաղարշակն իմանալով իւր նախարարներից այս բոլոր անկարգութիւնները, միտ դրաւ շուտով ուղղելու այս ամենը։ Նա հրամայեց ուղարկել այնտեղ 30 հազարից աւելի մշակ, ճանապարհներն և հողաբլուրներն ուղղելու. ճահճոտ տեղերը ցամաքացնելու և սկսելու վարուցանք։ Նա (Վաղարշակ) հրամայեց ջրանցքներ փորել՝ ջրի հեշտ գնալու համար Փազ գետը։ Կտրել տուաւ թանձր անտառներն, որոնք աւազակաց որջեր էին, նրանց մէջ բացուեցան մեծ ճանապարհներ, բարձր տեղերից հողը վայր էր առած և ցածր տեղերը հողով բարձրացած՝ հեղեղներն արգելելու համար. և վերջապէս Վաղարշակն այնքան աշխատեց այն երկիրը լաւացնելու համար, որ կարճ ժամանակում դարձաւ գուարճալի երկիր։ Այս թագաւորն այնտեղ շինեց զուարճալի ամարանոց, սահ-

մանեց տեղեր գաղաններին՝ որսի համար, երկու տեղ էլ առանձին՝ ձիաների բազմացնելու համար շինեց պարտէզներ ու այգիք Կող քաղաքի մօտ, որ Հայաստանի քաղաքներից մինն էր, բայց մէկ քանի ժամանակ առաջ կորցրել էր իւր բնակիչներին: Վաղարշակը բնակեցրուց այս նահանգումը բոլոր գերիներին և օտարներին՝ բերած Կովկաս լեառների կողմից: Նա հարկադրեց նորա բնակիչներին թողուլ աւազակութիւնն և մարդասպանութիւնը, կենալ ինչպէս կարգն է լուսաւորեալ ազգի, աշխատել և պարապել օգտակար արհեստներով, տէրութեանը տալ հարկ, շատ շատ առելով նրանց՝ թէ իրան շատ հաճոյ կը լինի, երբ որ միւս անգամ յետ կը դառնայ դէպի այն կողմը և կը գտնէ նրանց հեզ, մարդասէր և ընդունակ ծառայութեան և երևելի պաշտօններ ստանալու: Վաղարշակը կարգաւորելով այս երկրի գործերը՝ մօտեցաւ Արտաշատին և իւր զօրքերը կարգաւորեց բանակով այս քաղաքի շրջապատը, Մեծամօր (Զանգի) գետի ափերումն: Այս թագաւորը ծնել էր աւելի մեղմ կլիմայում քան ինչպիսի էր Արտաշատինը: Մծբին քաղաքն իւր օդի բարեխառնութեամբը նրան աւելի հաճոյ գտնուեցաւ:

Վաղարշակայ օրէնքները և կարգադրութիւնքը:

Հայոց ազգը մեծ խոհեմութեամբ ընտրեց Վաղարշակին, որ էր լի մարդավարութեամբ, պատուով և

թագաւորական փառքով, օրինակ թագաւորաց և զարդ. և իբրև օրէնսդիր արժանաւորութիւն է ցոյց տալի այն բարբարոս ժամանակներն: Մծբին քաղաքումն մեծ ժողովք արեց մեծամեծներից և ամեն հասարակութիւնից, խելօք մարդկանցից, քննեց Հայոց աշխարհի սովորութիւնները, կամեցաւ իմանալ ազգերն և տներն, որոնք պատուելի էին ամեն գաւառներում, առաւել ևս տներին, որոնք ընդունակ էին կառավարելու հասարակութեան գործերն, կամեցաւ իմանալ անցեալ կեանքի պատմութիւնն և նորա վերայ հիմնել թագաւորական տան, ազնուականաց, հասարակ քաղաքացեաց, արհեստաւորաց, գիւղականաց գաւառների կառավարութիւնը՝ զինուորական կրթութեան, դատաստանի և ուրիշ բաների մասին օրէնքներ դրեց և կարգադրութիւններ:

Կարգադրութիւններ.

Հայաստան աշխարհը բաժանվում էր մէկ քանի հարիւր նախարարութիւններ, իւրաքանչիւր նախարարութիւնը պէտք է ունեցել էր մէկ տանուտէր կամ նահապետ, որոյ ձեռքի տակը պէտք է գտնուել էին նախարարութեան ժողովուրդները, և պէտք է որ նշանակեալ թւով զօրք պահէր և միշտ պատրաստ լինէր իւր գնդով թագաւորի կոչելու ժամանակ: Այս նախարարութիւններից մէկ քանիսներին, որոնք իրան ծառայութիւն էին արել, աւե-

լի արժանաւորութիւն տուաւ. Ա. Բագրատունեաց նախարարութեանը տուաւ իրաւունք Արշակունի թագաւորաց թագ դնելոյ, նոցա նահապետն իրաւունք ունէր երեք տակէն վարսակալ դնել: Բագրատ իշխանը՝ որ սերել էր Հրէից Ձամբաթիցն, առաջինն էր որ Վաղարշակայ օրերումն այսպիսի պատիւ ստացաւ. Բ. Գնթունեաց նախարարութեանն, որ սերել էր Քանանիդաս հրէիցը, տուաւ իշխանութիւն թագաւորին հանդերձ զգեցուցանելոյ. Գ. Թիկնապահներն ընտրվում էին Խոռխոռունեաց նախարարութիւնից, որոնք սերել էին Հայկայ Խոռ որդուցն. սոցա նախարարութեան նահապետը Վաղարշակայ օրերումը Մալխազն էր. այս պատճառաւ թիկնապահութեան պատիւը, մեզ մօտ ասվում էր և մալխազութիւն. Դ. Արքունական որսերի վերայ կարգուած էր Վարաժնունեաց նախարարութիւնը: Վաղարշակայ օրերումը դրանց առաջին նահապետն էր Դատը. Ե. Ասպասաւորութեան և գահաւորութեան պատիւը տուաւ Աբեղեանց նահապետ՝ Աբեղ իշխանին: Գաբեղին կարգեց արքունի ափարանների վերայ, որ Գաբեղեանց նահապետն էր. Գնունեաց Գին իշխանը տակառապետ էր, իսկ Սպանդունիքն՝ որ սիրել էին Վահագնիցն, ըստ իւրեանց ցանկութեան, ընկալան քրմապետութեան պատիւը և պաշտօնը. Զ. Թագաւորների երկրորդը ընտրվում էր Աժդահակայ սերունդներիցն, որոնց անունն էր Մուրացան տէր:

Զինուորութեան մէջն էլ փոփոխութիւններ և

բարելաւութիւններ էր տեսնվում։ Թագաւորի թիկնապահները բաժանվում էին չորս գունդ. իսկ միւսները միմեանցից որոշվում էին՝ առաջին, երկրորդ, երրորդ և այլն աստիճաններով։ Հայաստանի բազմաթիւ նախարարութիւններից՝ որոնք արդէն յայտնի էին իրանց քաջութեամբ և մտերմութեամբ, վեց կամ եօթը կարգուած էին մեր աշխարհի սահմանների վերայ և նոցա տանուտէրներն ասվում էին կուսակալք կամ սահմանակալք։ Սրանցից չորսն ասվում էին Բդեշխ և իւրաքանչիւրն ունէր իրան ձեռքին տասն հազար զինուոր։ Ա. Գուգարաց բդեշխութիւնք հիւսիսային կողմն էր. Բ. Սիւնեաց բդեշխութիւնը՝ յարևելս հիւսիսոյ, այստեղ առաջին բդեշխն էր Առանը. Գ. յարևմուտս հարաւոյ գտնվում էր Աղձնեաց բդեշխութիւնը, որոց նահապետն էր Շարաշանը. Դ. հարաւումն էր Աղձնեաց աշխարհի նոր Շիրական գաւառումը։ Միւս կուսակալներն էին Կադմեանք յարեւելս հարաւոյ, իսկ արևմուտքումն Անգեղտան նախարարութիւնը, որ սերվում էր Անգեղ—Տորքիցն, որին Վաղարշակը կարգեց նահապետ այս նախարարութեան։ Արաւ և ուրիշ բարոյական կարգադրութիւններ. Նշանակեց երկու մարդ, որոնցից մէկն իրան միտքն բերէր բարերարութիւնը անիրաւ հրամանի ժամանակ. իսկ միւսը պատուհասն, եթէ անփոյթ լինի չարագործներին պատժելու։ Սահմանեց որ թագաւորի անդրանիկ որդին Մծբին մնայ, իսկ միւսները գնան Հաշտենից գաւառը։

Արշակ առաջին 124 Թուականին։

Վաղարշակայ հետքովն գնում է նորա որդի Արշակը։ Սա մեր աշխարհքը զարդարում է զանազան կարգադրութիւններով։ Սորա ժամանակը Պոնտացիք նահանջում են, բայց սա շուտով հնազանդեցնում է նրանց և Սև ծովի մօտ կանգնեցնում է մէկ արձան, որին երկար ժամանակ Պոնտացիք պաշտօն էին մատուցանում։ Առհասարակ մեր առաջին երկու մեծամեծ Արշակունի թագաւորները հեռու էին աշխարհակալութեան հոգուց, իրանց նպատակն այն է լինում, որ աշխարհաօգուտ կարգադրութիւններով Հայաստան աշխարհը զարդարեն։ Բայց դրանց յաջորդները իրանց քաղաքական հայեցողութիւնը փոխում են և չեն թողնում կամ ժամանակ չեն տալիս, որ այդ կարգերը մեր ազգի կենաց և վարուց մէջ արմատանան և հաստատուին։

Արտաշէս առաջին 111—86 Թուականը Ն. Ք. Քրիստոս։

Սա դեռ իւր մանկութեան ժամանակը գրտնուելով Մծբին քաղաքումը սիրելի էր Վաղարշակին իւր կայտառութեան և քաջութեան պատճառաւ։ Հայոց մեծամեծները գուշակում էին նորա ապառնի քաջութեանց մասին։ Եւ իրաւի իւր հայր Արշակի տեղը նստելով իւր մեծագործութեամբը և վստահ աշխարհակալութեամբը գերազանցում է իւր նախորդներից։ Հայոց Արշակունի թագաւորներն, որ մինչև

այն ժամանակն երկրորդ էին համարվում Պարթեւաց, այնուհետեւ առաջինն են, եւ պարթեւաց Արշակաւան կամ Արշակը յօժար կամօք տալիս է նախագահութիւնը մեր Արտաշէսին։ Մինչեւ այդ ժամանակները Պարթեւաց թագաւորներն էին դրամ կտրում, այնուհետեւ Արտաշէսն է առնում այդ իրաւունքն՝ իւր անունը եւ պատկերը փորագրել տալով նորա վերայ։ Հայաստանի արեւելքն իւր ձեռքի տակը հնազանդացնելուց յետոյ, միանում է Պոնտացւոց Միհրդատ Եւպատոր թագաւորի հետ, որին տալիս է իւր Արտաշամ աղջիկը 'ի կնութիւն։

Հայաստանի արեւելեան եւ հիւսիսային ազգաց զօրութիւնները Հայոց զօրութիւնների հետ միացնելով՝ Պոնտացւոց թագաւորի հետ մտնում է Փոքր Ասիա (այժմ Անատօլիա) եւ այնտեղի փոքր տէրութիւններն իւր ձեռքի տակն է առնում։ Յունաստանը այդ ժամանակները Հռովմայեցւոց հասարակապետութեան նահանգն էր։ Մեր Արտաշէսը եւ Պոնտացի Միհրդատը Փոքր Ասիան նուաճելուց յետոյ, Արշիպեղագոսը նաւատորմիղներով լցնում են, նուաճում են Թրակիան եւ հեշտութեամբ մտնում են Ելլադա կամ միջին Յունաստան 88 թուականին։ Հռովմայեցիք դաշնակցաց անուանեալ կռիւներն էին վերջացնում եւ զբաղուած էին Մարիոսի եւ Սուղղայի կամ Սիղղայի կռիւներովը։ Նոքա լսելով Յունաստանի նուաճիլը՝ Հայոց եւ Պոնտացւոց զօրութիւնից, Սուղղային իրանց լեգէոններովն նըրանց դէմ են ուղարկում։ Մեր դաշնակից զօրու-

թիւններն արդէն ամրացել էին Աթէնքում, բայց պաշարուելով Սիլլայից՝ սկսան թողուլ քաղաքը, որովհետև սովը նեղում էր նրանց։ Սրանից յետոյ մեր դաշնակից զօրքը և հռովմայեցիք Քաղքիս և Որքոմէն քաղաքաց մօտ պատերազմելով, հայերը և Պոնտացիք ստիպուեցան թողուլ Յունաստանը և գալ Փոքր Ասիա։ Այս նահանջելու ժամանակը հայոց զօրաց մէջ շփոթութիւն ընկնելով, Արտաշէսը սպանվում է նրանցից և Միհրդատը ստիպվում է 86 թուականին Սուղղայի հետ խաղաղութեան դաշն կապել, յետ տալով Փոքր Ասիոյ բոլոր նուաճած երկիրները։ Արտաշէսը նախ քան իւր մահը Փոքր Ասիայից և Յունաստանից մեծ աւարներ ուղարկեց Հայաստան։ Երևելի էին Աթենասայ, Հերակլէսի կամ Հերքիւլէսի, Ապողոնի, Հեփեստոսի, Դիոսի կամ Եուպիտերի, Արտեմիդայ, Ափրոդիտեայ արձաններն իրանց քրմերովը։

Տիգրան երկրորդ 86—36 թուականը Քրիստոսից առաջ։

Սա մանկութեան ժամանակը տուած էր Վարաժնունեաց Վարաժ իշխանին, որ նրան վարժում էր զինուորական արհեստի մէջ և Արտաշէսի արշաւանքներիցն առաջ կարգուած էր Հայոց թագաւոր։ Արտաշէսի մահից յետոյ տիրասպան զօրքը գալով Հայաստան՝ Փոքր Ասիայիցն ապստամբութիւններ ուզեցին անել Հայոց երկրումը, կարծելով թէ Հայերն անգլուխ են մնացած։ Մեր Տիգրանը՝

որ իւր խոհեմութեամբ և քաղաքականութեամբ մեծ էր իւր հօրից, դուրս է գնում նրանց առաջը, ջնջում է նրանց և փոքր Հայաստանը իւր իրաւասութեան տակն է առնում։ Այնուհետև սկսում է Հայաստանը կարգադրել։ Յունաց քրմերի կամեցողութեամբը Դիոսի բագինը կանգնեցնում է Անի ամրոցումը կամ Կամախքումն, Աթենասայ բագինը՝ Թիլ աւանումն, Արտեմիսինը՝ Երիզայումը, Հեփեստոսինը՝ Բագայառիճումն, Ափրոդիտէինը՝ որ մենք Աստղիկ ենք ասում, և Հերակլէսինը թողում է Տարօնի Աշտիշատ գիւղումը։ Վահագնի քրմերը կարծելով թէ Հերակլի արձանը իրանց նախնի Վահագնինն է, ինքնագլուխ առանց թագաւորի հրամանի, տարել էին իրանց սեփհական Տարօն կամ Մարգաղի գաւառները։ Տիգրանը այս բանիս վերայ բարկանալով զրկում է նրանց քրմապետութեան իշխանութիւնից։ Ինչպէս վերոյիշեալ, նմանապէս և Հայաստանի այլ և այլ քաղաքներումը, Տիգրանը հրամայում է փառաւոր մեհեաններ շինել և բագիններ կանգնել։ Նախարարութիւններին հրաման է դուրս գալիս թագաւորիցը, զոհ և երկրպագութիւն մատուցանել, այս կերպով Բագրատունեաց նախարարութիւնը մեծ վրտանգի մէջ է ընկնում, որովհետև Վաղարշակը Բագրատ իշխանին ստիպեց թողուլ իւր հայրենաւանդ կրօնը, բայց տեսնելով որ հաստատ է մնում իւր հաւատին, թողեց նրան իւր կամքին։ Արշակայ օրերում Բագրատունեաց ցեղից երկուսը նահատակեցան իրանց հաւատի համար և միւսները խօսք

տուրն շաբաթ օրը որս և պատերազմ գնալ և երեխայոց անթլփատ թողուլ: Իսկ հիմայ Տիգրանը ստիպում է նրանց թողուլ բոլորովին իրանց հաւատը: Սուտ իշխանի լեզուն կտրեց, որ չար էր՝ խօսում կւոց վերայ. միւս Բագրատունիքը տեսնելով այս սպառնալիքները՝ սկսան խոզի միս և զոհերիցն ուտել, միայն պաշտօն չէին մատուցանում կւոց: Որովհետև կիսով չափ թողին նրանք (Բագրատունիք) իրանց հայրենի կրօնը, ուստի Տիգրանն էլ խլեց նրանցից զօրավարութեան իշխանութիւնը, միայն թագադրութեան արտօնութիւնը նրանց թողնելով:

Արշամայ ժամանակները, ինչպէս երևում է, Բագրատունիքը բոլորովին հեթանոս են դառնում, և այս բանիս բաւականին ապացոյց կարող է լինել՝ Ենանոսի կամ Անանիայի վերայ եղած անցքը: Որովհետև սա իրան հայրենակից Հրէից Հիւրկանոս քահանայապետին, որին գերել էր Տիգրանը, ծածուկ փախցնում է Հրէաստան, Արշամ թագաւորն իմանալով այս բանս բոլորովին աչքից ձգում է: Այն ժամանակը Գնթունեաց Զօրայ նահապետը յայտնում է թագաւորին՝ թէ Ենանոսը կամենում է ապստամբել, թագաւոր Արշամը հրամայում է Ենանոսին կամ թողուլ բոլորովին հրէութիւնը կամ թէ ոչ իւր տունը կջնջի բոլորովին: Շատ տանջանքներից և իւր որդւոց մահից յետոյ Հրէան իւր ընտանեօք ընդունում է հեթանոսութիւն:

Տիգրանայ օրերումը Ամելևկացւոց տանը մեծ

աղմուկներ և երկպառակութիւններ էին լինում թագաժառանգութեան մասին։ Ասորոց ազգը, երկար մտածելուց յետոյ, լաւ համարեց Հայոց իրաւասութեան տակը մտնել։ Տիգրանին հրաւիրում են, և սա մտնելով նրանց աշխարհը՝ հալածում է ամբարիշտ թագաւորներուն, ինչպէս էին Անտիոքոս Պիոսը և նորա եղբայր Փիլիպպոսը. խաղաղացնում է նրանց բոլոր աշխարհը և 85 թուականին Քրիստոսից առաջ Սելևկացւոց թագաւորաց թագն իւր գլխին է դնում։ Մէկ քանի ժամանակից յետոյ, այն է 79 թուականին, Անտիոքոս Պիոսի կին Սեղինէն կամ Կղէոպատրէն գնալով Փիւնիկէ, ոտքի է կանգնեցնում Փիւնիկեցւոց և նրանց հարևան ազգացն՝ ընդդէմ Հայոց։ Տիգրանը շուտով վրայ է հասնում, պաշարում է Պտղոմայիս քաղաքը, ուր էր նրանց գլխաւոր զօրութիւնը. յաղթում է նրանց, Սեղինէին սպանում է և բոլոր երկիրները մինչև Պաղեստինէ Հայոց ձեռքն են անցնում։ Հրէայք լսելով Հայոց քաջութիւններն, իրանց Աղէքսանդրայ թագուհու խօսքովը, Տիգրանայ առաջ դեսպաններ են ուղարկում մեծ ընծաներով, և խնդրում են նրանից պաշտպան և հովանաւոր լինել իրանց աշխարհին։

Միհրդատայ երկրորդ պատերազմը Հայոց օգնութեամբ։

Այն ժամանակներն, երբոր Տիգրանը վերադառնալով Ասորոց երկրիցն՝ իւր ուշքն դարձրել էր

Վայկուն աւազակի ասպատակութեան վերայ. Միհրդատը, որ ոխերիմ թշնամի էր Հռովմայեցւոց, կամենում էր երկրորդ անգամ պատերազմել նրանց հետ: Սուղղայի դաշինքն յետոյ, որ եղաւ 86 թուականին, Միհրդատն աշխատում էր իւր ծովային և ցամաքային զօրութիւնները շատացնել: Միևնոյն ժամանակը Բոսփոր աշխարհն իւր ձեռքն է առնում և կողքիսացւոց վերայ թագաւորացնում է իւր որդուն: 75 թուականին Քրիստոսից առաջ միանում է Հռովմայեցի Սերտորիոսի հետ, որ գտնվում էր Սպանիայումն և անդադար պատերազմում էր իւր հայրենակիցների հետ, և ընկնում է Բիւթանացւոց Նիկոմիդոս թագաւորի աշխարհի վերայ, որ իւր մահից առաջ կտակաւ թողել էր Հռովմայեցւոց հասարակապետութեանը: Իսկ Տիգրանը նորա խորհուրդովը մտնում է Կապադովկիա և այնտեղից 30,000 հոգի գերի է բերում Տիգրանակերտ: Այս ժամանակներումը Պրոպոնտիս և Բիւթանիա աշխարհները յանձնած էին Կոտտաս զօրավարին, իսկ Ասիա անուամբ նահանգը, Կիլիկիան և Կապպադովկիան՝ Ղուկուղղոսին: Միհրդատը մեր Բասեննեան գնդովն ընկնում է Քաղկեդոն քաղաքի վերայ և նրանց օգնականութեամբը Հռովմայեցւոց ջարդում է՝ թէ ծովի և թէ ցամաքի վերայ, ուր նրանց կողմից սպանվում են 18,000 հոգի և այրվում են 60 նաւեր: Սրանից յետոյ Պոնտացւոց թագաւորը պաշարում է Կիւզիկոն քաղաքը: Ղուկուղղոսը լսելով Քաղկեդոնի կոտորածը և Կիւզիկոնի պաշա-

րուփը, շուտով վրայ է հասնում և Գրանիկ գետի մօտ ջարդում է Միհրդատի ցամաքային զօրքն, այն ինչ նաւատորմիղներն ոչնչանում են հռովմայեցւոց զօրքից՝ Հելլեսպոնտոսում և Լեմնոս ու Տենեդոս կղզիների մօտ։ Այնուհետև Միհրդատը լաւ համարեց մնացած նաւերով և զօրքերովը վերադառնալ Պոնտոս։ Ղուկուղղոսն էլ Բիւթանիան և Պափղակոնիան նուաճելուց յետոյ մտաւ Պոնտացւոց աշխարհը։ Այս տեղ Պոնտացիք մէկ քանի յաջող պատերազմներից յետոյ Ամիսոս քաղաքի մօտ բոլորովին ջարդուեցան և Միհրդատն այն ժամանակը հռովմայեցւոց ձեռքից ազատվելու համար՝ փախաւ Հայաստան։ Ղուկուղղոսը պատգամաւոր ուղարկեց Տիգրանայ մօտ՝ Միհրդատին իրան ձեռքը տալու, բայց նա նորա խօսքին չը լսեց, ընդհակառակը Պոնտացւոց թագաւորին բաւականին զօրք տուաւ և ուղարկեց Պոնտոս։ Ղուկուղղոսն այն ժամանակն անցաւ Եփրատ գետն և պաշարեց Տիգրանակերտ քաղաքը։ Այն միջոցին Տիգրանը գտնվում էր Վերին Հայաստանումը և լսելով իւր աթոռանիստ քաղաքի պաշարուիլը մեծ զօրքով օգնութիւն եկաւ, բայց երբ տեսաւ հռովմայեցւոց սակաւութիւնը, անհոգ մնաց, մինչև որ խորամանկ Ղուկուղղոսը յանկարծ նորա վերայ յարձակուելով փախստական արաւ և Տիգրանակերտ քաղաքի յոյն բնակիչների մատնութեամբը՝ քաղաքը հեշտութեամբ առաւ և միջի գանձերը կողոպտեց։ Սրանից յետոյ հռովմայեցւոց զօրութիւնը սկսում է տկարանալ, որովհետև Միհր-

դառը Հայոց զորքովը կրկին անգամ մտնում է Պոնտացւոց աշխարհը, այն ինչ Տիգրանը նոր զօրութեամբ Ղուկուղղոսին հալածում է Հայաստանից: Հռովմայեցիք լսելով Հայոց և Պոնտացւոց կրկին զօրանալը, Ղուկուղղոսի տեղը նշանակում են Պոմպէոս զօրավարին: Սա նոր զօրութեամբ մտնում է Փոքր Հայաստան և 67 թուականին Երկրորդ Հայքումն, Եփրատ գետի մօտ, հանդիպելով Միհրդատին՝ յաղթում է նրան: Այնուհետև Միհրդատը գնում է Բոսփոր (Ղրիմ): Այս տեղ Միհրդատը Սկիւթացւոց ազգերը բազմաթիւ զօրք է ժողովում և կամենում է Եւքսինեան Պոնտոսի հիւսիսային կողմերովը և Պաննոնիայովը մտնել Իտալիա, բայց Գաղիացւոց և այլոց յորդորում է ապստամբուել Հռովմայեցւոց դէմ: Զօրքը չէ լսում իւր տիրոջը և հարազատ որդին, Փառնակէս, կաշառուած լինելով Հռովմայեցիներից՝ վեր է կենում իւր հօր դէմ, և Միհրդատը տեսնելով իւր որդւոյ ապստամբութիւնը՝ անճարացած ինքըն իրան սպանում է 64 թուականին: Իսկ Պոմպէոսը Տիգրանայ ապստամբեալ որդի Տիգրանից առաջնորդուելով մտնում է Հայաստան, Տիգրանն էլ անճարացած հաշտութիւն է խօսում Պոմպէոսի հետ, տալով նրան շատ քանքար արծաթոյ և հրաժարուելով այն աշխարհներից, որոնք Հայաստանից դուրս էին: Այսու ամենայնիւ Տիգրանը սպասում էր ժամանակի, որ իրանից խլած երկիրները ձեռք ձգի: Գաբինոս զօրավարից յետոյ Հռովմայեցւոց արևելեան նահանգների վերայ կարգվում է

ընչաքաղց և սնափառ Կրասոսը: Սա արդէն Հռով-մում մտքումը դրել էր, որ Հայոց և Պարթևաց թագաւորութիւնները նուաճէ: Երուսաղէմայ տա-ճարի գանձերը յափշտակելուց յետոյ, անց է կենում Եփրատ գետը 40,000 զինուորներով: Այն ժամա-նակը Հայոց և Պարթևաց թագաւորների զօրքերը Սուրէն զօրավարի առաջնորդութեամբ, որ Պար-թևաց ասպետ թագադիրն էր, ջարդում են նախ և առաջ Կրասոսի որդուն, որ յաղթուելուց ինքն իրան սպանում է, և յետոյ Խառանի մօտերքում Կրասո-սին, որ և ընկնում է պատերազմի դաշտումն իւր զինուորաց հետ: Այսպիսի կոտորածք Հռովմայեցիք շատ քիչ էին տեսել և նոցա արծուէնշան դրօ-շակները գերի են ընկնում Պարթևաց ձեռքն, որ միայն 30 տարից յետոյ Օգոստոս կայսեր ժամա-նակներն են յետ դարձնում: Տիգրանի գանձատները կրկին անգամ լցուեցան այդ աւարներից, որ ըստ մեծի մասին Երուսաղէմայ տաճարի և ուրիշ մե-հեանների հարստութիւններն էին:

Միջագէտի յաղթութիւնից յետոյ երկու դաշ-նակից թագաւորներն առանձին զօրք են տալիս Իշտունեաց Բարզափրան նահապետին և Պարթևաց արքայորդի Բակուրին, որ կրկին անգամ ձեռք բերեն Ասորոց և Փիւնիկեցւոց աշխարհներն: Արդէն Կրա-սոսից յետոյ Ասորոց վերայ գտնվում էր նորա տե-ղակալ Կասիոս զօրավարը: Մեր դաշնակից զօրքերը 40 թուականին Բարզափրանի և Բակուրի առաջ-նորդութեամբը հալածում են Հռովմայեցւոց, և տի-

րում են մինչև Պաղեստինացւոց աշխարհին։ Այս ժամանակներումը՝ Մակաբայեցի Հիւրկանոս և Անտի-գոնոս եղբայրքը վիճում էին քահանայապետութեան և թագաւորութեան համար։ Անտիգոնոսը Բարզափ-րանին արծաթով իւր կողմն գրաւեց, և սա Հայոց զօրավար Գնէլ Գնունւոյ ձեռամբը Հիւրկանոսին կանչելով Պտղոմայիս՝ մատնեց իւր եղբօր ձեռքը։ Հերովդէսն՝ որ Հիւրկանոսի տեղը մնացած էր Երու-սաղէմում, հալածվում է Հայոց զօրքից և Անտիգո-նոսը թագաւորում է Երուսաղէմացւոց վերայ։ Այնու-հետև Հայոց զօրքը մեծ աւարներով և Հրէից գերի-ներով՝ որոց միջին երևելի էր Հիւրկանոս քահանա-յապետը՝ յետ են դառնում Հայաստան, Ասորոց և Փիւնիկեցւոց աշխարհներն յանձնելով Բակուրին։ Տիգրանը, որ շունչ և հոգի էր այսքան քաջու-թիւններին, մեռնում է 36 թուականին։

Արտաւազդ 36—33 թուականը Քրիստոսից առաջ։

Տիգրանայ տեղը նստում է նորա որդի Արտա-ւազդը, որին արդէն թագաւոր էր դրել իւր հայրը Վերին Հայաստանի վերայ. Հռովմայեցւոց արևելեան նահանգներն այս ժամանակները տուած էին Անտո-նինոսին։ Սա լսելով Տիգրանայ մահը, յանդուգն յարձակմամբ Ասորոց երկիրը նուաճելուց յետոյ մըտ-նում է Հայոց աշխարհը, կամենալով Կրասոսի մա-հուան վրէժը Պարթևներից և Հայերից առնել։ Արտաւազդը, որին մեր պատմաբանները վատ որսա-

սէր են ասում, իսկ օտարները՝ ուսումնասէր և շատ գրքերի հեղինակ, հաշտութիւն է խօսում Հռովմայեցւոց հետ, խոստանալով նրանց ցգնական լինել ընդդէմ Պարթևաց, բայց ծածուկ Արշակ կամ Փրաատ թագաւորի կողմն լինելով։ Հռովմայեցիք խարդախ ճանապարհ ցոյց տուողներից մոլորուելով Պարսից աշխարհումն և միանգամայն յոյս չունենալով յաղթութեան վերայ՝ դեսպան են ուղարկում Փրաատի մօտ և պահանջում են Հռովմայեցւոց գերեալներն և արծուէնշան դրօշակն։ Այս ժամանակները Պարթևացիք սկսում են զանազան կողմերից յարձակուել Հռովմայեցւոց վերայ և նրանց շատ տեղ ջարդել, այնպէս որ Անտոնինոսը հազիւ ազատվում է նրանց ձեռքից և Երասխ գետը անցկենալով մտնում է Հայաստան և Միջագետն իրան ձեռքը ձգելով գնում է Եգիպտոս, բայց կարճ ժամանակից յետոյ կրկին անգամ Անտոնինոսը մտնում է Հայաստան։ Հայերը չէին կամենում Միջագետը նրանց ձեռքը տալ, ուստի ոտքի էին կանգնել նրանց դէմ Արտաւազդայ առաջնորդութեամբ, իսկ Հռովմայեցւոց զօրավարը դրդուած լինելով Կղէոպատրայիցը, կամենում է Անտիոքոս Պիոսի կին Կղէոպատրի կամ Սեղինէի վրէժը Արտաւազդիցը հանել. Հայերը յաղթվում են, և Արտաւազդը շղթայակապ տանվում է Եգիպտոս 33 թուականին, որ տեղ էլ՝ գլխատվում է։

Արտաւազդից յետոյ, Հայոց թագաւորների գահի վերայ Արշամին ենք տեսնում, որ Տիգրանայ եղբօր Արտաշէսի որդին էր։ Սա թէպէտ կամենում

է Միջագետը բոլորովին ազատել Հռովմայեցւոց ձեռքից, բայց մինչոյ չէ ունենում և Պարթևացիք էլ չեն օգնում, ուստի լաւ է համարում Միջագետի համար առաջին անգամ հարկ տալ Հռովմայեցւոց:

Սորա տեղը նստում է իւր որդի Աբգարը, որ Հայոց բոլոր աշխարհի համար հարկ է տալի Հռովմայեցւոց և սրանց գործակալները տիեզերական աշխարհագրի ժամանակ Օգոստոս կայսեր պատկերը բերում են, որ Հայոց մեհաններումը կանգնացնեն:

34 Թուականից Քրիստոսից առաջ մինչև 80 Թուականը Քրիստոսից յետոյ, ըստ ազգային մատենագրաց:

Արտաւազդայ և նորա որդւոյ գերութիւնից յետոյ Միջագետի Հայոց վերայ թագաւորում է Արշամը, որ Տիգրանայ եղբայր Արտաշէսի որդին էր: Ինչպէս իրան նախորդներինը, սորա նիստը լինում էր Մծբին քաղաքումն: Այս ժամանակներումն Եփրատ գետի արևելեան ափումը գտնվում էր Ուռհայեցւոց փոքր տէրութիւնը, որոյ ժողովուրդը, ըստ մեծի մասին, Ասորի էին և Յոյն: Սրանք իրանց թագաւորներն ընտրում էին միշտ ուրիշ ազգաց իշխաններից, որոնք ընդհանուր անուամբ ասվում էին՝ Աբգար կամ Մանոս: Այն ժամանակներն, երբոր Արտաւազդայ որդի Արտաշէսը ազատուեցաւ Անտոնինոսի ձեռքից, Պարթևաց օգնականութեամբը թագաւորում էր Վերին Հայաստանումն: Արշամը

Ուռհայեցւոց կամեցողութեամբ՝ նրանց թագաւոր ընտրուեցաւ և տիրում էր բոլոր Միջագետքին, որոյ հիւսիսային կողմից պատած էին՝ Մասիոսը և Կորդուաց լեռները, արևմուտքից՝ Եփրատ գետը, և արեւելքից՝ Ասորեստան: Նորան յաջորդում է Միջագետումը, նորա որդի Աբգարը: Սա իրան աթոռը դնում է բոլորովին Ուռհայ կամ Եդեսիա իրան դիւանովն և կուռքերովն: Արշամայ ժամանակները հռովմայեցիք միայն Միջագետից էին հարկ առնում, իսկ Աբգարայ ժամանակները բոլոր Հայաստանիցն: Օգոստոս կայսեր գործակալները գալիս են Հայաստան և Աբգարը հրամայում է նորա պատկերը մեհեաններումը կանգնեցնել: Հերովդէս թագաւորն, որ այդ ժամանակները թագաւորում էր Երուսաղէմումը, կամենում է իրան պատկերն էլ բազմեցնել Հայոց մեհեաններումը, բայց Աբգարն յանձնառու չէ լինում. Հերովդէսը բարկանալով հրամայում է իրան Յովսէփ եղբօրն՝ որ Պարթևաց դէմ գնալու ժամանակը Հայոց Երկրովն անցկենայ: Աբգարն էլ, 'ի հարկ է, իմանալով Հերովդէսի իւր եղբօր ուղարկելը Հայաստան՝ միանում է Պարթևաց հետ և ջարդում է Հերովդէսից ուղարկած ամբոխին և ըսպանում է Յովսէփ զօրավարին: Հերովդէսը կամենում էր վրէժխնդիր լինել Աբգարից, բայց մահուան օրը շուտով վրայ է հասնում և նորա տեղը յաջորդում է Հերովդէս Չորրորդապետը, որ նմանապէս թշնամի էր Աբգարին, ոչ միայն իրանց ընկալեալ հարուածի համար, այլ որովհետև Աբգարը օգ-

նութիւն էր տուել Արաբացւոց Արիդաս Թագաւորին՝ ընդդէմ Հրէից։ Աբգարը տեսնելով որ իրան թշնամիքը շատացել են, մէկ կողմից Հռովմայեցիք, որոնք իրան դեսպաններին անարգութեամբ էին ընդունել, միւս կողմից Հերովդէս Չորրորդապետը. ուստի Ասորոց վերակացու Մարինոս Սաորդեանի մօտ ուղարկում է Աղձնեաց բդեշխ Մարիհաբին, Ապահունեաց նահապետ Շամշագրամին և իրան հաւատարիմ Անանին՝ դաշը կռելու նորա հետ։ Մարինոսը ընդունում է սիրով և նրանք այնտեղից գնում են Երուսաղէմ. ուր տեսնում են ՓՐԿՉԻՆ և նորա հրաշագործութիւններն։ Արդէն եօթը տարի հիւանդութեան մէջ էր Աբգարը, երբոր լսում է Փրկչի հրաշագործութիւնները, հրաւիրում է նրան իրան փոքրիկ քաղաքը՝ Հրէից ձեռքիցն ազատուելու և իրան բժշկելու։ Պատասխան է գրում Փրկիչն Թոմայ առաքելոյ ձեռամբ, այսպէս. «Երանի իցէ այնմ, որ հաւատայ յիս, եբր ոչ իցէ նորա տեսեալ զիս. զի գրեալ է վասն իմ այսպէս. զի որք տեսանեն զիս ոչ հաւատասցեն, և որք ոչն տեսանեն, նոքա հաւատասցեն և կեցցեն։ Իսկ վասն այնր զի գրեցեր դու առ իս գալ ինձ առ քեզ, արժան է ինձ աստ կատարել զամենայն ինչ. վասնորոյ առաքեցայ ես։ Եւ իբրև կատարեցից զայս, ապա համբարձայց առ նա, որ առաքեացն զիս և յորժամ համբարձայց, առաքեցից զմի յաշակերտաց ատաի իմոց, զի զցաւս քո բժշկեսցէ և կեանս քեզ և որոց ընդ քեզ են՝ շնորհեսցէ»։

Քրիստոսի համբառնալուց յետոյ 72 աշակերտներից մէկը Թոմայ առաքելոյ ընտրութեամբը գալիս է Հայաստան, բժշկում է Աբգարին և թագաւորին, ինչպէս և Եդեսացւոց, դարձնում է 'ի Քրիստոնէութիւն: Թագաւորի խոյրարար Ադդէին Եպիսկոպոս է կարգում հաւատացելոց վերայ, իսկ ինքն գնում է Վերին Հայաստան: Այնուհետև Աբգարը ջատագով է կանգնում Քրիստոսի անուան համար, թուղթ է գրում Տիբերիոս կայսեր, Պարթևաց Արտաշէս և Ասորոց, Ներսէհ թագաւորների վերայ, բայց դեռ պատասխան չստացած մեռնում է առաջին Քրիստոնեայ թագաւորն 36 թուականին Քրիստոսից յետոյ: Աբգարին յաջորդում է Ուռհայեստանում նորա որդի Անանունը, որ Եդեսիոյ մեհեանների փակած դռները բաց անել տուաւ և նահատակեց Ադդէ Եպիսկոպոսին, որ չէր կամենում հեթանոս թագաւորի համար խոյր շինել: Այնուհետև սկսում է վերանորոգել արքունական պալատը, և նոյն միջոցին մեռնում է կճեայ քարիցն, որ վեր ընկաւ նորա վերայ: Դեռ Անանի կենդանութեան ժամանակն ապստամբել էր Աբգարի Աւդէ քրոջ որդի Սանատրուկն, որ վերակացու էր Միջագետի վերին մասերումն և որ Բագրատունեաց և Արծրունեաց օգնութեամբը թագ էր կապել և կամենում էր տիրել բոլոր Միջագետին: Թէպէտ Անանունի կենդանութեան ժամանակն չկարողացաւ, բայց նորա մահից յետոյ Եդեսացիք ինքեանք նորա մօտ դեսպան ուղարկեցին և ըստ իւրեանց սովորութեան հրաւիրե-

ցէն նրան Ուռհայի թագաւորական գահը նստելու։ Սանատրուկը, գրաւելով արքունի բոլոր կայքը և գանձը, հրամայեց Աբգարու տան զաւակներիցն 'ի սուր սուսերի մաշել։ Հրամայում է վերանորոգել Մծբին քաղաքը, որ խախտուել էր երկրաշարժութիւնից. այն քաղաքի հրապարակումը կանգնեցնում է մէկ անդրի, ձեռքին բռնած մի դրամ, նշանակելով թէ արքունի գանձերը սպառել են։ Սանատրուկը հայոց նախարարների աչքին հաճոյ երեւելու համար, հալածում էր Քրիստոնէից, սպանեց Թադէոս առաքեալին Արտազու դաշտումը և նահատակեց իւր քոյր Սանդուխտին, որ շատ ջերմեռանդ քրիստոնեայ էր։ Այս կերպով թէպէտ Վերին Հայաստանում Քրիստոնէութիւնը շատ յառաջադիմութիւն չունէր, այսուամենայնիւ Եդեսիայումն հաստատ արմատ էր բռնել և ունէր առանձին քրիստոնէից եկեղեցի։

Սանատրուկի մահից յետոյ, որ պատահեցաւ որսի ժամանակը, թագաւորում է Ուռհայեցւոց վերայ Երուանդը՝ որ մօր կողմանէ Արշակունի էր։ Բագրատունիքը չեն համաձայնում այս բանին և անց են կենում Սանատրուկի որդւոց կողմն։ Երուանդը հրամայում է կոտորել Սանատրուկի որդւոցը, որոնցից մէկը, Արտաշէս անուամբ, ազատվում է և տանվում է Պարսկահայոց հեր գաւառը, գնում է այն տեղ և Սմբատ Բագրատունին, որ շատ վտանգներից ազատուելուց յետոյ Արտաշէս մանուկին տանում է Պարթեւաց Դարեհ թագաւորի մօտ։ Այնու-

Հետոյ Երուանդը կապուած ունենալով Պարթևաց կողմից, Հռովմայեցւոց վերայ է յոյս դնում, թողնում է Եդեսացւոց գահը, գալիս է Վերին Հայաստան և նստում է Հայկազանց թագաւորանիստ Արմաւիր քաղաքումն։ Երուանդը նախատեսնում էր գալոց պատերազմները, թողնում է խախտեալ Արմաւիրը, և Արձաքար բլրի վերայ, Երասխ գետի ափերումը, շինում է Երուանդաշատ քաղաքը իրան բարձրապարիսպ միջնաբերդովն և պղնձէ դռներովն. «Ելանելիօք երկաթեօք. ոտնայլթուրօք», մէկը ցերեկի համար, որ արքունի սպասաւորներն ել ու մուտ անեն, իսկ միւսը գիշերուայ համար, որ դռնապանները բանան։

Արտաշէս բ. 80—135 Թւին Քրիստոսից յառաջ։

Այն ինչ Երուանդն, որ կորով միայն Արշակունի էր, բռնութեամբ թագաւորում էր հայոց վերայ. Արտաշէսը՝ որ Սանատրուկի որդին և ժառանգն էր, իրան դայեակ Սմբատի հետ սնվում էր և մեծամեծ գործքերով իւր անունը փառաւորում էր իրան ազգականաց Արշակունի թագաւորաց մօտ՝ Արեաց աշխարհումը և բնակվում էր Պարսաստանումն։ Այն ինչ Սմբատը շատ քաջութիւններ էր անում Աղուանից և Ալանաց դէմ, Արեաց թագաւորը նախարարաց խրատովն յօժարանում էր նորա սխրագործութեանց հատուցումն տալ։ Այս հատուցումն այն էր, որ Ատրպատականից և Ասորեստանից զունդ

առաւ Սմբատը, որ գնայ Հայաստան և այն տեղ Արտաշէսին թագաւորացնէ: Գարնան ժամանակ Սմբատը մտաւ իւր զօրքով Ուտէացւոց աշխարհը և այն տեղից սկսաւ գնալ դէպի Գեղամայ ծովակը: Ամենայն կողմից Հայոց նախարարներն իրանց զօրքերովն անցանում էին Սմբատայ կողմն, որ աշխատում էր շուտով յարձակել Երուանդի բանակի վերայ, որն որ գտնվում էր Ախուրեան (Արփաչայ) գետի մօտ: Երուանդայ զօրքը բաղկացած էր Հայոց և Վրաց ազգերից և Փոքր Հայաստանի Գամիրներից: Բայց որովհետև Հռովմայեցւոց լեգէոններն ուշանում էին, այն պատճառաւ էլ նախարարացն և զօրացը հազիւ էր կարողանում արծաթով և ուրիշ պարգևներով իրան կողմը պահել. ինչպէս արել էր Մուրացան նախարարութեան Արգամ տանուտիրոջն, տալով նրան երկրորդական գահն, որ նրանցից խլել էր Տիգրան Բ-ը: Բայց ամեն բանն էլ զուր էր: Որովհետև, երբոր Արտաշէսի զօրքն երևցաւ, Արգամն ուրիշ նախարարաց նման իւր հետևակ զօրքովն նորա կողմն անցկացաւ, Արտաշէսից խոստումն առնելով որ առաջուան իւր պատիւը պահէ: Երբոր պատերազմը սկսւեցաւ, Երուանդայ բանակի աջակողմեան և ձախակողմեան նախարարներն էլ անցկացան Սմբատի կողմը, միայն մէջ տեղի գունդը, որ բաղկացած էր Վրաց ազգից և Գամիրների վարձկան զօրքերից, որոնք սաստիկ կռվում էին, հաւատարիմ մնացին Երուանդին և մէկ քանի Տայրացի մարդիկ պայման էին կապել

նորա հետ, որ սպանեն Արտաշէսին։ Բայց Գիւակն, որ Արտաշէսի տանուտէր (ծծմօր) որդին էր, ազատեց նրան, իսկ ինքն գրկելով իրան գլխաց կախեցն մեռաւ։ Երուանդը տեսնելով իրան զօրաց անհնարին կատաղածը, փախաւ դէպի Երուանդաշատ։ Սմբատը գնաց նորա ետևից քիչ զօրքով և քաղաքի մօտ սպասում էր Արտաշէսին և մնացած զօրքին։ Սրանք գիշերը այն տեղ մնալով և առաւօտեան մեռեալ-ներին թաղելուց յետոյ, կէս օրին Հասան քաղաքի մօտ, և քիչ պատերազմելուց յետոյ քաղաքացիք անձնատուր եղան։ Զօրքը սկսեց մեծ զօրութեամբ դիմել դէպի պալատը, ուր նրանցից մէկը սրով տալով Երուանդայ գլուխը ջախջախեց։ Արտաշէսը հրամայեց պատւով թաղել նորա մարմինը և մա-հարձան կանգնացնել վրան, որովհետև Արշակունի արիւն ունէր։ Իսկ Սմբատը գանձատանումն գտնե-լով Սանատրուկի թագն, ըստ իւր սովորութեան երեւանց, դրաւ Արտաշէսի գլխին 80 թուին։ Ա-նուհետև Մարաց և Պարթևաց զօրքերը մեծ պար-գևներով յետ դարձան։ Արգամը պատուեցաւ երկրոր-դութեան պատուովն յակնթակապ պսակով, գին-դերով, կարմիր սռնապանօք (կօշիկներով), ոսկեղէն պատառաքաղով և դրգալով։ Սմբատը բացի թա-գաւորութեան ասպետութիւնիցն, իշխան է կարգվում արևմտեան զօրաց վերայ և գլխաւոր հրամանատար Հայոց բոլոր զօրաց, գործակալաց և նահանգաց վե-րայ։ Գիւակայ որդի Ներսէհը նահապետ է կարգ-վում Գիմաքսեան նախարարութեան։ Արտաշէսի

է Միջագետը բոլորովին ազատել Հռովմայեցւոց ձեռքից, բայց միջոց չէ ունենում և Պարթևացիք էլ չեն օգնում, ուստի լաւ է համարում Միջագետի համար առաջին անգամ հարկ տալ Հռովմայեցւոց:

Սորա տեղը նստում է իւր որդի Աբգարը, որ Հայոց բոլոր աշխարհի համար հարկ է տալի Հռովմայեցւոց և սրանց գործակալները տիեզերական աշխարհագրի ժամանակ Օգոստոս կայսեր պատկերը բերում են, որ Հայոց մեհաններումը կանգնացնեն:

34 Թուականիցը Քրիստոսից առաջ մինչև 90 Թուականը Քրիստոսից յետոյ, ըստ ազգային մատենագրաց:

Արտաւազդայ և նորա որդւոյ գերութիւնից յետոյ Միջագետի Հայոց վերայ թագաւորում է Արշամը, որ Տիգրանայ եղբայր Արտաշէսի որդին էր: Ինչպէս իրան նախորդներինը, սորա նիստը լինում էր Մծբին քաղաքումն: Այս ժամանակներումն Եփրատ գետի արևելեան ափումը գտնվում էր Ուռհայեցւոց փոքր տէրութիւնը, որոյ ժողովուրդը, ըստ մեծի մասին, Ասորի էին և Յոյն: Սրանք իրանց թագաւորներն ընտրում էին միշտ ուրիշ ազգաց իշխաններից, որոնք ընդհանուր անուամբ տավում էին՝ Աբգար կամ Մանոս: Այն ժամանակներն, երբոր Արտաւազդայ որդի Արտաշէսը ազատուեցաւ Անտոնինոսի ձեռքից, Պարթևաց օգնականութեամբը թագաւորում էր Վերին Հայաստանումն: Արշամը

Ուռհայեցուց կամեցողութեամբ՝ նրանց թագաւոր ընտրուեցաւ և տիրում էր բոլոր Միջագետքին, որոյ հիւսիսային կողմից պատած էին՝ Մասիոս և Կորդուաց լեռները, արևմուտքից՝ Եփրատ գետը, և արեւելքից՝ Ասորեստան։ Սորան յաջորդում է Միջագետումը, Նորա որդի Աբգարը։ Սա իրան աթոռը դնում է բոլորովին Ուռհայ կամ Եդեսիա իրան դիւանովն և կուռքերովն։ Արշամայ ժամանակները Հռովմայեցիք միայն Միջագետից էին հարկ առնում, իսկ Աբգարայ ժամանակները բոլոր Հայաստանից։ Օգոստոս կայսեր գործակալները գալիս են Հայաստան և Աբգարը հրամայում է նորա պատկերը մեհեաններումը կանգնեցնել։ Հերովդէս թագաւորն, որ այդ ժամանակները թագաւորում էր Երուսաղէմումը, կամենում է իրան պատկերն էլ բազմեցնել Հայոց մեհեաններումը, բայց Աբգարն յանձնառու չէ լինում. Հերովդէսը բարկանալով հրամայում է իրան Յովսէփ եղբօրն՝ որ Պարթևաց դէմ գնալու ժամանակը Հայոց Երկրովն անցկենայ։ Աբգարն էլ, ՚ի հարկ է, իմանալով Հերովդէսի իւր եղբօր ուղարկելը Հայաստան՝ միանում է Պարթևաց հետ և ջարդում է Հերովդէսից ուղարկած ամբոխին և սպանում է Յովսէփ զօրավարին։ Հերովդէսը կամենում էր վրէժխնդիր լինել Աբգարից, բայց մահուան օրը շուտով վրայ է հասնում և նորա տեղը յաջորդում է Հերովդէս Չորրորդապետը, որ նմանապէս թշնամի էր Աբգարին, ոչ միայն իրանց ընկալեալ հարուածի համար, այլ որովհետև Աբգարը օգ-

նութիւն էր տուել Արաբացւոց Արիդաս Թագաւորին՝ ընդդէմ Հրէից։ Աբգարը տեսնելով որ իրան թշնամիքը շատացել են, մէկ կողմից Հռովմայեցիք, որոնք իրան դեսպաններին անարգութեամբ էին ընդունել, միւս կողմից Հերովդէս Չորրորդապետը. ուստի Ասորոց վերակացու Մարինոս Սաւորգեանի մօտ ուղարկում է Աղձնեաց բդեշխ Մարիհաբին, Ապահունեաց նահապետ Շամշագրամին և իրան հաւատարիմ Անանին՝ դաշը կռելու նորա հետ։ Մարինոսը ընդունում է սիրով և նրանք այնտեղից գնում են Երուսաղէմ. ուր տեսնում են ՓՐԿՉԻՆ և նորա հրաշագործութիւններն։ Արդէն եօթը տարի հիւանդութեան մէջ էր Աբգարը, երբոր լսում է Փրկչի հրաշագործութիւնները, հրաւիրում է նրան իրան փոքրիկ քաղաքը՝ Հրէից ձեռքիցն ազատուելու և իրան բժշկելու։ Պատասխան է գրում Փրկիչն Թոմայ առաքելոյ ձեռամբ, այսպէս. «Երանի իցէ այնմ, որ հաւատայ յիս, եթէ ոչ իցէ նորա տեսեալ զիս. զի գրեալ է վասն իմ այսպէս. զի որք տեսանեն զիս ոչ հաւատասցեն, և որք ոչն տեսանեն, նոքա հաւատասցեն և կեցցեն։ Իսկ վասն այնր զի գրեցեր դու առ իս գալ ինձ առ քեզ, արժան է ինձ աստ կատարել զամենայն ինչ. վասնորոյ առաքեցայ ես։ Եւ իբրև կատարեցից զայս, ապա համբարձայց առ նա, որ առաքեացն զիս և յորժամ համբարձայց, առաքեցից զմի յաշակերտաց աստի իմոց, զի զցաւս քո բժշկեսցէ և կեանս քեզ և որոց ընդ քեզ են՝ շնորհեսցէ»։

Քրիստոսի համբառնալուց յետոյ 72 աշակերտներից մէկը Թովմայ առաքելոյ ընտրութեամբը գալիս է Հայաստան, բժշկում է Աբգարին և թագաւորին, ինչպէս և Եդեսացւոց, դարձնում է 'ի Քրիստոնէութիւն: Թագաւորի խոյրարար Ադդէին Եպիսկոպոս է կարգում հաւատացելոց վերայ, իսկ ինքն գնում է Վերին Հայաստան: Այնուհետև Աբգարը ջատագով է կանգնում Քրիստոսի անուան համար, թուղթ է գրում Տիբերիոս կայսեր, Պարթևաց Արտաշէս և Ասորոց Ներսէհ թագաւորների վերայ, բայց դեռ պատասխան չստացած մեռնում է առաջին Քրիստոնեայ թագաւորն 36 թուականին Քրիստոսից յետոյ: Աբգարին յաջորդում է Ուռհայեստանում նորա որդի Անանունը, որ Եդեսիոյ մեհեանների փակած դռները բաց անել տուաւ և նահատակեց Ադդէ Եպիսկոպոսին, որ չէր կամենում հեթանոս թագաւորի համար խոյր շինել: Այնուհետև սկսում է վերանորոգել արքունական պալատը, և նոյն միջոցին մեռնում է կճեայ քարից, որ վեր ընկաւ նորա վերայ: Դեռ Անանի կենդանութեան ժամանակն ապստամբել էր Աբգարի Աւդէ քրոջ որդի Սանատրուկն, որ վերակացու էր Միջագետի վերին մասերումն և որ Բագրատունեաց և Արծրունեաց օգնութեամբը թագ էր կապել և կամենում էր տիրել բոլոր Միջագետին: Թէպէտ Անանունի կենդանութեան ժամանակն չկարողացաւ, բայց նորա մահից յետոյ Եդեսացիք ինքեանք նորա մօտ դեսպան ուղարկեցին և ըստ իւրեանց սովորութեան հրաւիրե-

ցին նրան Ռուհայի թագաւորական գահը նստելու։ Սանատրուկը, գրաւելով արքունի բոլոր կայքը և գանձը, հրամայեց Աբգարու տան զաւակներին 'ի սուր սուսերի մաշել։ Հրամայում է վերանորոգել Մծբին քաղաքը, որ խախտուել էր երկրաշարժութիւնից. այն քաղաքի հրապարակումը կանգնեցնում է մէկ անդրի, ձեռքին բռնած մի դրամ, նշանակելով թէ արքունի գանձերը սպառել են։ Սանատրուկը հայոց նախարարների աչքին հաճոյ երեւելոյ համար, հալածում էր Քրիստոնէից, սպանեց Թադէոս առաքեալին Արտազու դաշտումը և նահատակեց իւր քոյր Սանդուխտին, որ շատ ջերմեռանդ քրիստոնեայ էր։ Այս կերպով թէպէտ Վերին Հայաստանում Քրիստոնէութիւնը շատ յառաջադիմութիւն չունէր, այսուամենայնիւ Եդեսիայումն հաստատ արմատ էր բռնել և ունէր առանձին քրիստոնէից եկեղեցի։

Սանատրուկի մահից յետոյ, որ սպանուեցաւ որսի ժամանակը, թագաւորում է Ռուհայեցւոց վերայ Երուանդը՝ որ մօր կողմանէ Արշակունի էր։ Բագրատունիքը չեն համաձայնում այս բանին և անց են կենում Սանատրուկի որդւոց կողմն։ Երուանդը հրամայում է կոտորել Սանատրուկի որդւոցը, որոնցից մէկը, Արտաշէս անուամբ, ազատվում է և տանվում է Պարսկահայոց հեր գաւառը, գնում է այն տեղ և Սմբատ Բագրատունին, որ շատ վտանգներից ազատուելուց յետոյ Արտաշէս մանուկին տանում է Պարթևաց Դարեհ թագաւորի մօտ։ Այնու-

Հետև Երուանդը կասկած ունենալով Պարթևաց կողմից, Հռովմայեցոց վերայ է յոյս դնում, թողնում է Եդեսացոց կանը, գալիս է Վերին Հայաստան և նստում է Հայկազանց թագաւորանիստ Արմաւիր քաղաքումն։ Երուանդը նախապատւում էր դարձեալ պատերազմները, թողնում է խախտեալ Արմաւիրը, և Արձաքար բլրի վերայ, Երասխ գետի ափերումը, շինում է Երուանդաշատ քաղաքը իրան բարձրապարիսպ միջնաբերդովն և պղնձէ դռներովն. «Ելանէիք երկաթեօք. որոգայթաւորօք», մէկը ցերեկի համար, որ արքունի սպասաւորներն էլ ու մտնեն, իսկ միւսը գիշերուայ համար, որ դաւաճանները բռնուին։

Արտաշէս բ. 80—135 Թուէ Քրիստոսից յետոյ։

Այն ինչ Երուանդն, որ մօրով միայն Արշակունի էր, բռնութեամբ թագաւորում էր Հայոց վերայ. Արտաշէսը՝ որ Սանատրուկի որդին և ժառանգն էր, իրան դայեակ Սմբատի հետ սնվում էր և մեծամեծ գործքերով իւր անունը փառաւորում էր իրան ազգականից Արշակունի թագաւորաց մօտ՝ Արեաց աշխարհումը և բնակվում էր Պարսստանումն։ Այն ինչ Սմբատը շատ քաջութիւններ էր անում Ազուանից և Ալանաց դէմ, Արեաց թագաւորը նախարարաց խրատովն յօժարանում էր նորա սխրագործութեանց հատուցումն տալ։ Այս հատուցումն այն էր, որ Ատրպատականից և Ասորեստանից զունդ

տուաւ Սմբատի, որ գնայ Հայաստան և այն տեղ Արտաշէսին թագաւորացնէ։ Գարնան ժամանակ Սմբատը մտաւ իւր զօրքով Աւտէացւոց աշխարհը և այն տեղից սկսաւ գնալ դէպի Գեղամայ ծովակը։ Ամենայն կողմից Հայոց նախարարներն իրանց զօրքերովն անցանում էին Սմբատայ կողմն, որ աշխատում էր շուտով յարձակել Երուանդի բանակի վերայ, որն որ գտնվում էր Ախուրեան (Արփաչայ) գետի մօտ։ Երուանդայ զօրքը բաղկացած էր Հայոց և Վրաց ազգերից և Փոքր Հայաստանի Գամիրներից։ Բայց որովհետև Հռովմայեցւոց լեգէոններն ուշանում էին, այն պատճառաւ էլ նախարարացն և զօրացը հազիւ էր կարողանում արծաթով և ուրիշ պարգևներով իրան կողմը պահել. ինչպէս արել էր Մուրացան նախարարութեան Արգամ տանուտէրոջն, տալով նրան երկրորդական գահն, որ նրանցից խլել էր Տիգրան Բ-ը։ Բայց ամեն բանն էլ զուր էր։ Որովհետև, երբոր Արտաշէսի զօրքն երևցաւ, Արգամն ուրիշ նախարարաց նման իւր հետեւակ զօրքովն նորա կողմն անցկացաւ, Արտաշէսից խոստումն առնելով որ առաջուան իւր պատիւը պահէ։ Երբոր պատերազմը սկսուեցաւ, Երուանդայ բանակի աջակողմեան և ձախակողմեան նախարարներն էլ անցկացան Սմբատի կողմը, միայն մէջ տեղի գունդը, որ բաղկացած էր Վրաց ազգից և Գամիրների վարձկան զօրքերից, որոնք սաստիկ կռվում էին, հաւատարիմ մնացին Երուանդին և մէկ քանի Տաւրացի մարդիկ պայման էին կապել

նորա հետ, որ սպանեն Արտաշէսին։ Բայց Գիսակն, որ Արտաշէսի տանտուրի (ծծմօր) որդին էր, ազատեց նրան, իսկ ինքն զրկուելով իրան գլխաց կեանքից մեռաւ։ Երուանդը տեսնելով իրան զօրաց անհնարին կոտորածը, փախաւ դէպի Երուանդաշատ։ Սմբատը գնաց նորա ետևից քիչ զօրքով և քաղաքի մօտ պաշարում էր Արտաշէսին և մնացած զօրքին։ Սրանք գիշերը այն տեղ մնալով և առաւօտեան մեռեալներին թաղելուց յետոյ, կէս օրին Հասան քաղաքի մօտ, և քիչ պատերազմելուց յետոյ քաղաքացիք անձնատուր եղան։ Զօրքը սկսեց մեծ զօրութեամբ դիմել դէպի պալատը, ուր նրանցից մէկը սրով տալով Երուանդայ գլուխը ջախջախեց։ Արտաշէսը հրամայեց պատուով թաղել նորա մարմինը և մահարձան կանգնացնել վրան, որովհետև Արշակունի արիւն ունէր։ Իսկ Սմբատը գանձատանումն գտնելով Սանատրուկի թագն, ըստ իւր ասպետութեան իրաւանց, դրաւ Արտաշէսի գլխին 80 թուին։ Այնուհետև Մարաց և Պարթևաց զօրքերը մեծ պարգևներով յետ դարձան։ Արգամը պատուեցաւ երկրորդութեան պատուովն յակինթակապ պսակով, գինդերով, կարմիր առնապանօք (կօշիկներով), ոսկեղէն պատառաքաղով և դրգալով։ Սմբատը բացի թագաւորութեան ասպետութիւնիցն, իշխան է կարգվում արևմտեան զօրաց վերայ և գլխաւոր հրամանատար Հայոց բոլոր զօրաց, գործակալաց և նահանգաց վերայ։ Գիսակայ որդի Ներսէսը նահապետ է կարգվում Դիմաքսեան նախարարութեան։ Արտաշէսի

Հրամանակը Սմբատը սպանում է Երուանդին Բագաւանում և նորա տեղը քրմապետ է կարգում Մոգպաշտէ անունով մէկին։ Արտաշէսը վերանորոգելով Արտաշատ քաղաքը, Բագարանից բոլոր կուռքերը բերել է տալիս այն տեղ։ Իսկ մեհեանները և Երուանդի գանձերը Սմբատայ ձեռքով ուղարկում է Արեաց Թագաւորին, որ նրան այնքան մարդասիրութիւն էր արել։

Հռովմայեցիք, որ մինչև այն ժամանակները լուռ էին կացել, սկսեցին մեծ զօրքով Փոքր Հայաստանին մօտենալ և գործակալներին ուղարկել Արտաշէսի մօտ Հարկ ուզելու։ Արտաշէսը լաւ Համարեց բանը խաղաղութեամբ վերջացնել. այս պատճառաւ խոստացաւ Հարկը տալ և դաշը կռել Հռովմայեցւոց կայսրութեան Հետ։ Այս ժամանակներումը Ալանաց ազգը, ըստ Խորենացու պատմութեան, ուրիշ լեռնական ազգերի Հետ արշաւեցին Հայաստանի վերայ, անցկացան Կուր գետը և աւերում էին Հայաստանը։ Արտաշէսը մեծ բազմութեամբ դուրս եկաւ նրանց առաջը՝ գերեց նրանց Թագաւորի որդուն և ստիպեց Կուր գետի միւս կողմն անցկենալ։ Մինչև որ Թշնամեաց բանակը գետի աջ կողմն էր և մերը ձախ կողմը, նրանց Թագաւորի բարենշան Սաթենիկ աղջիկը կանգնեց մէկ բարձր տեղ և Թարգմանի միջնորդութեամբ այսպէս ասաց Արտաշէսին. «Քեզ ասեմ, այր քաջ Արտաշէս, որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց, եկ Հաւանեաց աչագեղոյ դստերս Ալանաց՝ տալ զպա-

տանիդ»: Արտաշէսը յետ դարձրեց թագաւորի որդուն, և Սմբատայ խորհրդովն ամուսնացաւ Սաթենկայ հետ:

Արտաշէսն իրան բոլոր թագաւորութեան ժամանակը մեծ հոգս էր անում մեր աշխարհի շինութեան վերայ: Հայաստանը լցրեց բազմաթիւ գաղթականութիւններով. ինչպէս էին Արանեացն, որ Սմբատը գնալով նրանց աշխարհը, Արտազ անուամբ տեղից շատ բնակիչներ բերեց և բնակեցրեց Շաւարշան գաւառումն, որ էլի անվանւում էր նրանց անունից՝ Արտազ: Միւսներն էին՝ Կասպից և Ալաւեղեանց գաղթականութիւնները, ինչպէս և Ամատունիքը: Առաւեղեանք Սաթենկայ ազգականներն էին՝ որոնք նորա հետ էին եկել: Իսկ Ամատունիքը Մանու Հրէի սերունդներն էին, որոնք առաջ Արեաց աշխարհումն էին և ապա Արտաշէսի օրերումն եկան Հայաստան: Իւրաքանչիւր գիւղի և ագարակի սահմանները որոշուեցան՝ քառանկիւնի կոփածու քարերով. երկիրը և լեռները մշակվում էին, գետերը և ծովակները լցուեցան նաւերով, շինուեցան շատ կամուրջներ: Ուսումն առաջ էր գնում, և շաբաթները, ամիսները, ինչպէս և տարիքը աւելի ճիշդ սկսեցան համարուել: Արտաշէսը թէպէտ բարեբախտ էր իրան գործքերումը, այսու ամենայնիւ իւր տանը անբախտ էր: Արտաւազդը, որ Սաթենկայ առաջին որդին էր, անձնահաւան և բարքով մոլի էր: Արտաշէսի և Մուրացան տէր Արգամի մէջը խառնակութիւն ձգեց. խլեց նրանից երկրոր-

դական պատիւը, և Աբգամին ինչպէս և նորա ազգականներին սրի ճարակ արաւ։ Երկրորդականութեան պատուովն չբաւականանալով խլեց Սմբատից սպարապետութիւնը, որ այնուհետև ինքնայօժար կամօք գնաց Կորդուաց աշխարհը և բնակվում էր Տմորիք գաւառումն։ Արտաւազդը բոլոր պատիւները և իշխանութիւնները իրան ձեռքը հաւաքելով՝ իրան եղբարցը նախանձի դարձաւ։ Այս պատճառաւ Արտաշէսը քրմապետութեան պատիւը տուեց Մաժանին և ուղարկեց Անի ամրոցը Արամազդայ պաշտօնատարութեան համար։ Իրան նախորդների նման զօրքը չորս բաժանեց. արևելքը տուեց Արտաւազդին,... արևմուտքը Տիրանին և հիւսիսը Զարեհին, իսկ հարաւը Սմբատին։ Արտաշէսը տեսնելով մեր աշխարհի բարեկարգութիւնը և իրան որդւոց համաձայնութիւնը, ինչպէս և քաջութիւնը, մտքումը դրեց նշկահել հռովմայեցւոց, այս լսելով հռովմայեցիք՝ Տրայիանոսի առաջնորդութեամբ մտան Փոքր Հայաստան, ջարդեցին Տիրանի զօրքին և հասան մինչև Բասեանք։ Այն ժամանակին արևելեան և հիւսիսային գունդերը Արտաւազդի և Զարեհի առաջնորդութեամբ վրայ հասան, բայց նրանք էլ ոչինչ չկարողացան անել, մինչև որ ալևոր և քաջ Սմբատը հարաւային գնդովն օգնութիւն գալով նըրանց՝ Հայաստանիցը դուրս քշեց Տրայիանոսին և մտաւ հռովմայեցւոց իշխանութեան տակ եղող երկիրները։ Այսպիսով, մէկ քանի ժամանակ, հայերը հարկ չըտուին հռովմայեցւոց, բայց մէկ քանի տա-

րից յետոյ նոր զօրքով հռովմայեցիք դարձեալ Տըրայիանոսի առաջնորդութեամբ եկան Պարթեւաց վերայ. Արտաշէսը լաւ համարեց շատ ընծաներով հաշտեցնել Տրայիանոս կայսերը, խոստանալով տալ նշանակեալ հարկը։ Այնուհետեւ Արտաշէսը հաւատարիմ մնաց հռովմայեցւոց։ 135 թուին Քրիստոսից յետոյ հռովմայեցւոց օգնութիւն տալու ժամանակն ընդդէմ Պարթեւաց Մարանդ գաւառի Բակուրանակերտ աւանումն հիւանդանալով մեռաւ, մինչեւ որ Աբեղենից Աբեղայ նահապետը յետ չէր դարձել Երիզա քաղաքիցն, ուր գնացել էր Անահիտ Ոսկիամայր դիքից կենդանութիւն խնդրելու հայոց թագաւորի համար։

Արտաւազդը 135 թիւը Քրիստոսից յետոյ։

Արտաշէսի տեղը նստեց նորա անդրանիկ որդի Արտաւազդը, որ ինչպէս թագաւորական գահի վերայ նստեց, իրան եղբայրներին եւ քոյրերին Այրարատիցն ուղարկեց Աղիովիտ եւ Առբերանի գաւառները։ Մէկ անգամ որս գնալով Մասիս լերան վերայ, իրան ձիովն մէկ փոսի մէջ ընկաւ եւ անհետացաւ։ Այս արկածքի վերայ Գողթան երգիչները եւ հայոց պառաւները շատ բաներ էին պատմում։

Տիրան 435—156 թիւը Քրիստոսից յետոյ։

Արտաւազդին յաջորդեց նորա եղբայր Տիրանը,

եէին կացել, ջարդում է և փախստական է անում նրանց մինչև Ճորայ դուռը, որտեղ կրկին պատերազմելով նրանց հետ չարաչար յաղթում է նրանց, բայց ինքն զոհ է լինում այն յաղթութեանը, որովհետև նետով վիրաւորված սպանվում է։

Խոսրով 210—253 թւը

Խոսրովն իւր հօր վրէժն առնելու համար, անցկացաւ Կովկասու լեռների հիւսիսային կողմն և այն տեղից Ճորա կամ Ալանաց դուռը, չարաչար յաղթեց և պատժեց Սկիւթական ցեղերին. յոյն գրով արձան կանգնացրեց իբրև նշան իւր ընդարձակ տէրութեան, և յետոյ հարիւրից մէկ հոգի առնելով նուաճեալ ազգերից՝ դարձաւ Հայաստան։ Թէոկրիտոս Հռովմայեցւոց զօրավարին յաղթելով որ կամենում էր Կարակալլայ կայսեր հրամանաւ բոլորովին նուաճել Հայոց, առ ժամանակ Հայաստանը խաղաղացրեց, որովհետև Հայոց թագաւորը չէր խառնվում այն պատերազմների մէջ, որ Պարսիկները և Հռովմայեցիք ունէին։ Բայց երբոր, 226 թուականին Քրիստոսից յետոյ, Սասանեան Արտաշիր Պարսից իշխանը ապստամբեցաւ Պարթևական Արտաւան թագաւորից և նրան սպանելով ինքն թագաւորեց Պարթևաց թագաւորի տեղն, այն ժամանակը մեր Խոսրով թագաւորը, երկար ժամանակ, Հռովմայեցւոց և Սկիւթացւոց օգնութեամբը, պատերազմ բացեց Արտաշրի դէմ, մտաւ Ասորեստան և

այն տեղից Թագաւորական Տիզբոն քաղաքը և այնպէս նեղեց նրան, որ մինչև Հնդկաստան հալածեց: Արտաշիրը չկարողանալով Խոսրովի դէմ կենալ, յորդորեց իրան իշխաններին և աւելի Պահլաւներին, որոնք Պարթևաց թագաւորական ցեղից էին, որ եթէ մէկ խորամանկութեամբ սպանեն Խոսրովին և ինքն կրկին անգամ տիրէ Պարսկաստանին, նրան կտայ երկրորդական պատիւը Քուշանաց աշխարհի: Անակը՝ որ Սուրէնեան Պահլաւներիցն էր, յանձն առաւ այս չար պաշտօնը և իբրև թէ փախչելով Արտաշրի ձեռքից՝ եկաւ Հայաստան: Խոսրովը՝ որ արդէն մեծ աւարներով յետ էր դարձել իրան ձմերանոց Խաղխաղ քաղաքն՝ սիրով ընդունեց Անակին: Գարնան նոքա այն տեղից ի միասին գնացին Վաղարշապատ, որտեղ ծնուեցաւ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչն—: Այն ինչ Խոսրովը մտքումը դրել էր կրկին պատերազմ սկսել և Պարսկաստանի վերայ Պարթևական ցեղից մէկ ուրիշին թագաւոր դնել, Անակը գիշեր ժամ գտնելով սպանեց Խոսրովին և կամեցաւ փախչել Պարսկաստան, բայց Հայերը վրայ հասնելով Արտաշատ քաղաքի մօտ Տարբերական կամրջից նրան և նորա եղբօրը ջուրը ձգելով խեղդեցին, այն ինչ Թագաւորի հրամանաւը, մինչև որ նա կենդանի էր, սրի ճարակ տուին նորա բոլոր գերդաստանը, որոնցից միայն Գրիգոր Լուսաւորիչն ազատուեցաւ: 253 Թ. Արտաշիրը իրան բաղձանքին հասնելով տարաւ Պարսկաստան և այնտեղից կամենում էր տիրել և Հայաստանին.

բայց Հայերը՝ մեր քաջ նախարարների միաբանական հոգւույն՝ երկար ժամանակ դէմ կացան Արտաշրի զօրութեանը, մինչև որ 260 թ. անճարացած հնազանդեցան նրան։ Այնուհետև Հայաստանը, մինչև 280 թիւը, Պարսից մարզպանութիւն դարձաւ։ Արտաշիրը հրամայեց բազմաստուած, ըստ մոգութեան օրէնքից, անշէջ պահել կրակն։ Արտաշէսի անուամբ սահմանագլուխ քաղաքներն իւր անուամբ փոխել տուեց։

Տրդատայ մանկութիւնը և նորա թագաւորութեան սկիզբն։

Ինչ ժամանակ Արտաշիրը տիրեց Հայաստանին, Մանդակունեաց Արտաւազդ իշխանը Տրդատին փախցրեց Հռովմ, որտեղ նա պահւում էր Լիկինիոս կոմսի մօտ։ Նորա միտքը պարզւում էր յաճախական փիլիսոփայութեամբ, իսկ մարմինը կրթւում էր զանազան մարզերով, զօրանալով Ողիմպիական մրցմունքների միջին աներկիւղ անգամ մէկ ձեռքով խորտակեց վայրենացեալ ցուլերի եղջիւրները։ Մէկ անգամ Հռովմում, երբ որ նորա տանը կռուքից նրան վայր ձգեց, նա բռնեց կառքերը և արգելեց ընթացքը։ 283 թուին, երբ Կարոս կայսրը Արտաշրի դէմ պատերազմ եկաւ, Տրդատը նորա հետ միասին էր։ Հռովմայեցւոց զօրքը յաղթուելուց յետոյ նորա ձին էլ վիրաւորուեցաւ, այն ժամանակին առնելով իրան ձիու սպառազէնները և լող տալով Եփ-

բատ գետի վերայ եկաւ Միջագետ Լիկինիոսի մօտ։ Տրդատի քաջութիւնների վերջինն էր Գոթացւոց թագաւորի դէմ մենամարտութիւնը, որ արաւ Դիոկղետիանոս կայսեր փոխանակ 286 թուին։ Կայսրը իրան երախտագիտութիւնը ցուցանելու համար պըսակեց Տրդատին թագաւորական թագով և լեգէոններով ուղարկեց Հայաստան աշխարհը՝ իրան հայրական աթոռը ժառանգելու։ Երբոր Տրդատը Կեսարիա հասաւ, Հայոց նախարարներիցը շատերն առաջ գնացին, որոնց հետ էր և Սմբատ Բագրատունին, որ պսակեց նրան իբրև թագադիր Արշակունի թագաւորաց։ Այս կերպով կրկին անգամ Հայաստանումը կանգնեցաւ Արշակունեաց հարստութիւնը, երեսուն տարի անտէր մնալուց յետոյ։ Օտայ Ամատունեաց իշխանին, որ իրան քոյր Խոսրովադուխտին պահել էր Անի ամրոցումը, Հայոց աշխարհի հազարապետ կարգեց. Արտաւազդ Մանդակունուն որ իրան դայեակն էր եղել՝ սպարապետ։ Իսկ Տաճատին, որ Արտաւազդայ քրոջն ազատել էր Արտաշրի դահիճների ձեռքից և փախցրել էր Կեսարիա Աշոցայ նահապետ։ Սորանից յետոյ սկսում է մտնել Հայաստան և իրան մօտ ժողոված Հայոց զօրքովն, ինչպէս և Հռովմայեցւոց լեգէոններովն, հալածում է Պարսից մեր աշխարհից, որոց թագաւորն այն ժամանակն էր Արտաշրի որդի Շապուհն, և մինչև անգամ Ասորեստանի և Պարսից նահանգներից շատերին տիրապետում է։ Այս կռիւների ժամանակ Տրդատը շատ քաջութիւններ ցոյց տուեց,

որ Հայոց միջին երկար ժամանակ առած կար. «իբրև զՄէգն Տրդատ՝ որ սիգալովն աւերեաց զթումբս գետոց, և ցամաքեցոյց իսկ 'ի սիգալն իւրում զյորձանս ծովուց»։ Այս պատերազմներից յետոյ Սմբատ Բագրատունին Աշխադար Ալանաց Թագաւորի Աշխէն աղջկանը բերում է Տրդատին կնութիւն։

Հայոց քաղաքականութեան նոր հանգամանքները, Արշակունեաց Սղուկ իշխանի ապստամբութիւնը, Սկիւթացւոց դէմ պատերազմ և զօրավարութեան բաժանումն։

Քանի որ Արեաց աշխարհումը թագաւորում էին Արշակունիքն և քանի որ Հայերը հեթանոսական կրօն ունէին, Հայոց աշխարհը աւելի կապուած էր Պարսից հետ. բայց երբոր Արշակունեաց տեղն Արեաց աշխարհումը թագաւորեցին Սասանեանք. և երբոր Հայաստանումը հեթանոսական խաւարի տեղն Աւետարանի լոյսը տարածուեցաւ Տրդատ թագաւորի ջերմեռանդութեամբ, այն ժամանակը մեր աշխարհի յարաբերութիւնները փոխուեցան։ Տրդատն՝ որ Արշակունի թագաւորների միջին Տիգրանից յետոյ առաջինն է, իրան աշխարհակալութեամբ և իմաստութեամբը մեծ ներգործութիւն գործեց մեր աշխարհի վերայ երկար ժամանակ. մեծանալով արեւմուտքումը՝ փինելով Արշակունի՝ իրան խոհեմութեամբը տարածելով Քրիստոնէական լոյսը մեր աշխարհի վերայ՝ Հայոց ազգին ջոկեց արևելեաններից և առաւել Պարսից ներգոր-

ծութիւնից և այնպէս մօտացրեց արևմտեան քրիստոնեայ ազգաց հետ։ Քրիստոնէութիւն ընդունելուց յետոյ, մինչև անգամ, ինքն անձամբ անձին գնում է Հռոմ և Կոստանդիանոսի հետ նոր սերտ դաշն է կապում 319 թուին։ Պարսից Ճապուհ թագաւորն անհանգիստ աչքով էր մտիկ տալիս այս ամենայն յեղափոխութիւնների վերայ, և մինչդեռ Տրդատը Հռոմ էր գտնվում, յորդորում է Աղկունեաց Աղուկ նահապետին, որ գտնվում էր Տարօնումն, ապստամբուել թագաւորից. միևնոյն ժամանակ Սկիւթացւոց խառնիճաղանճ ազգերին ճանապարհ էր ցոյց տալիս դէպի Հայաստան։ Տրդատը վրայ է հասնում, ժողովում է զօրքն և Կարգարացւոց աշխարհումը կոտրում է Սկիւթացւոց առաջն։ Այս տեղ կոր 'ի գլուխ ջարդում է Սկիւթական Բասլաց ազգին և սպանում է Գեգրեհոն թագաւորին։ Բոլորովին յաղթում է Սկիւթացւոց, բայց այս յաղթութիւնը թանգ գնեցաւ, որովհետև սպանած երևելի իշխանների միջին գտնվում էր և Արտաւազդ Մանդակունին՝ Հայոց աշխարհի ընդհանուր սպարապետն։ Այն ինչ թագաւորը քշում էր մնացեալ Սկիւթականաց մինչև Հոնաց աշխարհն և վերադառնում էր այն տեղից շատ պատանդներով. լսում է և Աղկայի մահուան աւետիքը։ Որովհետև այն ապստամբ նահապետը սպանելով Օտայ իշխանին և փախենալով թագաւորի արդար պատժից իւր ապստամբութեան համար ամրացել էր Տարօնայ Աղկայ ամրոցումն, և թագաւորի դէմ ոտքի էր կանգ-

նացրել Սիմ լերան բոլոր բնակիչներին: Իսկ Թագա-
ւորն, որովհետեւ զբաղուած էր Հիւսիսականաց դէմ,
խոստացաւ Տարօնոյ գաւառակներն եւ գիւղերն
նրան տալ, ով որ Սղուկին ձերբակալի կ'սպանէ: Չի-
նաց աշխարհից գաղթեալ Մամիկոնը խոստացաւ
կատարել Թագաւորի հրամանը, եւ այս պատճառաւ
իբրեւ Թագաւորից հալածեալ ապաւինում է Սղուկի
մօտ եւ յաջող ժամանակ գտնելով սպանում է այն
ապստամբ իշխանին, տիրապետում է ամրոցին եւ
որի ճարակ է տալի նորա բոլոր գերդաստանը, ո-
րոնցից միայն երկուսն են ազատվում եւ գնում Պա-
փաց աշխարհը: Թագաւորը հրամայում է տալ Մամ-
կոնին հրովարտակաւ՝ ինչ որ խոստացել էր եւ նո-
րա տոհմը դասել Հայոց նախարարութեանց դասը:
Ընդհանուր սպարապետի ծանկերը յետ, որ մեռաւ
Կարգաւորացուց դաշտօնումն, ըստ հին օրինաց զօրա-
վարութիւնը չորս է բաժանում: Հիւսիսային գնդի
վերայ կարգում է Արաց քրիստոնեայ Միհրան թա-
գաւորին, արեւելեան գնդի վերայ Սմբատենեաց
Վահան նահապետին, հարաւայինների վերայ Արշ-
տունեաց Մանաճիհր նահապետին. իսկ արեւմտեանի
վերայ Բագրատ նահապետին: Իսկ ինքն անձամբ
անձին դիմում է Պարսից դէմ, իրան հետ առնելով
Հիւսիսականաց զօրքն, որոնց նաւաձել էր ինքն,
բայց որովհետեւ Կարգաւորայի պատերազմումը կորց-
րել էր շատ երեւելի զօրավարներ, այս պատճառաւ
սպասում է մէկ յաջող ժամանակի, մինչեւ որ Հռով-
մայեցիք մտնում են Ասորեստան, իսկ ինքն մտնե-

լով Պարսկաստան, իսկ նա ձեռքի տակն է առնում այն տեղի երկիրները և Երկրորդ Եկբատանումն, որ կարծելի է Դաւրէժ, կարգելով վերակացու՝ յետ է դառնում մեր աշխարհը, այն ժամանակն, երբոր Շապուհը հաշտութիւն է խօսում Կոստանդիանոս կայսեր հետ։

Քրիստոնէութեան առաջին քարոզութիւններն Հայոց աշխարհումը և նորա ուշ մտնելու պատճառը։

Հայոց եկեղեցին, ինչպէս ուրիշ արևմտական եկեղեցիները, Առաքելական է և Հայաստանումն առաջին անգամ Աւետարանի քարոզը հնչմունքն եղան՝ 'ի ձեռն Թադէոս և Բարթուղիմէոս առաքելոց։ Հայաստանը հէնց չորրորդ դարու սկզբներիցն ընդունում է նոցա քարոզը յիշատակն և Եւսեբիոս յոյն պատմագիրն ընդունում է Թադէոսին Հայոց առաքեալ։ Սակայն նոցա քարոզութիւնք այնքան խոր արմատ չբռնեց, և Ոսկեանք՝ որոնք նոցա աշակերտ էին, թէպէտ Արտաշէս Բ. թագաւորի մօտն, և Սաթենեան ազգականներից շատերը հաւատացին, այնուամենայնիւ մեծ Արտաւազդից, Քրիստոսի հաւատը չուրանալու պատճառաւ, գլխատվում են Ծաղկաւանեաց լեռներում, ուր նոքա ճգնվում էին։ Նոյն վիճակն ունեցան և Սուքիասեանք։ Այսպիսով Քրիստոնէութիւնը Հայաստանումը հալածվում էր մինչև չորրորդ դարու սկզբներն, և ուշ մտնելու պատճառը կարելի է առնել՝ նախ՝ զի Հայաստանի Հրէայքը ըստ մեծի մասին Հեթանոս էին

բայց Հայերը՝ մեր քաջ նախարարների միաբանական հոգւովն՝ երկար ժամանակ դէմ կացան Արտաշրի զօրութեանը, մինչև որ 260 թ. անճարացած հնազանդեցան նրան: Այնուհետև Հայաստանը, մինչև 280 թիւը, Պարսից մարզպանութիւն դարձաւ: Արտաշիրը հրամայեց Բագաւանում, ըստ մոգութեան օրինաց, անշէջ պահել կրակն: Արտաշէսի անուամբ սահմանագլուխ քարերն իւր անուամբ փոխել տուեց:

Տրդատայ մանկութիւնը և նորա թագաւորութեան սկիզբն:

Ինչ ժամանակ Արտաշիրը տիրեց Հայաստանին, Մանդակունեաց Արտաւազդ իշխանը Տրդատին փախցրեց Հռովմ, որտեղ նա պահվում էր Լիկիանէս կոմսի մօտ: Նորա միտքը պարապվում էր յունական փիլիսոփայութեամբ, իսկ մարմինը կրթվում էր զանազան մարզերով, զօրանալով: Ողիմպիական մրցումների մէջն երկու անգամ մէկ ձեռքով խորտակեց վազքնացեալ ցուլերի եղջիւրները: Մէկ անգամ Հռովմումը, երբ որ նորա ռախը կառքից նրան վայր ձգեց, նա բռնեց կառքը և արգելեց ընթացքը: 283 թուին, երբ Կարոս կայսրը Արտաշրի դէմ պատերազմ եկաւ, Տրդատը նորա հետ միասին էր: Հռովմայեցւոց զօրքը ջարդուելուց յետոյ նորա ձին էլ վիրաւորուեցաւ, այն ժամանակն առնելով իրան ձիու զապաղէնները և լայն տեղով Եփ-

րատ գետի վերայ եկաւ Միջագետ Լիկինիոսի մօտ։ Տրդատի քաջութիւններից վերջինն էր Գոթացւոց թագաւորի դէմ մենամարտութիւնը, որ արաւ Դիոկղետիանոս կայսեր փոխանակ 286 թուին։ Կայսրը իրան երախտագիտութիւնը ցուցանելու համար պըսակեց Տրդատին թագաւորական թագով և լեգէոններով ուղարկեց Հայաստան աշխարհը՝ իրան հայրական աթոռը ժառանգելու։ Երբոր Տրդատը Կեսարիա հասաւ, Հայոց նախարարներիցը շատերն առաջ գնացին, որոնց հետ էր և Սմբատ Բագրատունին, որ պսակեց նրան իբրև թագադիր Արշակունի թագաւորաց։ Այս կերպով կրկին անգամ Հայաստանումը կանգնեցաւ Արշակունեաց հարստութիւնը, երեսուն տարի անտէր մնալուց յետոյ։ Օտայ Ամատունեաց իշխանին, որ իրան քոյր Խոսրովադուխտին պահել էր Անի ամրոցումը, Հայոց աշխարհի հազարապետ կարգեց. Արտաւազդ Մանդակունուն որ իրան դայեակն էր եղել՝ սպարապետ։ Իսկ Տաճատին, որ Արտաւազդայ քրոջն ազատել էր Արտաշրի դահիճների ձեռքից և փախցրել էր Կեսարիա Աշոցայ նահապետ։ Սորանից յետոյ սկսում է մտնել Հայաստան և իրան մօտ ժողոված Հայոց զօրքովն, ինչպէս և հռոմէական լեգէոններովն, հալածում է Պարսից մեր աշխարհից, որոց թագաւորն այն ժամանակն էր Արտաշրի որդի Շապուհն, և մինչև անգամ Ատրպատական և Պարսից նահանգներից շատերին տիրապետում է։ Այս կռիւների ժամանակ Տրդատը շատ քաջութիւններ ցոյց տուեց,

որ Հայոց միջին երկար ժամանակ առած կար. »Բը-րև զՄէգն Տրդատ՝ որ սիգալովն անկրեաց զթումբս գետոց, և ցամաքեցոյց խոկ ՚ի սիգալն խրում գյոր-ձանս ծովուց»։ Այս պատկերագմներից յետոյ Ամբատ Բագրատունին Աշխադար Ալանաց թագաւորի Աշ-խէն աղջկանը բերում է Տրդատին կնութիւն։

Հայոց քաղաքականութեան նոր հանգամանքները, Սըղ-կունեաց Սղուկ իշխանի ապստամբութիւնը, Սկիւթաց-ւոց դէմ պատերազմ և զօրավարութեան բաժանումն։

Քանի որ Արեաց աշխարհումը թագաւորում էին Արշակունիքն և քանի որ Հայերը հեթանոսա-կան կրօն ունէին, Հայոց աշխարհը աւելի կապու-ած էր Պարսից հետ. բայց երբոր Արշակունեաց տեղն Արեաց աշխարհումը թագաւորեցին Սասա-նեանք. և երբոր Հայաստանումը հեթանոսական խաւարի տեղն Աւետարանի լոյսը տարածուեցաւ Տրդատ թագաւորի ջերմեռանդութեամբ, այն ժա-մանակը մեր աշխարհի յարաբերութիւնները փո-խուեցան։ Տրդատն՝ որ Արշակունի թագաւորների միջին Տիգրանից յետոյ առաջինն է, իրան աշխար-հակալութեամբ և իմաստութեամբը մեծ ներգոր-ծութիւն գործեց մեր աշխարհի վերայ երկար ժա-մանակ. մեծանալով արևմուտքումը՝ փինելով Արշա-կունի՝ իրան խնհեմութեամբը տարածելով Քրիստո-նէական լոյսը մեր աշխարհի վերայ՝ Հայոց ազգին ջոկեց արևելեաններից և առաւել Պարսից ներգոր-

ծութիւնից և այնպէս մօտացրեց արևմտեան քրիստոնեայ ազգաց հետ: Քրիստոնէութիւն ընդունելուց յետոյ, մինչև անգամ, ինքն անձամբ անձին գնում է Հռոմ և Կոստանդիանոսի հետ նոր սերտ դաշն է կապում 319 Թուին: Պարսից ձապուհ թագաւորն անհանգիստ աչքով էր մտիկ տալիս այս ամենայն յեղափոխութիւնների վերայ, և մինչդեռ Տրդատը Հռոմ էր գտնվում, յորդորում է Սղկունեաց Սլուկ նահապետին, որ գտնվում էր Տարօնումն, ապստամբուիլ Թագաւորից. միևնոյն ժամանակ Սկիւթացւոց խառնիճաղանճ ազգերին ճանապարհ էր ցոյց տալիս դէպի Հայաստան: Տրդատը վրայ է հասնում, ժողովում է զօրքն և Կարգարացւոց աշխարհումը կոտրում է Սկիւթացւոց առաջն: Այս տեղ կռի 'ի գլուխ ջարդում է Սկիւթական Բասլաց ազգին և սպանում է Գեղրեհօն թագաւորին: Բոլորովին յաղթում է Սկիւթացւոց, բայց այս յաղթութիւնը թանգ գնեցաւ, որովհետև սպանած երեւելի իշխանների միջին գտնվում էր և Արտաւազդ Մանդակունին՝ Հայոց աշխարհի ընդհանուր սպարապետն: Այն ինչ Թագաւորը քշում էր մնացեալ Սկիւթականաց մինչև Հոնաց աշխարհն և վերադառնում էր այն տեղից շատ պատանդներով. լսում է և Սղկայի մահուան աւետիքը: Որովհետև այն ապստամբ նահապետը սպանելով Օտայ իշխանին և վախճանելով Թագաւորի արդար պատժիցն իւր ապստամբութեան համար ամրացել էր Տարօնոյ Ողկայ ամրոցումն, և Թագաւորի դէմ ոտքի էր կանգ-

նացրել Սիմ լեռան բոլոր բնակիչներին։ Իսկ Թագաւորն, որովհետև կռուած էր հիւսիսականաց դէմ, խոստացաւ Տարօնոյ դաստակերտներն և գիւղերն նրան տալ, ով որ Սղուկին ձերբակալի, կ'սպանի։ Չինաց աշխարհից գաղթեալ Մամիկոնը խոստացաւ կատարել Թագաւորի հրամանը, և այս պատճառաւ իբրև Թագաւորից հալածեալ ապաւինում է Սղուկի մօտ և յաջող ժամանակ գտնելով սպանում է նրան ապստամբ իշխանին, տիրապետում է ամրոցին և որի ճարակ է տալի նորա բոլոր գերդաստանը, արանցից միայն երկուսն են ազատվում և գնում Տափայց աշխարհը։ Թագաւորը հրամայում է տալ Մամկոնին հրովարտակաւ, ինչ որ խոստացել էր և նորա տոհմը դասել Հայոց նախարարութեանց դասը։ Ընդհանուր սպարապետի ժառանգը յետ, որ մեռաւ Կարգարացւոց դաշնուամբ, ըստ հին օրինաց զօրավարութիւնը չորս է բաժանում։ Հիւսիսային գնդի վերայ կարգում է Արաց քրիստոնեայ Միհրան Թագաւորին, արևելեան գնդի վերայ Ամատունեաց Վահան նահապետին, հարաւայիններին վերայ Ռըշտունեաց Մանաճիհր նահապետին. իսկ արևմտեանի վերայ Բագրատ նահապետին։ Իսկ ինքն անձամբ անձին դիմում է Պարսից դէմ, իրան հետ տանելով հիւսիսականաց զօրքն, որոնց նուաճել էր ինքն, բայց որովհետև Կարգարացի պատերազմութը կորցրել էր շատ երևելի զօրավարներ, այս պատճառաւ սպասում է մէկ յաջող ժամանակի, մինչև որ Հռովմայեցիք մտնում են Ասորեստան, իսկ ինքն մտնե-

լով Պարսկաստան, երբոր Ձեռքը տակն է առնում այն տեղի երկիրները և Երկրորդ Եկբատանումն, որ կարծելի է Դուրէժ, կարգելով վերակացու՝ յետ է դառնում մեր աշխարհը, այն ժամանակն, երբոր Ճապուհը հաշտութիւն է խօսում Կոստանդիանոս կայսեր հետ։

Քրիստոնէութեան առաջին քարոզութիւններն Հայոց աշխարհումը և նորա ուշ մտնելու պատճառը։

Հայոց եկեղեցին, ինչպէս ուրիշ արևմտական եկեղեցիները, Առաքելական է և Հայաստանումն առաջին անգամ Աւետարանի քաղցր հնչմունքն եղան՝ 'ի ձեռն Թադէոս և Բարթուղիմէոս առաքելոց։ Հայաստանը հէնց չորրորդ դարի սկիզբներիցն ընդունում է նոցա քաղցր վիշապաձևն և Եւսեբիոս յոյն պատմագիրն ընդունում է Թադէոսին Հայոց առաքեալ։ Սակայն նոցա քարոզութիւնը այնքան խոր արմատ չբռնեց, և Ոսկեանք՝ որոնք նոցա աշակերտ էին, թէպէտ Արտաշէս Բ. արքայանիքը մօտն, և Սաթենկան ազգականներից շատերը հաւատացին, այնուամենայնիւ մեծ Արտաւազդից, Քրիստոսի հաւատը չուրանալու պատճառաւ, գլխատվում են Բագրատունեաց լեռներում, ուր նոքա ծածկված էին։ Նոյն վիճակն ունեցան և Սուքիասեանք։ Այսպիսով Քրիստոնէութիւնը Հայաստանումը հալածվում էր մինչև չորրորդ դարու սկիզբներն, և ուշ մտնելու պատճառը կարելի է ասել. նախ՝ որ Հայաստանի հրէայքը ըստ մեծի մասին հեթանոս էին

դարձել, և Աւետարանի վարդապետութիւնը, որ ի-րանց Հայրենակիցների ձեռամբն էր տարածվում, ազատ չէր քարոզվում Հայաստանումը, ինչպէս Հը-ռովմայեցւոց տէրութեանումն. երկրորդ՝ Հայոց մտա-ւոր կրթութիւնը պակասել էր և Հայաստանը այդ ժամանակներն անդադար պատերազմների և աղ-մուկների ասպարէզ էր դարձել։

Հայոց կատարեալ դարձը ի Քրիստոնէութիւն, Լուսաւորչայ մանկութիւնը, նորա տանջանքները, Տրդատայ հրովարտակները ընդդէմ Քրիստոնէից. Հռիփսիմեանք և Աստուծոյ պատիժը.

Հայերը միայն Տրդատայ ժամանակներն են բոլորովին ընդունում Քրիստոնէութիւնը, բայց որով-հետև այն թագաւորը սնուած էր հեթանոսական հոգւով և հալածում էր Քրիստոնէից, այս պատ-ճառաւ էլ պէտք էր որ մէկ երևելի դէպք էր պա-տահել նորա հետ, որ նա համոզուել էր ընդունե-լու այն վարդապետութիւնը, որ առաջ հալածում էր։

Ինչ ժամանակ Խոսրովը սպանուեցաւ և Անա-կը գետավէժ եղաւ, Եւթաղ անունամբ մէկ մարդ Ա-նակայ տան կոտորածքիցն ազատեց երեք տարեկան մէկ երեխայ իրան ստնտու Սոփիայի հետ և գնաց Կեսարիա։ Այս տեղ այն մանուկը մեծացաւ քրիս-տոնէական հոգւով և անուանեցաւ ԳՐԻԳՈՐ, որ մէկ քանի ժամանակից յետոյ ամուսնացաւ Մարիամ, անունով կնոջ հետ և նորանից ունեցաւ երկու

որդի, այն է Արթանէս և Արիստակէս։ Երեք տարուց յետոյ սոքա միաձայն քակեցին իրանց ամուսնական կապն, Մարիամը փոքր որդւովը մտաւ կուսանոց, իսկ Գրիգորիսն՝ իւր մեծ որդուն թողնելով դայեակի մօտ, գնաց ճգնում Տրդատայ մօտ, վասն զի նրան ծառայութիւն անելով կամենում էր վճարել իւրան հօր վնասու փոխարէնը։

Դեռ քանի որ Տրդատը չէր եկել Հայաստան, նա ստիպում էր Գրիգորին թողուլ իւրան հաւատը, բայց երբ որ մտաւ Հայաստան և իւրան յաղթութեանց մասին գոհ էր մատուցանում Անահիտ չաստուծուն Երիզայ քաղաքումն, և երբ որ Գրիգորը յանձն չառաւ մասնակից լինելու այն զոհերին, այն ժամանակը հրամայեց, որ նրան սաստիկ չարչարեն և շատ տանջանքներից յետոյ, երբ որ լսեց Աշոցայ Տաճատ նախարարներիցն՝ թէ նա Անակի որդին է, 287 թուին հրամայեց նրան Արտաշատայ մահապարտների խորվիրապն գցել։ Այնուհետև մէկը միւսից յետոյ երկու հրովարտակ հանեց, որով մահ էր սպառնում նրանց, որոնք կը խոստովանէին Քրիստոնէութիւնը, և միանգամայն հրաման էր տալիս, որ ջերմեռանդութեամբ պաշտօն մատուցանեն՝ արի Արամազդին, զգաստ Անահտին և քաջ Վահագնին։

Մինչդեռ այս այսպէս էր լինում 300 կամ 301 թուին Կուսանաց մի գունդ մտաւ Հայաստան, որոց միջին անուանի էին Հռիփսիմէն և Գայիանէն, որ նրանց առաջնորդն էին։ Սոքա փախել էին Դիոկղետիանոս կայսեր հալածանքներից և բնակվում

էին Վաղարշապատայ մօտ մէկ հնձանում։ Կայսրն իմանալով նորանց տեղը, իսկոյն պահանջեց նորանց Տրդատից, իսկ սա՝ որ հաւանել էր Հռիփսիմէին, ջան աշխատեց նորան համոզել, որ իրան կին դառնայ, բայց իզուր, սուրբ կոյսը փախաւ Թագաւորի սենեկից և դահիճներն պնդելով նորան՝ քաղաքից սպանեցին նորան և նորա ընկերներից շատերին։ Գայիանէն, որ պիտի Հռիփսիմէին համոզէր Թագաւորի կամքին, նոյն նահատակութեամբը նահատակուեցաւ։ Հռիփսիմէի մահը Թագաւորին ողբի և տրտմութեան մէջ ձգեց և մէկ քանի օրից յետոյ, երբ որ նա որսի էր գնացել, Աստծուց պատուհաս ստացաւ, նոյն անցքն անցկացաւ և շատ պալատականների հետ։

Լուսաւորչայ ելն խոր վիրապից, հարուածելոց բժշկութիւնը, քարոզութիւնը, մեհենաց քանդումն, Լուսաւորչայ ձեռնադրութիւնը, նորա կարգադրութիւնները և Հայաստանի երկու ամենամեծ երախտաւորաց մահը։

Մինչդեռ Տրդատը վայրենի անասունների նման թափառում էր անտառներում, երազ տեսաւ նորա Խոսրովիդուխտ քոյրը, որ հանել տան Գրիգորին վիրապից, և սա միայն կարող կ՚լինի անասնացեալ Թագաւորին բժշկել։ Առաջին անգամ ուշադրութիւն չդարձրին երազի վերայ, իսկ երկրորդ անգամին, երբ որ կրկնուեցաւ նոյն երազն, Օտայ Ամատունին

գնաց Արտաշատ 301 թուին և հանեց վիրապից մեր Գանիէլին։ Վաղարշապատայ ճանապարհում անապնացեալ Թագաւորը Գրիգորի առաջն է գալիս, որ ծունկի վերայ ընկնելով խնդրում է Աստծուց նրան բժշկութիւն, և երբոր Թագաւորը և նորա հետ եղած իշխանները բաւական զգաստացան, Գրիգորը նրանց միտքը բերեց այն վերին զօրութիւնը, որով նրանք պէտք է ընդունել էին կատարեալ բժշկութիւն։

Այնուհետև Սուրբն ժողովելով վկայեալ կուսանաց մասունքները, ակսում է նրան երկար քարոզութիւններն՝ սուրբ երրորդութեան՝ Հօր, Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ վերայ։ Օրէց օր ճշմարտութեան սերմերը բողբոջում էին մեր աշխարհումն և մեր նոր առաքեալն սպսում էր հիմն ձգել սուրբ Հռիփսիմէի և Գայիանէի վկայարանների, ամփոփելով իւրաքանչիւրի մէջ նոյն սրբոց նշխարները։ Զարմանալի էր Թագաւորի և Թագաւորազանց ջերմեռանդութիւնը. Թագաւորը փայտատը ձեռքն առած, հանգիստ էր պատրաստում Սրբոց նշխարների համար. իսկ Աշխէնը և Խոսրովիդուխտն իրանց փէշերովը քանդեալ հողն էին դուրս ածում։ Այս տեղ հաստատեալ Թագաւորը չէ բաւականանում և երեքօրեայ ճանապարհ հեռաւորութեամբ Մասիս լեռից բերում է մեծ արձաններ, որ կանգնեցնէ Հռիփսիմէի վկայարանի սեամքումն, իբրև նշան նորա յաղթութեան։ Երրորդ վկայարան շինուեցաւ նոյն հնձանի տեղն, որտեղ Հռիփսիմեանք բնակվում էին, իսկ չորրորդն

էր էջմիածինն, որ տեղ ամենայն օր քարոզութիւններ և մաղթանքներ էին կատարվում և ուր ախտացեալ թագաւորը Սուրբ Լուսաւորչայ աղօթքով ստացաւ կատարեալ առողջութիւն:

Այնուհետև թագաւորը Սուրբի հետ միասին սկսեց շրջիլ բազմաթիւ նախարարներով Հայաստանի ամենայն կողմերն և ժողովրդեան շատ տեղ ստիպելով և շատ տեղ յորդորելով թողնել էր տալիս հեթանոսութիւնը: Միևնոյն ժամանակը այրուեցան բագինները և կործանվեցան կուքերը և նրանց տեղըն եկեղեցիների հիմք ձգուեցան և խաչեր կանգնեցան: Այսպիսի վիճակ ունեցան՝ Երիզայի Անահիտըն, Թորդանի Բարշամն, Արտաշատի Տիւրը, Բագայառիճի Միհրական դիքը, Անիի Արամազդը, Թիլ Աւանի Նանէական դիքն և այլք: Այն ժամանակ թագաւորը և նախարարները միահաւան խորհուրդարին և ընտրեցին Գրիգորին ընդհանուր հովիւ Հայոց աշխարհի, որ մէկ քանի դիմադարձութիւնից յետոյ, տեսնելով՝ թէ Աստուծոյ կամքն այնպէս է, համոզուեցաւ և տասնուվեց երևելի նախարարների հետ ուղարկուեցաւ Կեսարիա Ղևոնդ մետրապոլիտի մօտ և նրանից, ինչպէս և ուրիշներից միասին, ընդհանուր Կաթողիկոս օծուեցաւ Հայոց աշխարհի:

Վերադառնալով Հայաստան և հասնելով Տարօն Լուսաւորիչը քանդել է տալիս՝ Աշտիշատայ, Անահտայ, Վահագնայ և Աստղկայ մեհեանները, որոց տեղը շինել է տալիս եկեղեցիներ և իրան բերած նշխարներն էլ ամփոփում է նրանց մէջը: Տըր-

դարը լսելով Լուսաւորչայ գալուստն, առաջ է գը-
նում մինչև Բագաւան՝ իրան ընտանիքովն և զօր-
քովն։ Այն տեղ, ամսօրեայ քարոզութիւնից յետոյ,
Լուսաւորիչն Եփրատ գետի վերայ մկրտում է Հա-
ւատացեալ Թագաւորին, նորա ընտանեացն և չորս
միլիոնից աւելի մարդկերանց։ Քրիստոնէութիւնն
աւելի հաստատելու համար շինեցին շատ վանօրայք,
դպրոցներ՝ ուր սովորում էին Հայոց մանուկները և
զարգանում էին քրիստոնէական հոգւով և նրանցից
յառաջադէմներին, ձեռնադրում էին եպիսկոպոս և
ուրիշ պաշտօնեաներ Եկեղեցւոյ։ Եպիսկոպոսների
թիւը միայն երկու հարիւրի հասաւ, որոնցից անու-
անի էին՝ Ալբիանոս, Մովսէս, Ագապէս և այլն։
Այնուհետև կաթողիկոսութեան պաշտօնը տուաւե-
ցաւ Արիստակէսին. իսկ Սուրբն առանձնակեաց
կեանք էր անցկացնում։

Տրդատն ու Լուսաւորիչը, որոնք արդէն լու-
սաւորել էին Քրիստոնէական լուսով Հայոց աշխար-
հը և մեծ ջատագով էին, լսելով Կոստանդիանոս
կայսեր դարձը 'ի Քրիստոնէութիւն, իրանց սրտի
ուրախութիւնը յայտնեցին։ Այսպէս մեր Լուսաւորիչը
ճանաչուեցաւ ընդհանուր Կաթողիկոս ամենայն Հա-
յոց։ Մէկ քանի ժամանակից յետոյ Նիկիայումն ե-
ղաւ առաջին Տիեզերական ժողովն, ուր հրաւիրուե-
ցաւ և մեր Սուրբ Գրիգորը, բայց սա յանձնառու
չեղաւ և նորա տեղը գնաց նորա որդի Արիստակէ-
սըն։ Արիստակէսի դարձից յետոյ Լուսաւորիչը չէր
երևում մարդկանց և բոլորովին առանձնացել էր

Մանեայ այրումն, ուր մնաց մինչև 332 թիւը, երբ որ մեռաւ և թաղուեցաւ Հովիւներից։ Սուրբ Տրդատն էլ Լուսաւորչի մահից յետոյ, այնտեղ առանձնացաւ, և երբ որ նախարարների կոչմամբը յանձն չառաւ կրկին թագաւորութիւնն, ասում են թէ թունաւորուեցաւ 342 թուականին Քրիստոսի ծնունդից յետոյ։

Տրդատայ յաջորդների նկարագրութիւնը, նոցա յարաբերութիւնը դէպի նախարարները և Հարևան երկու պետութիւնները։

Ըթէ աչքներուս տակն առնունք այն բանը՝ թէ կրօնական հասկացողութիւնները մէկ ազգի կեանքի վերայ մեծ ներգործութիւն ունեն. այս բանս կարելի է ասել Հայոց ազգի համար, որ տեղ քրիստոնէութիւնը մտնելուց յետոյ Աստուածաշունչ գիրքը մեծ ներգործութիւն է գործում, ինչպէս մեր թագաւորաց կառավարութեան վերայ, նոյնպէս էլ մեր ազգի քաղաքական կեանքի վերայ։

Թագաւորները չեն ունենում առաջուայ պատերազմական հոգին և ազգը կարծես մոռանալով թագաւորին և հայրենեացը՝ մէկ ուրիշ թագաւորի և հայրենեաց է մտն գալիս։ Գրեթէ Տրդատայ բոլոր յաջորդներն ոչ նորա քաջութիւնն ունէին և ոչ լուսաւորութիւնը, անդադար պատերազմներ էին լինում, առանց նրանց մասնակցութեան և նրանցից շատերը դեռ ունենալով իրանց մէջն արևելեան

պարթևական չար սովորութիւնները բազմակին էին և ներքինեաց դատերին էլ խաղալիկ։ Սրանից հետևում է այն բանը, որ թագաւորաց հրամանը բաւականի զօրութիւն չունէր անձնասէր նախարարաց վերայ, որոնք արդէն վաղուց անկախ իշխանութիւն ունենալով, ամրանում էին իրանց նախարարութիւններումն և բերդերումն, որոնք երբեմն միմեանց հետ էին պատերազմում, երբեմն քսութեամբ միմեանց կործանման պատճառ էին լինում, երբեմն միաբանում էին իրար հետ թագաւորի դէմ և վերջապէս դաշանց ժամանակն երբեմն Պարսից կողմն էին լինում և երբեմն Յունաց։

Սրանից յայտնի է, որ իւրաքանչիւր թագաւորի մեռնելուց յետոյ կրկնվում էր այն սովորելի վըտանգն, որ մէկ անգամ պէտք է կործանէր Արշակունեաց տան պայազատութիւնը՝ որ նախարարներիցն էր կախեալ։ Դղրդեալ թագաւորութեան միակ յոյսն և նեցուկը միայն եկեղեցին էր և նորա սուրբ և հաւատարիմ պաշտօնեայքն; եկեղեցին՝ որ հաւատարիմ մնալով իւր առաքելաւանդ, լուսաւորչական և ազգային աւանդութեանցը, խորշում էր Արևմուտքիցն իբրև անհաստատ քրիստոնեաներից, որոնք եկեղեցին անդադար զանազան փոփոխութեանց և նորոգութեանց տակ են ձգում, Արևելքիցն՝ իբրև անքրիստոնեաներից և մոխրապաշտներից, և որ իւր ախտացեալ ոչխարը լաւ էր համարում քան օտարի առողջ գազանը։ Տրդատից յետոյ նմանապէս փոխուեցաւ Հայոց աշխարհի քաղաքականութիւնն

երկու դրացի պետութիւնների հետ, որովհետև, մինչև այն ժամանակը, Հայերը երբեմն արևլեան կողմն էին և երբեմն արևմտեան, բայց աւելի արևելեան՝ իբրև ազգակից Պարթևների, այլ այնուհետև այնպէս չէր, խորշում էին արևելքից՝ իբրև անհաւատներից, և Պարթևաց ազգի թշնամիներից և մտենում էին Բիւզանդիոյ տէրութեանը, իբրև քրիստոնեաների: Տրդատի յաջորդներից շատերը խնամութիւն էին անում կայսերաց տան հետ և ազգը մինչև անգամ իրան մշտաւոր կրթութիւնը քաղում էր արևմուտքիցը, թէպէտ ամենամեծերի, ինչպէս և թագաւորների, ներքին կեանքն աւելի նման էր Պարսից, և մեր ազգը սէր և աւութիւն ունէր նրանց հետ: Այսպիսով Պարսիկները Սասանեաց հարստութեան ժամանակն ոգևորուելով հին զրադաշտական ուսումովն և նորա խաւարասէր պաշտօնեաներովն, ինչպէս էին՝ մոգպետները և մոգերը, զինուորվում էին Հայոց ազգութեան, նորա լոյս՝ կրօնի և Պարթևական թագաւորներու դէմ. թշնամիները հաւասար չեն լինում: Պարթևական թագաւորութիւնը վերջանում է, երկիրը նուաճվում է, բայց կրօնին, առանց պատժվելու, չեն կարողանում ձեռք տալ:

Խոսրով բ. Սանատրուկ և Բակուր ապստամբեալները, մէկը Փայտակարան և միւսն Աղձնիք, Կոստանդիոս կայսեր մօտ հրեշտակագնացութիւնը, Անտիոքայ գալուստը. չորս զօրավարութեան նորոգութիւնը. Մանաճիհրի եղեռնագործութիւնը, Սկիւթացւոց արշաւանքըն, Օշականի ճակատը. Տիրան բ. և նորա անիրաւութիւնները 343—364 թուականը։

Տրդատայ մահից յետոյ մեր աշխարհը երկպառակութեան մէջ ընկաւ. Արշակունեաց ցեղէն Սանատրուկն՝ որ սուրբ Թագաւորից Փայտակարանի և Աղուանից վերակացու էր կարգուած՝ թագ կապեց Փայտակարան քաղաքումն, այսպէս արաւ Հարաւումն և Աղձնեաց Բակուր բդեշխը և երկուսն էլ յոյսերն դրել էին Պարսից վերայ, և այս այն պատճառաւ, որ մեր աշխարհը անգլուխ էր մնացել, և շատ նախարարութիւններ էլ, ինչպէս էին՝ Բզնունիք, Որդունիք և այլք միմեանց հետ անդադար արիւնահեղ կռիւներ և վէճեր էին անում։ Բացի այդ, հեթանոսութեան ջերմ պաշտպաններն՝ ոտքի էին կանգնել և կամենում էին քրիստոնէութիւնն արմատախիլ առնել. այսպիսով Գրիգորիս Աղուանից կաթողիկոսն՝ որ ուղարկուած էր Հայոց Հայրապետից, այն տեղ սպանուեցաւ՝ Վատնեան դաշտումն՝ Կասպից ծովի մօտ և նորա հայր Վրթանէսն, որ արդէն յաջորդել էր իրան Արիստակէս եղբօրը, մեծ նեղութիւններ կրեց մեհենաշատ Տարօն գաւառումն և հազիւ հազ կարողացաւ փախչել Թիլ աւանը,

ուր եղբօր գերեզմանի վերայ, սկսեց ողբալ այս ամենայն թշուառութիւնները։ Բայց կային և բարեմիտ նախարարներ էլ, որոնք հաւաքուելով երջանիկ հայրապետի մօտ, խորհուրդ արին և ուղարկեցին Մար և Գադ, Ծոփաց և Հաշտենից իշխաններին, Կոստանդ կայսեր մօտ և խնդրեցին նրանից, ըստ Տրդատայ քաղաքական դաշանց, օգնել և թագաւորացնել Խոսրովին՝ որ թագաւորի որդին էր։

Կայսրը լսելով նոցա խնդիրը՝ իրան պալատի վերակացու Անտիոքոսին ուղարկում է Հայաստան լեգէոններով, նոյնպէս և թագաւորական ծիրանի և թագ. Խոսրովը պսակվում է և իրան հօր կարգած չորս զօրավարներին հաստատում է. Բագրատ Բագրատունին արևմտեան կողմը, Միհրան Գուգարաց բդեշխը հիւսիսայինը, Վահան Ամատունին արևելեան, իսկ Մանաճիհր Ռշտունին հարաւայինը։ Այնուհետև Հռովմայեցւոց զօրավարը, Միհրանի հետ միասին, հալածում է Սանատրուկին Փայտակարանից և հարկը ժողովելով գնում է կայսեր մօտ։ Այն ինչ Մանաճիհրն էլ իրան զնդերովը գնում է Բակուրի դէմ, սպանում է նրան և Պարսից դուրս է անում Հայաստանից։ Բայց եղեռնագործ զօրավարը չէ որոշում անմեղներին յանցաւորներից, ամենին էլ սրի բերան է տալիս և շատ անմեղ ընտանիքների և եկեղեցականների գերութեան է մատնում։ Յակովբ Մծբնայ հայրապետն աղաչում է, բայց անագորոյն իշխանը նրան չէ անսում, ընդհակառակն բարկանալով հրամայում է նորա ութը

սարկաւարգներին Աղթամարայ ծովը ձգել, հայրապետը դառը սրտով բարձրանում է մէկ բարձրաւանդակի վերայ, որ տեղից երևում է Ռշտունեաց բոլոր գաւառն, անիծում է նորա երկիրն, որ շուտով ամայի է դառնում: Այն միջոցներումը թագաւորն՝ որ թէպէտ իւր հօր քաջութիւնները չունէր, բայց նորա առաքինութիւններիցը զուրկ չէր և Մանաճիհրի եղեռնագործութեան վերայ զայրացել էր, պարապում էր հաւերի և էրէոց որսերով, տնկել է տալիս անտառներ, կանգնել տուեց Խոսրովակերտը՝ Ազատ գետի մօտ, և Դուին քաղաքն՝ ուր տեղափոխեց իրան բնակութիւնը:

Մինչ այս մինչ այն Անակը գրգռում է Շապուհ Բ. որ ոտքի է կանգնեցնում հայոց վերայ հիւսիսական Մազկիթներին՝ իրանց թագաւորի զօրավարութեամբը, նրանց առաջին խորտակվում է հիւսիսային գունդը, սպանվում է Միհրանը և թշնամիքն իրանց ասպատակութիւնը հասցնում են մինչև Վաղարշապատ: Խոսրովը սարսափելով գնում է Ծոփաց աշխարհն, այն ինչ Բագրատն և Վահանն իրանց արևելեան և արևմտեան գնդերովը վրայ են հասնում և յետ են քշում Մազկիթներին դէպի Օշականու առապարը՝ թափում են նրանց այն անձուկ ճանապարհն և սաստիկ ջարդում են, իսկ Վահանն իւր հզօր ձեռամբը սպանում է նոցա թագաւորին (Սանասարին): Քաջ զօրավարները գնալով Ծոփք՝ յաղթութեան աւետիս են տանում թագաւորին, որ Օշականը Վահանին է շնորհում, Խոս-

խռռունեաց Գարջոյլ Մաղխազը կարգվում է Միհրանի տեղն և Խոսրովն իմանալով այս արշաւանքի պատճառն՝ յետ է կանգնում Պարսից հարկ տալուց։ Այսպիսով, եթէ մինչև հիմայ Պարսիկները գաղտնի թշնամի էին, այնուհետև յայտնի թշնամի դարձան և սկսեցին արշաւել Հայոց վերայ. բայց Խոսրովը մեռնում է 352 թուին։ Արթանէսը նորա Տիրան որդու հետ գնաց Կոստանդնուպօլիս, և Արշաւիր Կամսարականը պէտք է Պարսից արշաւանքի առաջըն առնէր մինչև նրանց վերադարձը։

Տիրանը՝ որ յաջորդում է հօրը 353 թուին, ունէր նորա մոլութիւններն՝ առանց նորա առաքինութեանց։ Սա կամենում էր երկու դրացի պետութեանց հետ էլ խաղաղութեամբ վարուիլ, բայց իրան թագաւորութեան վերջին օրերումը վատացաւ Շապուհ երկրորդի հետ, որովհետև Կոստանդիոսի յաջորդ Յուլիանոսը գալիս է Պարսից վերայ պատերազմ։ Տիրանը նրան օգնութիւն է տալիս թէ Եփրատուն անցկենալու ժամանակն և թէ պատերազմի ժամանակը, (*) յաղթութիւնը Պարսից կողմն է լինում և Շապուհը կարծիք չըտալով թէ իմացել է

---

* Յուլիանոսը, իբրև թշնամի քրիստոնէութեան, իրան պատկերը տալիս է Տիրանին կանգնեցնելու Հայոց եկեղեցիներումն։ Արթանէսի որդի Յուսիկ Հայրապետը յորդորում է թագաւորին չըկատարել այդ անիրաւութիւնը. Թագաւորը չէ լսում նորա խօսքին և սուրբ Հայրապետը խորտակում է այն պատկերը։ Տիրանը

Տիրանի արարմունքները՝ կանչում է իւր մօտ, երեսովն է տալիս նորա ուխտադրուժութիւնն և կուրացնելով ուղարկում է Կուաշ աւանը 364 թուին։

Արշակ երկրորդ 364—382 թիւը.

Տիրանից յետոյ Շապուհ երկրորդը կամենալով իւր ներգործութիւնը Հայոց վերայ զօրացնել քան թէ Յունացն, թագաւորացրեց նորա որդի Արշակ Բ։ Եւ իրաւի Պարսից թագաւորի իրաւասութիւնն այնքան տարածուեցաւ Հայոց նախարարների վերայ էլ, որ մինչև անգամ Վահան Ամատունւոյ տեղը կարգեց արևելեան զօրաց վերայ՝ իրան սիրելի Վաղենակ Սիւնեցուն։ Այսպիսով Հայոց թագաւորը ճանաչում էր միայն Պարսից ինքնակալին, այն ինչ Վաղենտինիանոս կայսրն Արշակի միտը բերեց իրանց ա-

---

Հրամայում է բրածեծ առնել Հայրապետին մինչև վերջին շունչը։ Այսպէս վարուեց չար և անիրաւ թագաւորն և Դանիէլ ծերունւոյ հետ, որ աշակերտ լինելով Լուսաւորչի, նստում է Յուսկան տեղը և նզովում է չար թագաւորին իրան անիրաւութեան համար։ Զօրայ Ռշտունին, որ Հայոց օգնական զօրքի զօրավարն էր Յուլիանոսի մօտ, լսելով Տիրանի անկարգութիւնը և Յուլիանոսի ուրացութիւնը; իրան զօրքով գնում է Տմորիք։ Յուլիանոսը իմաց է անում Տիրանին և սա իւր մօտ կանչելով բարեպաշտ Ռշտունուն, սպանել է տալիս և նորա տեղը կարգում է Սաղամուտ անզգայ իշխանին։

ռաջուայ դաշն և պահանջում էր սովորական հարկը։ Հայոց Թագաւորն անպատուութեամբ յետ է դարձնում նորա դեսպաններին։ Հռովմայեցւոց կայսրը սպանել է տալիս Թագաւորի եղբօր որդի Տրդատին, որ Տիրան երկրորդի ժամանակներից պատանդ էր Կոստանդնուպօլսում, և Թէոդոս զօրավարի առաջնորդութեամբը զօրք է ուղարկում Հայոց վերայ։ Թագաւորն ուշ է իմանում իրան տկարութիւնը և Յուսիկի թոռան՝ Մեծն Ներսէս կաթողիկոսին միջնորդ է ձգում հաշտութեան և խոստանում է սովորական հարկը տալ։ Կայսրը զիջանում է իւր քաղաքութիւնից, Տրդատայ որդի Գնէլին հիւպատոսութեան պատիւ է շնորհում և սերտ բարեկամութեան համար իրան ազգական Ոլիմպիադային կին է ուղարկում Արշակին։ Այնուհետև անխոհեմ Թագաւորը, ըստ իւր անկենցաղագիտութեան և անպիտան կերպից, ընկնում է գեղխութեան մէջ և վարում է անկարգ կեանք. շրջապատած լինելով վարձկաններից, արհամարհում է Պարսից և այնպիսով նոր պատճառ է տալիս Պարսից ամեն Հայաստանը, ինչպէս առաջ Յունաց, և փոխանակ իրան ույժը զօրացնելու, ինչպէս ինքն կամենում էր, անմտութեամբ սպանում է հօրեղբօր որդի Գնէլին՝ Տիրիթի և Վարդան Մամիկոնեան զինակրի գրգռելովը։ Աստանական Թագաւորը հիւսիսային իւր վերջացնելով միտն է բերում Արշակայ արհամարհութիւնը և կամենում է վրէժխնդիր լինել. Թագաւորն արդէն գայթակղեցրել էր շատերին իրան անիրաւու-

թեկամբը, զգում է իրան տկարութիւնը և իրան սիրելի Տիրիթին և Վարդան Մամիկոնեանին է միջնորդ ձգում: Ձապուհն ընդունում է, բայց օգնութիւն է ուզում ընդդէմ Յունաց, որ և կատարվում է: Մինչև որ այս այսպէս էր լինում, Արշակը կըրկին անգամ սկսում է նեղացնել նախարարներին, հիմն է ձգում Արշակաւան քաղաքի, որ շուտով լցվում է նորա հրամանաւը զանազան պարտապան և յանցաւոր մարդկերանցով: Իշխանները բողոքում են, բայց թագաւորն և ոչ Մեծն Ներսէսի խօսքին է լսում, որ իրան վերադառնալուց յետոյ Յունաստանից, արդէն զբաղուած էր զանազան զբաղմունքներով և այս ողորմելի ժամանակը կարծես միակ մխիթարութիւնն էր Հայաստանի:

Մինչ այս մինչ այն Ձապուհը վերադառնում է Յունաց պատերազմից և արդէն սկսել էր պաշարել Տիգրանակերտն, (որովհետև իրան գնալու ժամանակը պաշար չէր տուել), նախարարները բողոքում են իրանց թագաւորի արարմունքից և Սասանեան թագաւորը նախարարներին մէկ քանի գունդ զօրք օգնութիւն է ուղարկում: Անճարացեալ թագաւորը փախչում է Վրաստան, Արշակաւանի բնակիչները սուր ճարակ են լինում, բացի կաթնասուն մանուկները: Նոյն ամբոխն տանվում է բարբարոս Պարսիկներիցն և Արշակունի թագաւորաց ոսկորները տեղափոխուած են լինում: Այսպիսով անտէր աշխարհն աւերվում է հիւսիսումն, այն ինչ հարաւումը Ձապուհն առնում է Տիգրանակերտը յոյն գե-

րելոց ձեռնտուութեամբն, և գնում է մեծ աւարաւ Պարսկաստան, Հայաստանը իւր զինուորաց բռնութեանը թողնելով։ Այս բաւական չէր, Արշակն էլ երևում է Վրաց օգնականութեամբն և Նախարարքը Ներսէհ Կամսարականի առաջնորդութեամբն երկու տարի ժամանակ ընդդիմանում են Թագաւորին և երկու տարի սաստիկ կռուած է լինում, Թագաւորը նեղ տեղն է ընկնում. Հայաստանը դողում է իրան որդոց սրերի տակին, Պարսիկներն աւերում են արևելքից և Վաղէսի զօրքերը Թէոդորոսի առաջնորդութեամբը քայլ առ քայլ մօտենում են, որովհետև անխոհեմ Թագաւորն օգնութիւն էր տուել Շապուհին ընդդէմ Յունաց։ Արշակը շուարում է և Մեծ Ներսէսը նորա և Նախարարաց մէջը խաղաղութիւն է ձգում ուխտ դնելով. «Յայսմ հետէ Թագաւորն վարեսցի ուղղութեամբ և Նախարարքն ծառայեսցեն միամտութեամբ»։ Այլ այն ինչ Սուրբ Հայրապետը Պապայ հետ գնում է Կոստանդնուպօլիս՝ կայսեր բարկութիւնը զիջուցանելու և աքսորվում է մէկ անմարդաբնակ կղզի, Թագաւորը կրկին անգամ պարապ ժամ գտնելով առ ոտն է հարկանում ուխտը, վրէժխնդիր է լինում Նախարարներից և Կամսարականաց ցեղը բոլորովին ջնջել է տալիս, բացի Սպանդարատն, որ փախչում է Յունաստան. Հրամայում է անթաղ թողնել նրանց դիակներն և երկիրն յարքունիս գրաւել. շինականները Թագաւորի հրամանաւն իրանց տէրերի ինչքը բերում են Արմաւիր։

Այս միջոցին նախարարներից շատերը փախչում են Շապուհի մօտ, յարգվում են նրանից և Ալանոզան Պահլաւի առաջնորդութեամբը մտնում են Հայաստան։ Թագաւորն անմտութեամբ արշաւում էր Գամարաց երկիրն՝ իբրև վրէժխնդիր Ներսէսի աքսորանաց, բայց երկու կրակի մէջն է ընկնում ու աւելի լաւ է համարում կամայ երթալ Տիզբոնի դուռը։ Շապուհը սրանով էլ չբաւականացաւ, բոլոր նախարարների կանանցն և Թագուհի Փառանձեմին էլ է պահանջում, նախարարները չեն կատարում նորա պահանջը, կտորում են Պարսից զօրութիւնը և իւրաքանչիւր ոք, ըստ իւրեանց սովորութեան, ամրանում են իրանց ամրոցներումը։ Բայց արդէն նրանցից շատերը խաբուել էին աշխարհային փառքերից և ընդունել էին Պարսից աղանդն, այսպէս էր ուրացեալ Մեհրուժան Արծրունին և ուրիշներն, որոնք Պարսից Թագաւորի հրամանաւ կրկին անգամ մտնում են Հայաստան. սուրն ու հուրը կրկին անգամ տարածվում է ամէնայն տեղ և Արտագերս ամրոցն, ուր ամրացել էր Փառանձեմը՝ Թագաւորական գանձովը պաշարվում է. Պապը շատ հեռու էր՝ որ մօր ձայնը և աղաչանքը լսել էր. բերդն առնըվում է և Թագուհին միւս գերելոց հետ սպանվում է Ասորեստանումն։ Արշակն, որ իւր անխոհեմութեամբն այսքան չարեաց և աւերմանց պատճառ էր, անձնասպան է լինում Անոյշ բերդումը խուժաստանի։

Գլուխ 382—388 Թիւը:

Արշակի մահից յետոյ ուրացեալ Մեհրուժանը Շապուհի Որմզդուխտ քրոջ վերայ ամուսնանալով նոր զօրութեամբ մտնում է Հայաստան: Հայաստանը անթագաւոր էր և չար իշխանը կամենում է այն տեղ քրիստոնէութիւնը ոչնչացնել և հաստատել մոխրապաշտութեան աղանդը, որ ինքն ընդունել էր, և ապա գրաւել Արշակունեաց թագն՝ իւր աներոջ օգնականութեամբ, այս էր և Տիզբոնի դրան քաղաքականութիւնը: Մեհրուժանը եպիսկոպոսներին և արժանաւոր հոգևորականներին աքսորում է, զանազան պատրուակաւ, Պարսկաստան, այրում է Յունաց և Ասորոց անթիւթայիւք գրեալ սրբազան գրքերն, և արգելում է միանգամայն Հայերին հաղորդութիւն ունենալ քրիստոնեայ ազգաց հետ: Այսուամենայնիւ նախարարներից շատերը փախչում են Յունաստան, և Ներսէս Կաթողիկոսն, որ արդէն Թէոդոս կայսեր հրամանաւ դարձել էր աքսորանքից՝ մաշվում էր հոգւով այս ամենը տեսնելով. խնդրում է ուղղափառ կայսերից՝ գէթ արևելեան քրիստոնէութիւնը պահպանելու համար, ձեռնտու լինել տառապեալ Հայաստանին: Բարեպաշտ կայսրը թագաւորեցնում է Արշակի որդի Պապին և մէկ քանի լեգէոններ է տալիս Տերենտիանոս զօրավարի առաջնորդութեամբ: Հայրապետն և փախստական նախարարներն ուղեկից են լինում նորընտիր թագաւորին: Մինչ այս մինչ այն Մեհրուժանը փախչում է

Ձապուհի մօտ, որ հրամայում է իւր մերձակայ հըպատակ ազգերին օգնութիւն գալ ուրացեալ իշխանին. իսկ կայսրն Պապի մօտ Աւգէ կոմսին է ուղարկում նոր գունդերով։ Այսպէս մեծ պատրաստութեամբ նա մտնում է Հայաստան և մէկ քանի փոքր ճակատներից յետոյ՝ երկու կողմի զօրքերը հանդիպում են միմեանց Նպատ լերան Ձիրաւ դաշտումն. առաւօտ էր և արեգական ճառագայթները մեծ վնաս էին պատճառում քրիստոնեայ զինուորացը. Հայոց Մովսէսը բարձրանում է լերան վերայ, բարձրացնում է իւր բազուկները դէպի երկինք և աղօթում, մէկ ամպ յանկարծակի ծածկեց արեգակը և պատերազմն ուրիշ կերպարանք ստացաւ։ Սպանդարատ Կամսարականը սպանում է Պեկաց Ձէրգիր թագաւորին, Աղուանից Ուռնայրը վիրաւորվում է Վասակ Մամիկոնեանի Մուշեղ քաջ որդուցն, այնուհետև յաղթութեան փառքն անց է կենում քրիստոնէութեան ջատագովների կողմն և ուրացեալ Մեհրուժանը ճարակտուր փախչում է։ Սմբատ Բագրատունի ասպետն, որ արդէն մեծ ճակատներն առաջ դարան էր մտել, բռնում է նրան (Մեհրուժանին) Գազայովտի շամբուտի մօտ և կեծացած շամփուրը պսակաձև բոլորած գլխին է դնում ասելով. «Պսակեմ զքեզ, ո՛վ Մեհրուժան, քանզի 'ի խնդիր էիր թագաւորել Հայոց, և ինձ, զի ասպետս եմ, պարտ է պսակել ըստ սովորական հայրենի իշխանութեանս իմում»։

Հայաստանը այսպիսով ազատուեցաւ այն ար-

հաւիրքիցը՝ Զրադաշտական ուսման, որ նախագուշակ էր գալոց կրօնական սուրբ պատերազմի։ Մեր աշխարհը խաղաղանում է և սուրբ հայրապետը ժողովելով նախարարաց և Թագաւորին՝ Արշակայ ժամանակվայ ուխտը նորոգում է և Պապը յետ է տալիս նախարարներին նոցա յարքունիս գրաւած կալուածները։ Բայց կարճ ժամանակից յետոյ Թագաւորն ոտքի տակ է առնում իւր ուխտը. և կաթողիկոսը նախատում է նրան և այս պատճառաւ գաղտնի թունաւորվում է, երախտամոռ Թագաւորից։ Կենցաղագէտ հայրապետն՝ որ պարզ լուսով էր տեսնում Հայաստանի խեղճ դրութիւնը, մահից առաջ գուշակում է Արշակունեաց պայազատութեան անկումը։ Թագաւորն, որոյ դիտաւորութիւնն այն էր, որ Յունաց ներգործութիւնից ազատուի, այնուհետև կաթուղիկոսացնում է Շահակին, հալածում է յոյն զօրավարներին և գլուխ է քաշում կայսրից. Թէոդոս կայսրը Տերենտիանոսին նոր զօրքով ուղարկում է Հայաստան։ Պապը բռնվում է և գլխատվում Կոստանդնուպօլսումը։

Վարազդատ 391—394 Թիւը։

Պապի մահից յետոյ Թէոդոսը թագաւորացնում է Հայոց վերայ մէկ արշակունի Վարազդատ անուանով պատանուն, որ արդէն իրան յաջողակութեամբն և անձնական ուժովը սիրելի էր Բիւզանդացւոց կայսեր, բայց մանուկ թագաւորը գալով Հայաստան միտքը փոխում է. Հրաժարում է իրան մօտիցն և հեռացնում խորհրդատուութիւնիցն երևելի և անուանի նախարարներին. իրան անկենցաղագիտութեամբը, մինչև անգամ, դեսպանական կապակցութիւն է առնում Տիզբոնի դրան հետ։ Կայսրն իմանալով այս ամենը՝ կանչում է նրան Կոստանդնուպօլիս։ Վարազդատը, որ կարծում էր թէ իրան դիտաւորութիւնը խուլ է կայսրից, գնում է այն տեղ և իսկոյն աքսորվում է Թուլիս կղզին։

Արշակ երրորդ, Վաղարշակ երկրորդ, Խոսրով երրորդ 394—399 Թիւը։

Թէոդոս կայսրը մտածելով՝ եթէ երկու թագաւոր լինի ապստամբութիւնը հեշտութեամբ չի գլուխ գալ, այս պատճառաւ Պապի Արշակ և Վաղարշակ երկու որդոցն է թագաւորացնում, որոնք իբրև պատանդ արդէն Պապի գալու ժամանակը կայսերական քաղաքումն էին մնացել։ Երկու թագաւորները հալածում են Պարսից, որոնք արդէն մտել էին Հայաստան։ Արշակը տիրում է արևելեան

Հայաստանին և բնակվում է Այրարատումն, այն ինչ Վաղարշակն՝ արևմտեան Հայաստանին և Եկեղեաց գաւառի Երիզայ քաղաքումն է նստում։ Ամենայն ինչ կատարեալ է. առաջին և ծանր Հարուածը դիպաւ Արշակունեաց Հնրստութեանը։ Թէոդոս մեծը մեռնում է, Հռովմէական կայսրութիւնը բաժանվում է և կրօնական վէճերն արևելեան կայսերութեան քաղաքականութիւնն է դառնում։ Զրադաշտական ուսումն արդէն վաղուց էր զինուորուել քրիստոնէութեան դէմ։ Հայոց ազգն իւր թուլութիւնն և կործանումն աչօք տեսնելով իրան ազգութիւնը պահպանելու Համար պէտք է Հաստատ մնար իրան կրօնին և ազգային աւանդութեանցն, որոնք միակ յոյսն էին և են նորա փրկութեան։

Հայաստանը՝ որ իւր աշխարհագրական դրութեամբը, քաղաքական և կրօնական Հանգամանքներովն՝ երկու ոսոխ և միմեանց Հակառակ պետութեանց մէջ խաղալիք էր կռիւների պատճառաւ, Վաղարշակի մահից յետոյ բաժանվում է Արկադէոս կայսեր և Շապուհ Բ. մէջ։ Արշակ Գ. չէ կամենում Հեթանոս թագաւորի ձեռքի տակը մնալ, Այրարատիցը գնում է Յունաց մասը. նախարարներից շատերը նորա Հետ են գնում։ Սասանական թագաւորը լաւ է Համարում, նախարարներին յետ դարձնելու Համար, Խոսրով Գ. Արշակունուն թագաւորացնել իրան մասնումը և յայտնել, որ փախած նախարարների կալուածքն յարքունիս կ՚գրաւվին, եթէ նոքա յետ չեն դառնալ։ Արշակ Գ. արդէն իրան անխոհեմու-

թեամբը նախարարներից շատերին զայրացրել էր և ոմանց քսու խօսքերին լսելով՝ քաջ Սմբատ Բագրատունուն հեռացրել էր իրան մօտից. Սուրէն Խոռխոռունին, Վահան Ռուշտունի և Աշխադար Դիմաքսեան նախարարները նորա օրինակին են հետեւում, հեռանում են թագաւորից տանելով իրանց հետ և նորա գանձերը։ Արևմտեան վիրաւորեալ թագաւորը պահանջում է իրան գանձը. բայց Խոսրովը չէ լսում նորա խօսքերին։ Այսպիսով երկու համազգի թագաւորներն և զինուորները մեծ պատրաստութեամբ հանդիպում են միմեանց Վանանդայ երևելի դաշտումն, որ Տիգրոնի և Բիւզանդիոյ դրաներին նոր ուրախութեան պատճառ պէտք է լինէր։ Արշակը յաղթվում է, դառնում է վիրաւորեալ սրտիւ Եկեղեաց գաւառն և այնտեղ շուտով մեռնում է։ Բիւզանդիոյ դուռն առժամանակ իրան մասումը թագաւոր չէ կարգում և կառավարում է այն Յոյն կոմսերի ձեռքով։

Խոսրով գ. միայն թագաւորում է երկու բաժնի վերայ մինչև 400 թիւը։

Արշակի մահից յետոյ Հայոց նախարարները որոնք գտնվում էին Յունաց բաժնումն, չը կամենալով առանց Արշակունի թագաւորի մնալ, միահաւան նամակ ուղարկեցին Այրարատայ թագաւորի մօտ, որով յայտնում էին նրան իրանց ցանկութիւնը՝ գալ Պարսից բաժինը, միայն այն պայմանաւ, որ

անցեալ բաները մոռացուին, իրանց առաջուայ կալուածները ստանան և Խոսրովը խոստանայ պաշտպանել յոյն կուսակալների դէմ այն նախարարների իրաւունքն, որոնք Յունաց բաժնումը կալուածներ ունէին։

Թագաւորի և նախարարների մէջ հաստատուեցան պայմաններն, եկան և նախարարներն, տրուեցան նոցա իրանց կալուածներն. իսկ Գազաւոն կամ Սարակոսն, որ նրանց առաջնորդն էր և Յունաց բաժնումը նախարարների պատուելի՝ գրուեցաւ Արշակունի։ Միայն Սամէլ Մամիկոնեանը չհետևեց նրանց, այլ գնաց կայսեր մօտ և իրաց եղելութիւնը հասկացրեց նրան։ Խոսրովը կամենալով և Յունաց բաժնի Հայաստանը իրան ձեռքի տակն առնուլ, իմացնում է կայսեր, որ նախարարների միտքն արդէն լաւ հասկացած լինելով՝ համաձայնուեցաւ և Խոսրովը բոլոր Հայաստանի թագաւոր եղաւ, հարկ տալով միայն դրացի երկու պետութիւններին, բայց իրան դրութիւնը լաւ չճանաչելով՝ իրան կործանման պատճառ եղաւ, որովհետև առանց Տիզբոնի դրան գիտութեան կաթողիկոսացնում է Մեծն Ներսէսի Սահակ որդուն։ Շապուհը յանդիմանում է Խոսրովին, բայց նա արհամարանօք է պատասխանում։ Հայոց թագաւորը յոյսը դնում է Յունաց կայսեր վերայ, բայց սխալվում է, որովհետև նա էլ արդէն վաղուց վայրացել էր նրանից։ Շապուհի որդի Արտաշիրը մտնում է Հայաստան մեծ զօրութեամբ. թագաւորը շուարվում է և ակամայ կամօք Արտաշրի ձեռքն է ընկնում։ Այնուհետև

ոչ միայն Խոսրովն է զրկվում թագաւորութիւնից, այլ նորա կարգած նախարարներն էլ իրանց ունեցած պատուիցը զրկվում են։ Խոսրով Գ. Գազաւոն կամսարականի հետ կապուած տանվում է Տիզբոն։ Ձաւարշ Գազաւոնի եղբայրն և Պարթև Ամատունին 700 հոգւով կամենում են ազատել նրանց ճանապարհումը, բայց առաջինը մեռնում է և երկրորդը բռնուելով մորթվում է։

Վռամշապուհ 401—421 թիւը։

Արտաշիրը Խոսրովի տեղը նստացնում է նորա եղբայր Վռամշապուհին, որ իրան խոհեմ կառավարութեամբը մեր աշխարհի համար շատ բարեաց պատճառ և առիթ եղաւ։ Նորա ժամանակները չէին լինում այն խռովութիւնները, որոնք երևում էին, ինչպէս վերևը տեսանք, թագաւորների և նախարարների մէջ և որոնք մեծ վնասուց պատճառ էին լինում։ Եւ արդարև Հայաստանի ապագայ վիճակը մեծ հարկաւորութիւն ունէր այս խաղաղութեան համար։ Հայաստանի դժուար դրութիւնը վեր էր կացնում իրան Սամուէլներին և Երեմիաներին, որոնք հեռատես աչօք տեսնում էին Հայոց թագաւորութեան անհաստատութիւնը և շատ հանգամանքներ այս բանիս վկայութիւն էին տալիս։ Ի վերայ այսր ամենայնի Հայոց ժողովուրդն իրան ազգութեան և խղճմտանքի համար մեծ պատերազմներ պէտք է մղել էր։ Ունէր իւր անկախ հովուա-

պետն ու եկեղեցին, բայց եկեղեցւոյ վարդապետներն և սուրբ Գրիգորը՝ պակաս էին թողել ազգային նշանագիրներ հնարելը, որոնցով ժողովուրդը պէտք է ամրանար իւր կրօնի, ուսման և լեզուի կրթութեան մէջ։ Ահա այս էր թողել նախախնամութիւնը Վռամշապհոյ թագաւորութեանը։ Թագաւորը խոհեմութեամբ վարուելով երկու դրացի պետութեանց հետ և մինչև անգամ նրանց մէջ Միջագետքումը ծագուած խռովութեանց ժամանակ միջնորդ և հաշտարար լինելով, իւր ուշքը դարձնում է մեր աշխարհի բարեբախտութեան վերայ, աջակից ունենալով Սահակ կաթողիկոսին՝ որ կրկին անգամ կաթողիկոսացաւ Արտաշրի կամօքն, որ հօրը յաջորդել էր, և մեծ Ռաբունուն կամ Մաշտոցին։ Սահակ Պարթևն՝ որ Խոսրով Գ. ժամանակները կամենում էր իրան փեսայ Համազասպ Մամիկոնեանին սպարապետութեան հասցնել, բայց որ ակն էր ածում Գագաւոնից, հիմայ խնդրում է նոյնը Վռամշապուհից։ Ջրջահայեաց թագաւորը չէ կամենում ինքն անձամբ անձին կատարել այս առաջարկութիւնն, ուղարկում է սուրբ հայրապետին Սասանական դուռն, որ կատարում է եպիսկոպոսի ցանկութիւնը և թողութիւն է շնորհում Կամսարականաց և Ամատունեաց տոհմերին յանձնելով Վռամշապուհին՝ յետ դարձնել նրանց յարքունիս գրաւած կալուածները։

Մեսրովբն՝ որ Հացեկաց Տարօնի գիւղից էր, որ և վարժուած էր հայրենի դպրութեամբ և աշակերտած Մեծին Ներսէսի, Արշակ Գ. ժամանակն

արքունի ատենադպիր էր, Խոսրովի ժամանակը թողնում է այն պաշտօնը և իրան անձն տալիս է միայնակեցութեան: Վանական դպրութեամբ կըրթուելուց յետոյ՝ ճանապարհորդութիւն է անում Գողթան գաւառն, ուր դեռ հեթանոսութեան խըրմորը մնացել էր, Սիւնիք, Վրաստան և Աղուանից աշխարհներն աւելի արծարծելու նոցա մէջ քրիստոնէութիւնը: Վռամշապուհ խաղաղասէր թագաւորի ժամանակը Հայոց նշանագիրներն են գտնվում, կանգնվում են դպրոցներ, ուր Հայ պատանեակները սկսում են Հայ դպրութիւնը առաջ տանել: Այնուհետև թարգմանվում են Աստուածաշունչ գիրքը, որ մինչև այն ժամանակը Յունաց և Ասորոց լեզուաւ էին կարդում Հայոց եկեղեցիներումը թարգմանիչ վարդապետաց ձեռամբն: Այսպիսով մեր աշխարհը խոհեմ և հանդարտ Վռամշապուհի ժամանակը հոգի է առնում և մեծ փոփոխութիւններ է տեսնում իրան մէջ քաղաքական և կրօնական առաջնորդների ձեռնտուութեամբը:

Խոսրով գ. միւս անգամ թագաւորում է և յետոյ Շապուհ Յազկերտի որդին մինչև 427 թիւը:

Վռամշապուհը մեռնում է 421 թուին և Խոսրով Գ. որ Անույշ բերդի կապանքներից ազատուել էր Հայոց խնդրքովը՝ կրկին թագաւորում է Հայոց վերայ. բայց մէկ տարուց յետոյ մեռնում է. այնուհետև Պարսից Յազկերտ առաջին թագաւորը կամե-

նալով Հայոց դարձնել արևապաշտութիւն՝ ուղարկում է իրան ձապուհ որդուն՝ փոխանակ մէկ Արշակունի թագաւոր կարգելու Հայոց վրայ։ Թէպէտ մեր ազգն այն ժամանակը միտք ունէր այն բռնութեանը դէմ կենալ, բայց որովհետև Համազասպ Մամիկոնեանը մեռած էր և մէկ հաւատարիմ առաջնորդ չկար, այն պատճառաւ էլ արքայորդի ձապուհը դիւրութեամբ մտաւ Հայաստան, այսուամենայնիւ նա չկարողացաւ հաճել նախարարների միտքն, որովհետև օրինաց և կրօնից հաւասարութիւն չկար՝ ինչպէս իրանց ժամանակն. նոյնպէս համազգի Արշակունի թագաւորների ժամանակն, և չէր ընդունվում իբրև հարազատ թագաւոր։ Այս պատճառաւ ձապուհը լսելով իւր հօր մահը՝ գնում է Տիզբոն և հրաման է տալի մնացեալ զօրապետներին Պարսկաստան տանել, բայց բոլորովին ընդհակառակն է լինում, ինքն սպանվում է Տիզբոնում և հօր տեղը նստում է Վռամ Ե. այն ինչ Հայոց նախարարները զօրք ժողովելով Ներսէս Ճիճրակացւոյ առաջնորդութեամբը հալածում են Պարսից

ԱՐՏԱՇԷՍ Գ. 427—433 ԹՈՒԻ.

Արշակունեաց թագաւորութեան և Լուսաւորչայ տան Հայրապետութեան վերջը։

Յազկերտի յաջորդ Վռամ Ե. նոր զօրք է ուղարկում Հայաստան, ուր նախարարներն իրանց ա-

նաւխկ ամրոցներումն ամրանալով՝ շատ վնաս էին հասցնում Պարսից զօրքերին. Թէպէտ և մեր աշխարհն աւերվում էր, անտէր մնալով երեք կամ չորս տարի։ Վերջապէս Արեաց Թագաւորը տեսնելով՝ Թէ առանց նախարարների կամաց չէ կարող տիրել Հայաստանին և Թէ ոչինչ օգուտ չկայ այնպիսի անշահ պատերազմներից, Սմբատ Բագրատունւոյ ձեռամբը խաղաղութիւն ձգեց։ Համաձայնուեցան նախարարներն, որոց ժողովել էր Սահակ հայրապետը և իրանց միջից Սմբատին և Վարդան Մամիկոնեանին ուղարկեցին Տիզբոնի դուռը։ Ընդունեց Վռամ Ե. նոցա առաջարկութիւնը և Վռամշապուհի տասն և ութ ամեայ որդի Արտաշէսին Թագաւոր ճանաչեցին։ Կրկին անգամ հոգի է առնում Հայաստանը, Սահակը և Մեսրովբը կրկին անգամ միջոց են գտնում Հայաստանը ծաղկեցնելու, Հայաստանի բազմաթիւ ուսումնարաններից աշակերտներ են ուղարկում Բիւզանդիոն, Աղէքսանդրիա, Աթէնք և այլ լուսաւորեալ քաղաքներ. արծարծվում է ազգի մէջ քրստոնէական կրթութիւնը։ Բայց հասել էր այն ժամանակն, երբ որ Հայաստանը պէտք է կորցրել էր իրան անկախութիւնը, հասել էր այն ժամանակըն, երբ որ արևելեան քրիստոնէութիւնը մէկ անօգնական ազգի ձեռամբ պէտք է իրան վսեմութիւնը ցոյց տար։ Մանուկ Թագաւորի դեղխ բարքը գայրացրին նախարարներին։ Հայոց եկեղեցւոյ աւանդապահ և կենցաղագէտ եպիսկոպոսապետն՝ որ պարզ լուսով էր տեսնում մօտակայ սպառնալիքները՝ ըդ-

գաստացնում է թագաւորին և աշխատում է Հաւ մոզել նախարարներին։ Ամենայն բան էլ 'ի զուր էր, անխոհեմ մեծամեծները, որոնք երբ որ թշնամիները մտնում էին Հայաստան, բաժանվում էին միմեանցից և ամենայն ոք ամրանում է էր իւրան դղեակում, հիմա էլ միաբանվում են և միահաւան խնդրում են Պարսից թագաւորից դատել և հրաժարեցնել իրանց միջից իրանց թագաւորին և նորա տեղը պարսիկ մարզպան կարգել։ Հայոց եկեղեցւոյ արժանաւոր աւանդապահ և ջատագով Սահակ Պարթևը չէ համաձայնում նոցա խօսքին, «ինձ քաւ լիցի, ասում էր նա, մատնել գայլոյ զխմ մոլորեալ ոչխար և ոչ պահել զհիւանդացեալն կամ զբժշկեալըն, այլ դահաւէժ առնել․․, Ձի՞արդ լինիցի այդ, ասում էր, փոխանակել զխմ ախտացեալ ոչխար ընդ առողջ գազանի, որոյ առողջութիւնն է մեծ պատուհաս»։ Նախարարները այս բանս խաբերայութիւն են համարում և կարծում են՝ թէ հայրապետի ջանքն այն է, որ թագաւորին ժամանակ տայ նոցա վրէժն առնելու, այս պատճառաւ խորհուրդ են անում, որ թագաւորութեան հետ վերջացնեն և Լուսաւորչայ տան հայրապետութեան իրաւունքը։ Գնացին Վռամի մօտ Արծկէացի Սուրմակ քահանայի հետ, չարախօսեցին թագաւորից, իբր թէ նա միացել է Յունաց հետ և կամենում է ապստամբել Արեաց թագաւորից։ Կոչվում են Տիզբոն դուռն՝ Արտաշէս թագաւորն և Հայրապետը. քննութիւն է բացվում առանց ունկն մատուցանելոյ մե-

զադրեալների խօսքին։ Ջնջվում է Հայոց Թագաւորութիւնը, իսկ աշխարհն դառնում է Պարսից մարզպանութիւն՝ որ Վռամը վաղուց 'ի սրտէ էր ցանկանում, իսկ եպիսկոպոսապետութիւնն ընկնում է անարժան Սուրմակի ձեռքը։ Այսպիսով վերջանում է Արշակունեաց Թագաւորութիւնը և Հայրապետի տան եպիսկոպոսապետութիւնն, որոյ անդամներն իրաւամբ ժառանգեցին մեծ անուն, Հայրենեաց և եկեղեցուն մեծ ծառայութիւններ մատուցանելով։

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ

ԱՌԱՋԻՆ ԿԻՍԻ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ։

Սասանական պետության նպատակներն, որ ունէր երկու հարիւր տարիի չափ, կատարուեցան ինքնագլխութիւն սիրող նախարարների ձեռնտուութեամբ. նախարարների եմ ասում, որոնք արդէն վաղուց էին աշխատում դուրս գալ Արշակունեաց տան բարձրագոյն իրաւասութիւնից։

Արշակունի թագաւորների տեղը գալիս են Պարսից մարզպանները, որոնք Պարսից թագաւորի անունով գլխաւոր վերատեսչութիւն են կատարում մեր աշխարհի վերայ, և հարկ ժողովելով ուղարկում են Պարսկաստան։ Հայոց եկեղեցին՝ որն որ իւր մէջ ամփոփում էր Հայոց բարոյական կեանքն, այդ մասին ընդդիմութիւն է ցոյց տալի։ Տիզբոնի դուռը կամենում է քայքայել այդ եկեղեցին, որ այդքան ընդդիմանում էր իրան նպատակներին, և զանազան հանգամանքներն, յիրաւի, նորա մտադրութեան յաջողութիւն էին խոստանում։ Կային Հայաստանում

այնպիսի իշխաններ, որոնք Արշակունեաց թագն աչքի առաջին ունենալով պատրաստ էին յանձն առնուլ ամենակերպ կեղտոտութիւններ և անիրաւութիւններ: Հռովմայեցւոց կայսրութիւնը չունէր իրան առաջուայ զօրութիւնը, բաժանուել էր երկու մասն և արևելեան կայսրութիւնը մոռանալով միանգամայն իրան զինուորական փառքն և պարտականութիւնը՝ որ ունէր դէպի արևելեան քրիստոնէութիւնը, ընկել էր կրօնական վէճերի մէջ. և նորա քաղաքականութիւնը բաղկացել էր ներքին կրօնական վէճերից: Անկարգութիւնը վերջին աստիճանին հասցնելու համար, արդէն սկսվել էին ազգաց անուանեալ մեծ արշաւանքներն, որոնք գրաւել էին արևելեան կայսրութեան բոլոր զինուորական զօրութիւնը: Ի հարկ է իրաց հանգամանաց որպիսութիւնն այսպէս լինելով՝ Սասանական ոյժը թագաւորող էր արևլքումը: Սասանական պետութիւնը չբաւականացաւ սորանով, նա կամենում էր իրան Զրադաշտական ուսումն ևս թագաւորացնել արևլքումն: Արևելեան քրիստոնէից մայր համարվում էր Հայոց եկեղեցին. Աղուանք, Վրաց աշխարհը, մասամբ Ասորոց՝ Հայոց եկեղեցւոյ ծնունդք էին: Սասանական բռնութիւնը միանգամայն ընկնում է Հայոց եկեղեցւոյ վերայ, բայց Հայոց եկեղեցին և կրօնը այնպիսի խախուտ հիմք չունէին, ինչպէս քաղաքականութիւնը, նոքա ունէին իրանց համար պաշտօնեայք և վարդապետք, կաթողիկոս, հարիւրաւոր եպիսկոպոսներ, հազարաւոր քահանաներ, բիւ-

բաւոր դպիրներն, որոնք սպաս էին տանում նրանց հաւատարմութեամբ և Աւետարանի լոյսը բորբոքում էին հաւատացեալների սրտերի մէջ։

Թէ Հայոց եկեղեցւոյ հանգամանքներն այդ ժամանակն ինչպէս էին և ինչ հիմքի վերայ էր շինած, բաւական է, որ միտներս բերենք մէկ քանի Աստուածային անուններն և Աւետարանի վարդապետները. միտներս բերենք Թադէոս և Բարթուղիմէոս առաքեալներին, Գրիգոր Լուսաւորչին, նորա որդկերանցն և թոռներին, Մեծն Ներսէսին, Սահակ Պարթևին, Մաշտոց վարդապետին և նոցա եկեղեցական կարգադրութիւնները, նոցա արած ծառայութիւններն՝ Աստուածաշունչ գիրքը թարգմանելու մասին, Հայոց տառերը գտնելով, ուսումնարանները բազմացնելով և բազմաթիւ աշակերտներ ուղարկելով ուսում առնելու համար՝ Աթէնք, Եգիպտոս, Աղէքսանդրիա և Յունաստանի այլ տեղերը, որոնցից անուանի էին Մովսէս Խորենացի, Եղիշէ վարդապետ, Ղևոնդ երէց, Գիւտ կաթողիկոս, Մամբրէ Վերծանող՝ Մովսէս Խորենացւոյ կրտսեր եղբայրը, Դաւիթ Անյաղթ, Խորենացու քեռորդին, որ իւր քաջահմուտ փիլիսոփայութեան համար կոչուեցաւ Անյաղթ փիլիսոփայ, Կորիւն Սքանչելի, Ղազար Փարպեցի, Եզնակ Կողբացի, Յովսէփ Պաղնացի և այլք։ Սոքա իրանց ժամանակին սուրբ հարք դարձան Հայոց ազգի համար քրիստոնէական ուսումն արծարծելով և Հայոց գրականութիւնը ծաղկեցնելով, այնպէս որ հինգերորդ դարը Հայոց գրակա-

նութեան համար սրանցով կոչուեցաւ ոսկեղէն դար, և սոքա երևեցան մի այնպիսի ժամանակում, երբ պատած էր մեր աշխարհը կռապաշտութեան և մոխրապաշտութեան փոշիովը։

Ի հարկէ մի եկեղեցի, որոյ հիմն այնպիսի ամրութիւններ ունէր, պէտք է մեծ դժուարութիւն էր առաջարկել Սասանական թագաւորին, և սա պէտք է որ մեծ ջանք դնէր այն եկեղեցւոյ բարեկարգութիւնը նսեմացնելու և խախտելու համար։ Եւ գուցէ հէնց այս պատճառաւ էր, որ նոյն իսկ անօրէն նախարարների ձեռնտուութեամբն՝ եկեղեցւոյ անարժան առաջնորդներ կարգեց Հայաստանումն. ինչպէս էին՝ Սուրմակ, Բրքիշոյ, Շմուէլ։ Բայց մենք ասացինք, որ մեր աշխարհի կրօնական կարգերն այնպէս խախտւա չէին, ինչպէս քաղաքական կարգերը։ Քաղաքականը շուտով աղաւաղեցաւ, բայց կրօնականը այնպէս չէր. եկեղեցին և հարազատ նախարարները բողոքում են և իրանց հոգևոր գլուխ են ընտրում, 440 թուին, Սահակի և Մեսրոպի մահից յետոյ, Յովսէփ Պաղնացուն, որն որ իրան ընտրութիւնից երկու տարի յետոյ, Շահապիվան քաղաքումն, ուր գտնվում էր Հայոց սպարապետ Վարդանը, մէկ եկեղեցական ժողովք արաւ, որով վերջացրեց այն ամենայն անկարգութիւններն՝ որ իրան անարժան նախորդների ժամանակը մտել էին աշխարհականաց և հոգևորականաց մէջ։

Յազկերտ Բ-ի յաջողութիւնները, Նորա դիտաւորութիւնը քրիստոնէական հաւատի մասին, Ատոմեանց նահատակութիւնը. Դենշապուհ ՚ի Հայաստան. Զրադաշտական նամակը. պատասխանը. Նախարարաց կոչումն, բանտարկութիւն. առ երեսս ուրացութիւն, դարձ. Վասակ սրտանց ուրացեալ, ուխտապահ Նախարարաց յաղթութիւնը 440—450 Թիւը։

Հայաստանը մոռանալով միանգամայն իրան քաղաքական ազատութիւնը, արդէն պատրաստած էր Քրիստոսի արժանաւոր աշակերտ լինելու։ Յազկերտ Բ. իրան Վռամ հօր տեղը նստելով գտաւ մէկ այնպիսի յաջող ժամանակ, որ կարծես թէ կարող էր կատարել Սասանական թագաւորաց միւս նպատակը։ Ընդհանուր պատմութիւնից գիտենք, որ այն ժամանակները Բիւզանդիոյ կայսրութիւնը ինչ ճախողակ հանգամանքների մէջ էր։ Յազկերտը նրանց ձեռքից խլում է արևելեան երկիրներից շատերը և այն՝ մեծ յաղթութեամբ։ Այսպէս հպարտացած և արևելեան կայսրութեան թուլութիւնը տեսնելով մտքումը դնում է արևելեան քրիստոնեաներին Զրադաշտական կրօնի դարձնել։ Հրամայում է իրան ստորագրեալ քրիստոնէից իշխաններին՝ իրանց զօրքով գնալ օգնութիւն ընդդէմ Հոնաց ազգի, որոնք բնակվում էին Օքսուս և Եաքսարդէս գետերի երկիրներումը։ Հոնաց ազգն՝ որ արդէն զրկուել էր իրան մեծ մասիցն, որ այն ժամանակն Ատտիլայի առաջնորդութեամբը սարսա-

փչացնում էր Եւրոպան և ով, ու գող էր ձգում նա-րա վերայ, որով ակնարկած չէ կարողանում Սա-սանեանց զօրութեանց դէմ կենալ ուրիշ ժամանա-կուայ նման։ Այս պատերազմներումն էր, որ մեր ազ-գի նախարարներեցն և զօրքերից կատարուեցան պարսկական խորամանկութեամբ, երբու այն թէ մէկ, ազգի և աշխարհի պաշտպանը՝ զօրավարն և զօրքն է, եթէ սոքա ոչնչանան, աշխարհն աշ-խարհն էլ կըլնի բռնակալի անտէրու հրամանին. դարձեալ այս պատերազմների ժամանակն էր, որ Յազկերտը փորձ էր փորձում Հայերի միտքը տրամա-լու դէպի մոգպաշտութիւնը։ Պատերազմը վեր-ջացաւ, Հոնաց աշխարհը գրաւող Սասանեանի ձեռ-քըն ընկաւ։ Յազկերտը հրապարակաւ յայտնեց նա-խարարներին՝ արեգական երկրպագութիւն տալ, բայց նոքա յանձն չառին։ Թագաւորը փոխանակ շնորհակալութեամբ վարձատրելու նոցա, հրամայեց բանտարկել, (Առովմեան նահատակութիւն)։

Մինչ այս այսպէս էր լինում, Յազկերտը Դեն-շապուհ պարսիկ իշխանին ուղարկում է Հայաստան, որի ձեռամբը Հայաստանը աղմկի և խռովութեան մէջ է ընկնում։ Նախարարաց մէջ ատելութիւն է ձգում, արժանաւոր հոգևորականաց զրկում է, բայց Հայերը ոչինչ ակնկալութիւն չեն ցոյց տալի Տիզբո-նի դրանը, Միհրներսեհ հազարապետը նամակ է գրում անարգելով Հայոց կրօնը և Զրադաշտականի ճշմարտութիւնը ցոյց տալ ցանկալով։ Հայոց եպիս-կոպոսները, Յովսէփ կաթուղիկոսի առաջնորդու-

թեամբ, ժողովում են Արտաշատ քաղաքը և քննա-տելիս դաւանանքը, սպառնալով են գրում Տիզբոնի դե-սպանը, որով բարկանում և զայրանում է Յազկերտը. Բայց կատաղելով Յազկերտը պահանջում է իրան մօտ գալ մեծամեծներին և երևելի նախարարներին: (Վարդապետն և Վասակ մարզպան:) Յովսէփ կա-թողիկոսը խորհուրդ սարքելով նրանցից օրհնում է և ճանապարհ է ձգում հաւատացեալներին: Վասակ մարզպանը, Վարդան Մամիկոնեան սպարապետը, Գադիշոյ, Վահան Ամատունին հասնում են Տիզբոն: Թագաւորը մտերմաբար պատիւ ցոյց տալով լեռը, հրամայում է արեգակին երկրպագութիւն տալ. Նոքա հրաժարւում են և այս պատճառաւ կալանքն են դրւում բանտարկութեան. Յազկերտը կամենում է բանտարկեալ նախարարներին աքսորել հեռու տեղ և չոլերին անօգնական և անպաշտպան թողնելով հեր-ետութեամբ նպատակին հասնել: Նախարարները Յազկերտի այս մտքերն իմանում են մէկ Պարսկի միջնորդութեամբ, ուստի Յազկերտին առ երես խոստանում են և հաւանութիւն են տալիս կրակապաշ-տութիւնն ընդունելու: Վարդանը՝ Սուրբ Սահակի թոռն, այն պայմանով պէտք է հաւանութիւն տար ընկերներին խօսքերին: Թագաւորը պատանդ է պահում Վասակի երկու որդոցն և միւսներին որ-դերի հետ ճանապարհ է ձգում դէպի Հայաստան: Քահանաներից մէկը՝ որ գտնվում էր նախարարաց մօտ, նրանց դիտաւորութիւնը չիմանալով, շուտով հասնում է Հայաստան և մեր աշխարհը կոծ է առ-

նում, կանթեղներով և մոմերով Հոգևորականներն ազ-գին խմացում են նամակս: Թշնամիքներից առնուած բար-կութեամբ բարկացած զինուորվում են Հաւատացեալ նախարարաց դէմ, չխնայելով ոչ հօր, ոչ մօր, ոչ եղ-բօր և ոչ ազգականի: Նախարարները մոգերի հետ միասին հասնում են Տարօնի գաւառի Անգղ գիւ-ղը, և ուր մէկ ամիս հանգստանալուց յետոյ, սկսում են իրանց յանձնարարութիւնը կատարել: Մոգպետի գլուխը ջարդվում է կիւրակի օրը, երբ որ Ղևոնդ քահանայն պատարագ էր մատուցանում: Հայերը փառաւորված և բորբոքուած կրօնի հրով ջարդում են և ոչնչացնում են մոգերին; մոգպետը Վասակ մարզ-պանի վերայ բարկանում է և կամենում իրան եղե-լութիւնը յայտնել Յազկերտին: Վասակը պաշտպանում է, բայց որդոցը մէջ բերելով և զուգէ փառաւորութիւնից չարժեալ: Այսպէս, գնդերով Հայոց դէմն է գնում և զինու զօրութեամբ կռա-տուէնեկը է չինում և մոգերին պաշտպանում: Հայոց եկեղեցւոյ պաշտօնակատարները տեսնելով այս ամե-նայն չարութիւնները, վերջին ջանքն 'ի գործ դրին և շատ նախարարների իրանց կողմը քաշեցին, որոց գլուխն էր Հայոց սպարապետ Վարդանը: Սա-քայ խաչով և Աւետարանով երդուեցին, հոգևորա-կանաց առաջին, ուխտեցին չարագործ Վասակի ա-ռաջը կտրել. մարզպանը բռնվում է և խոյս է տա-լի խաչի և Աւետարանի վերայ հաւատարիմ մնալ իրան եկեղեցուն և հաւատին:

Հայոց գեղջկութիւնը ու. կղերը. Պարսից յարձակմունքն Աղուանից վերայ. Հայոց օգնութիւնը. Վասակայ ուխտադրժութիւնը. Վարդանայ դարձն և Այրարատի գրաւելը 451 թուին, պատերազմի պատրաստութիւնները, Տիզբոնի դրան նենգութիւնները, Պարսից զօրքի գալն, Առանձար. Աւարայրի ճակատը և նահատակութիւն Վարդանանց.

Վտանգը մեծ էր և Հայերը պէտք է պատրաստուել էին: Թէոդոս կայսր մօտ ուղարկում են դեսպանութեամբ Գնունեաց Ատոմին և Հմայեակ Մամիկոնեանին և հայցում են նրանից օգնութիւն հասցնել այն եկեղեցուն, որ յոյս և նեցուկ էր և է քրիստոնէութեանը արեւելքում. իսկ, Պարսիկները, որոնք զգուշանում էին Հոնաց աշխարհումը, Սեբուխտի առաջնորդութեամբ, մտան Աղուանից աշխարհը: Հայերը կայսեր պատասխանի վերայ չէին կարող յոյսները դնել և սպասել: Աղուանից եպիսկոպոսը Հայերից օգնութիւն էր խնդրում, Հայոց զօրքը երեք գունդ է բաժանվում մէկը Վարդանի առաջնորդութեամբ Աղուանից է գնում օգնութիւն, միւսը Ներշապուհ Ամատունու առաջնորդութեամբ Ատրպատականի սահմանները պէտք է դիտէր և երրորդը Վասակ մարզպանի առաջնորդութեամբ Հայաստանը պահպանէր: Բայց չարութեան հոգին արդէն մտել էր չար մարզպանի մէջ, և գաղտնապէս յայտնում է իրաց որպիսութիւնը Սեբուխտին: Սեբուխտը սիրտ առած Վարդանանց

տակաւութիւնից՝ անց է կենում Կուր գետը և Խաղ-խաղ քաղաքի մօտ հանդիպում է Հոնաց. Խորտա-կուեցաւ պարսկական գումարտակը՝ Վարդանի, Խո-րէն Խորխոռունւոյ և Արշաւիր Կամսարականի առա-ջին, և Հայերը մտնելով Աղուանից աշխարհը, կոր-ծանեցին ատրուշանները և կոտորեցին մոգերին. Բանտերում թաղնուած Աղուաններն ելնում են, բա-ւարարացնում են Հայկական գունդը, որ արդէն Վարդանի առաջնորդութեամբ անցնում է խրոխտ և բարձրագլուխ Կովկասը, կործանում են Ճորայ դուռն և Հոնաց ազգի հետ դաշն են կապում։

Այս միջոցին անիրաւ Վասակը սկսել էր իրան չարագործութիւնները, Այրարատայ երևելի քաղաք-ները և աւանները առել էր և ատրուշաններ էր շինել տալի իրան հակամիտ նախարարների հետ միասին, ստուար գունդ ունէին և գրեթէ բոլոր Սիւնեաց աշխարհը կրակէ էր պաշտում իրան նահա-պետի անյողդողդ հրամանից տռփելով։ Սպարապետը (Վարդան) կայծակնային արագութեամբ հասնում է Հայոց աշխարհը, անօրէն Վասակին, երկչոտ աղուեսի նման, թողնում է Այրարատն և ապաստանում է Սիւնեաց ամրութիւններում։ Ձմեռն արդէն վրայ էր հասել և Հայոց քաջ Սպարապետն (Վարդան) դա-դարեցնում է պատերազմը և արձակում է իւր զօր-քը, բացի մէկ քանի հրոսակներից, որոնց արձա-կում էր անօրէնի երկրի վերայ, արձակեց և իւրա-քանչիւր նախարարութեան զօրքը, հրամայելով գարնան սկզբին հաւաքուել։ Այն ինչ պարսպու-

թեան ժամանակը մի առ մի յայտնում են Հայերն իրաց եղելութիւնը՝ Յաղթութեան և անկարգութեանց պատճառը գցում են Վասակի վերայ. Սրբաց թագաւորը սպառում է իւր գործը խոհեմութեամբ և խորամանկութեամբ առաջ տանելու. Պարսից արքութիւնը կասկածում էր Հոնաց՝ կողմից՝ Հայոց դաշնակիցներից, և կայսրութեան ամրական զօրավարներից. ուստի և Հրատարակում է կրօնի ազատութիւն. Իսկ Վասակի Ներսեհին որդին արդէն խօսք էր տուել Հայոց վերայ թագաւորութեան, տարածում է ամեն տեղ, իբր թէ Հայերը խռովարար են և ունենալով ազատութիւն իրանց կրօնի և պաշտամանց մասին, միայն անկախութեան համար են խռովում. Այս հնարքով խորամանկ Պարսիկը հեռացրեց Հայոց օգնութիւն տալուց այն ամենայն անձանց, որոնք միտում էին Հայոց եկեղեցին պաշտպանելու. Արևմտեան Հայերը սառն աչքով էին մտիկ տալիս իւրեանց եղբայրներին. Վասակի կողմն էր. կայսրն առանց էն էլ զբաղմունքներ ունէր. Այն ինչ պարսկական գործունէութիւնը Միհրներսեհ Հազարապետի առաջնորդութեամբ Հայաստանին առհասարակ է մօտենում. Միջին Հայաստանը ամբողջ տանում է. թէ խաղաղ է և մտածում Հայոց եկեղեցին տեսնում է որ իրան արևելեան ամենայն սրբերը կռապաշտութեան կողմն են, այն ինչ, արևմտեանը սառն է. իրան ծնող եկեղեցու պաշտպանութեան համար. Հայաստանեայց եկեղեցւոյ յոյսը միայն քաջն Հայրապետ Կեդրոնականն որդւոց

վճիռն էր։ Միհրդատ [illegible] [illegible] [illegible], սատարութիւններով և [illegible] Տիգրան — Մեծ [illegible] [illegible] [illegible] ունեցել էր՝ Հայաստան, [illegible] [illegible] [illegible] և Նորա [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] էր [illegible] [illegible] չնչին [illegible] Հայերը [illegible] որ [illegible] [illegible] էր [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] էին [illegible] [illegible] զօրքե-րին և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Պարթևներին [illegible] [illegible] Հերի և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Հայոց [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Հա-յոց մէկ քանի [illegible] [illegible] [illegible] է [illegible] [illegible] Պարթևները [illegible] էին [illegible] [illegible] [illegible] Հայաստան, և [illegible] էին [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] զօրքով [illegible] էին [illegible] [illegible] էին [illegible] [illegible] Տիգրան [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] էին [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ընծայում [illegible] [illegible] [illegible]։

[illegible] քաղաքական [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] էին Հայոց [illegible] զօրքերը, [illegible] [illegible] էին Փոքր [illegible]

բոլոր ժողովին և ադբիւնը։ Մեր նոր Քաղկեդոնն հին Քաղկեդոնի պատմութիւնն է խորախուռում Հայերին. ամենայն ինչ կատարեալ է. քրիստոնէութիւնը պէտք է մաքուր հեթանոսութեան դէմ։ 451 թուին Աւարայր նշանակել էր իրան ընտրեալների համար, Եղիշէին դրել էր Կոստանդնուպոլսեան դաշտում Աւարայրի դէմ. իսկ Վարդանին անօրէն Յազկերտի զաւարդութեան դէմ. այն ինչ Քրիստոնէական կրօնական կայսրութիւնը զուրկ էր այս ամենայն առաքինութիւններից և Քաղկեդոնումը քննութիւններ էր անում Աստուածային բնութեան վերայ։ Աւարայրին արևմուտքն էր նշանակած, իսկ Վարդանին արևելքը. Վարդանը՝ ասպարէզ խորհուրդով ընտրեց Քրիստոսի զինուորներին երեք գունդ, ուսող ձախ թևն իրան առաջնորդութեամբ, իր նիզակակից անելով Արշաւիր Կամսարականին. աջ կողմն տալով Խորենի Խորխոռունին՝ Արտէն Անձևացւոյ նիզակակցութեամբ և ուրիշներին. իսկ միջնավայրը՝ Ներշապուհ Արծրունուն՝ Արսակ Մոկացւոյ նիզակակցութեամբ։ Աւաւօտեան լոյսը բացուելուն պէս, երկու կողմերն էլ պարսկական կերպով սկսած է նախամարտութիւն. Հայոց զօրքն անց է կենում Տղմուտը. Պարսկական գունդը դժուարութեան մէջ է ընկնում. Հայոց ձախ թևը Վարդանի առաջնորդութեամբ նեղն է ձգում Պարսից աջ թևին. բայց հէնց այն ժամանակը Հայոց գնդի մէկ մասը ճակատից դուրս գնաց. Արեաց զօրավարը հոգի առաւ և մատեան գունդը կողքի բերելով ընկնում է

Վարդանանց վերայ և նոցա շրջափակուած է. Վարդանանք կրակներից մաշուած, քաջութեան հրաշքներ են ցոյց տալիս: Վարդանը, Հայոց եկեղեցւոյ արժանաւոր զաւակը, քաջութեան պատերազմելով ընկնում է շրջապատող թշնամիներից. ընկնում են պատերազմի դաշտում նաև Խորէնը, Արտակը, Տաճատը, Հմայեակ Դիմաքսեանը, Վահան Գնունին, Ներշապուհը, Արսէն Ընծայեցին և Գարեգին Սրուանձտեանը; իսկ մնացեալ զօրքն անտէր անօգնական մնալով պարտասանակում է գիշերի մինչ լուսնալը: Բայց այս յաղթութիւնը արժան չէ նստում պարսիկներին. որովհետև նոցա կողմից պատերազմի դաշտում ընկնում են 9 մեծամեծներ և 2544 զինուոր. իսկ Հայերից նահատակներով միասին 1016 հոգի:

Հայոց խռովութեան առաջնորդը, Յազկերտը միջոցը փոխում է. Ատրորմիզդ մարզպան. Ղևոնդեանք կալանաւորվում են, նախարարները բողոքում են. Վասակը դատապարտվում է. Նախարարաց կալանաւորութիւնը, Ղևոնդեանց նահատակութիւնը և նախարարաց դարձը. 451—461 թիւք:

Վարդանանց նահատակութիւնը շարժեց, մորմոքեց Հայաստանի հաւատարիմ որդիներանց սիրտը, Հայերը չեն կարողանում արձակ դաշտի վերայ Պարսից զօրութեան դէմ կենալ, ամրանում են անտառներ բերդերում, իրանց զօրութիւնը հաւաքում են Հա-

յաղթանակի, [illegible] վերայ, և այն [illegible] մէջ Հայ. [illegible] [illegible] են [illegible] Վասակն և Մուշ[illegible] [illegible] և [illegible] [illegible] են [illegible] բայց [illegible] Հայ[illegible] [illegible] և [illegible] [illegible] Հայերը [illegible] [illegible] Պարս[illegible] [illegible] մեր [illegible] [illegible] են Հայաստանում։ Պարսկական [illegible] Հայկական [illegible] ընկնում են [illegible] [illegible] մէջ [illegible] Պարսիկների վերայ և [illegible] [illegible] Այսպիսի [illegible] Վասակը եկեղեցիների վերայ և [illegible] Հոնաց [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Հեռ- կապած դաշը։ Յազկերտը տարակուսանաց մէջն է ընկնում, ուշ է իմանում՝ թէ մէկ ամբողջ ազգի [illegible] դէմ [illegible] ինչպէս դժուարին բան է։ Մուշկանին Հրամայում է պատերազմական գործողութիւնները վերջացնել Հայաստանում և միայն աշխատել, որ Հոնաց առաջը կտրի։ Վասակի տեղը մարզպան է կարգում պարսիկ Ատրորմզդին և հրամայում է ժողովրդեանը, ինչպէս կարելի է, խաղաղ պահել կրօնի ազատութիւնը ճիշտ պահպանելով, և մինչև անգամ ակամայ [illegible] [illegible] իրանց [illegible] [illegible] մէջ Թողով և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] բայց [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] էին՝ Ս. Ղևոնդեանք՝ կալանաւորեալ Պարսկաստան

են տնական, որոնք քաղաքը չարագործութեանց պատ-ճառ և յորդորող Ուխտապահն, հակառակորդները բազմա-քան են և երդմամբ. Հաստատուած խօսք ունելով Յակոբեանցը գնում են Պարսկաստան, ամենքն չա-րագործութեանց պատճառ երեւան հանելու, բայց չարագործ Վասակն արդէն փորձեց էր ընդունել Պարսկաստան և իրեն եղելութիւնը, բառ առ բառ կա-մաց յայտնելու. Սուրէնն է բացվում և Վասակը մեր-ժուած է, գործ գալի, մահապատժից բախտն է ընկ-նում, և փորձի անմխիթարութեան չարաչար փախչում է ընդունում:

Այսպիսով այն մարդն, որ Հայաստանի աշխար-հի վերայ իշխել էր ցանկանում և ընկ միայն իրան փառաց մասին, այնքան անօրէնութեանց պատճառ եղաւ, և ոչ անգամ գերեզման ունեցաւ մեր ողորմ-ցած և մեր քաջ Վարդանի, անմեղ արիւնով ներ-կուած աշխարհումը. Խորխմանել և Խարդաղը պարտ-սելի նախարարներին էլ ուղարկում է Ասփահան Նիւշապուհ քաղաքն, ուր արդէն բանտարկուած էին Ս. Ղևոնդեանք՝ ինչպէս էին Յովսէփ կաթողի-կոսը, Ղևոնդ երէցը, Սահակ Ռշտունեաց եպիսկո-պոսը և այլն. Նախարարները թւով 35 կամ 37 էին, որոնք առհասարակ Արծրունեաց, Կամսարական-եանց, Ամատունեաց, Գնունեաց և այլոց անունով նախարարութիւններից էին. Այս կենդանի նահա-տակաց, ներդութիւնը մեծ էր և Հայաստանը նո-րանցով մեծ կորուստներ էր զգում. Սոքա են կանչ-ւում Ազատանիները, Քաջանքը, գուցէ մերադէեց

գրգռութեամբ, Պարսից աշխարհը բռնակալներ մեծա-
ներ է կոչում և Ս. Ղևոնդեանք նահատակվում են
Նիւշապուհի մոտերքում դատապարտելով 'ի մահ.
որովհետև Հայաստանի մէջին առաջնորդները կոր-
ծանողները նրանք էին. աստուածները բարկացել
էին և Պարսկաստանը այն պատճառաւ վտանգի
մէջ էր, այսպէս էին մեկնում մոգերը. բայց նախա-
րարները դեռ տանջվում էին Նիւշապուհի բանտե-
րումը. նրանք վառված էին երկնային աւետարանի
խօսքերով և սա ոչինչ էին համարում տանջանք-
ները. Նրանց կանայքը Հայաստանում նրանցից յետ
չէին մնում իրանց ճգնողական կեանքով. նրանք
զրկված լինելով եկեղեցիներից իրանց անձն եկե-
ղեցի էին շինել և յետ չէին կանգնում խաչեալ
Քրիստոսին փառաբանութիւն տալուց: Հայաստանն
ունէր իրան հոգևոր սրբով լցուած մարգարէներին,
ունէր իրան Մակաբայներին, ունէր և Յոբերին,
վերջապէս բռնակալն համարեց Աստուած իրան Յո-
բերի նեղութիւնը, փորձեց և նոցա հաստատուն
հաւատը: Յազկերտը մեղմացաւ և Հողմ—Հայոց
պարսիկի մեծամտութեամբն և բարեխօսութեամբն
արձակեց կալանաւոր նախարարներին և մտադիր էր
Հայաստան ուղարկելու, բայց մահը շուտով վրա
հասաւ: Վերջապէս Պերոզն իւր Որմզդեան եղբօրը
յաղթելուց և միանգամայն թագաւորելուց յետոյ 461
թուին նախարարներին դարձնում է մեր որբացած
աշխարհը: Եւ այսպիսով վերջացաւ առաջին ան-
գամն այն յանդուգն ձեռնարկութիւնը, որ իրան

ժողովուրդն ունէր արևելեան հեթանոսութիւնը ընդդէմ արևելեան քրիստոնէութեան։ Հայոց եկեղեցին, և նորա հայրապետ որդիքն՝ իրանց զինուց սխրագործութեամբը ցոյց տուին աշխարհին Սասանեանց բարձր բարոյական զօրութիւնը. Հինաւուրց յանդուգն Զրադաշտի ուսմանքը՝ որ ցոյց տուեց իրան տկարութիւնը զէնքերովն էլ իբր. անհնարին Հայերին կառավարութիւնը։

Տիգրոնի դրան խորամանկ քաղաքականութիւնը. Գիւտ կաթողիկոսը. Վահան Մամիկոնեան. ուխտադրժութիւնը. Յովհան Մանդակունի կաթողիկոսը. Պերոզէկը հալածանքը. Ատրվշնասպը. Ակոռի. Ատրներսեհ. Ներշապուհ, Միհրան. Զարմիհր Հազարաւուխտ. Շապուհ մարզպան. Վահան դիւցազն և նորա պատերազմական քաջութիւնները. Պարսից դրան քաղաքականութեան փոփոխութիւնը. Վաղարշ. Նիխոր, դաշն խաղաղութեան և Վահան մարզպան 461—485 թիւը։

Պարսից դժոխային զօրութիւնները և մեքենայքը, ինչպէս վերևը տեսանք, խորտակեցան Հայոց կրօնական հաստատութեան առաջին. Հալածանքն էր՝ որ Հայոց որդւոց սիրտն աւելի բորբոքում էր, և եկեղեցին աւելի հաստատ հիման վերայ էր հաստատուում։ Պարսիկները կարծես այս բանը հասկացան, և նոր արքայից արքայ Պերոզն իրան քաղաքականութիւնը փոխեց, Հայաստանին կրօնական ազատութիւն տալուց և կայեալ նախա-

-լուսներին ներածողներից յետոյ, չգտանելով առաւօտ ան-ձրեւներ կարգեց, եւ ամենից բարձր պատրիարքին եւ իշխանութեան Հայոց ազգի մտքերն, որոնք Հայկական երկիր դէպի Հաստատութիւնը եւ որոնք մտածութեան մէջ մնում էին, Գրիգոր Փառաքանի միութիւնը շատերին աչքերը կուրացնում եւ Հայերի բարձր կրթութեան հոգին կորչում էր. Ժողովուրդը թուլանում էր և մեծերը զեղխութեան մէջ վարատ-վում։ Հայոց Եկեղեցին կարծես սուգի մէջ էր մտել և Նորա աւանդապահ Գիւտ կաթողիկոսն, որ Յովսէփից յետոյ երրորդն էր, սկսաւ ընդդիմանալ պաչապ. յեղափոխութեանցն և յանդիմանել այն Նախարարներին և ուրացողներին, որոնք թուլացել էին Հաւատքից։ Չնայած սրանց պայծառ լուսաւոր է տեսնում մի քանի նեանց դաւեն։ Պերոզը կաթողիկոսին կանչում է Պարսկաստան. Գիւտը մահը կամ նահատակութիւնն աչքի տակն առած՝ յայտնում է ամենայն անիրաւութիւնները, բայց զրկվում է քահանայապետական աթոռից։ Տիզբոնի դուռն այսպիսով աշխատում է արմատանալ Հաւատքին Հայաստանից վերցնել և փոխան դաւանութիւնն տարածանել. Հայաստանի վասալները դարձեալ պատրաստ չէին, որոնք Հաւատի ազատութեամբն արքունեաց աչքն էին մտել և մեր աշխարհի կառավարութիւնը ձեռք բերելով աշխատում էին Մամիկոնեանց և ուրիշ քրիստոնեայ նախարարների պատիւը և արժանաւորութիւնը գետին ձգել։ Հմայեակի որդի Վահանը 'ի մանկութենէ մեծ Հանճար և արժանավա-

ցել քրիստոնէի վարք էր ցոյց տալիս, Միջագետքից պատերազմի ժամանակները տառապած կրկնակե-րու, թէպէտ ուրիշ ժամանակ եւ ուրիշ կերպով: Հա-յոց եկեղեցին նրան ընդունելով մխիթարութիւն էր տալ ընդհանրապէս: Զրադաշտականը կասկածանքի մէջն էր ընկնում. ուրացեալ Հայերից մէկի քննիչները Վա-հանին զրպարտում են Պերոզի առաջին, թէրեւս մէկ պաշտամբ, որ Վահանը ձգտում է գաղտնապէս եւ կրօնափոխութեան չար հոգւոյ յափշտակելով ան-ձնովի անձին ներկայանում է արքունից Արքայի ա-ռաջին, եւ իրան հպատակութեան եւ հաւատարմու-թեանը ցոյց տալու համար կրօնափոխութեան չար ձեւն է յանձն առնում: Վահանը վերադառնալով Հայաստան գտնում է իրան տան յանձնակներին, քա-ջութեան միջոցներ է որոնում: Հայաստանը Պարսից անիրաւութեամբ լցուած, Գիւտ արժանաւոր կաթո-ղիկոսն աթոռից զրկուած, Աշխարհը Վարդանեանց օրինակովը վառուած (Վազգէնի մահը եւ Վախթան-գի թագաւորելը), Հայոց մարքերը բորբոքվում են եւ Վահանին շտապեցնում իրան միաբանութեան միջին: Այս միջոցին Պերոզը պատերազմ է բացանում Հեփ-թաղաց դէմ եւ Հայոց զօրութիւնը Ատրպէտնասպ մարզպանի առաջնորդութեամբ Աղուանից կողմն է ուղարկում:

Պարսիկները անյաջող վերջացնելով պատերազ-մը, Հայերը դարձի են Հայաստան եւ բանակ են դը-նում Վիրակ գաւառումը: Հայաստանը դեռ խռովու-թեանց մէջն էր եւ Պարսից զօրքը մեծ վնաս կրած,

Վահանը խորհուրդ է կոչում հայ հաւատացեալ նախարարներին և Հայաստանի իրաց հանգամանքները նկարագրում է նրանց առաջին. նախարարներն ուխտում են և միաբանվում Վահանի հետ։

Յովհան Մանդակունին՝ որ ամենագործեան երեւելի աշակերտներից մէկն էր, կաթողիկոս է ընտրվում։ Եկեղեցին մխիթարվում է և հոգի է առնում, և զանազան աղօթքներով և շարականներով զարդարվում։ Նոր Վարդանանք իրանց համար նոր հովիւ կարգեցին Ս. Յովսէփին։ Ամենայն ինչ կատարեալ է. ուխտապահ նախարարները, ինչպիսի են՝ Սահակ Բագրատունին, Վահան Մամիկոնեանը, Վասակ Մամիկոնեանը, Բաբգէն Սիւնին, Արտակ և Առաւան Գընունիքը, Գարջոյլ Խորխոռունին, Ներսէհ և Հրահատ Կամսարականներն և ուրիշները ընկնում են Պարսից զօրութեան վերայ. Ատրվշնասպը և նորա հետ ուրացեալները հազիւ հազ փախչում են Ատրպատական։ Հայերն ուրախութեամբ մտնելով Դուին 481 թուին Սահակ Բագրատունուն մարզպան են կարգում, իսկ Վահան Մամիկոնեանին ընդհանուր սպարապետ։ Այն ինչ Ատրվշնասպը և ուրացեալները, առանց ժամանակ կորցնելու, սկսան Հայաստան մտնել։ Մարզպանը և սպարապետը զբաղուած լինելով քաղաքական կարգերով միւս ուխտապահ նախարարներն են դուրս գալի թշնամեաց դէմ։ Վասակ Մամիկոնեանը թշնամեաց զօրութիւնը դիմելուց յետոյ, նախարարները լաւ են համարում Ակոռի գիւղի մօտ ճակատել, ուր Պարսիկները չարաչար

յաղթվում են և Ատրվշնասպը սպանվում է մէկ քանի Հայ ուրացեալոց հետ։ Սրանով Պարսիկները աւելի գրգռուեցան և Ատրներսէհի առաջնորդութեամբ գարնան սկսուելովը՝ արշաւեցին Հայաստանի վերայ. սպարապետի զօրութիւնը քիչ էր և յոյսը Վրաց Վախթանգն էր. Վախթանգը հրաժարվում է. և սպարապետը Հայոց նախարարներին հաւատի և աշխարհի պահպանութեան համար հրաւէր է կարդում, բայց այս կողմանէ էլ անօգնական է մնում, թէպէտ և մէկ երկուսն իրանց զօրքովը գալիս են, բայց աննշան. Վահանը վտանգը իւր առաջին է տեսնում, միայն ապաւինելով սուրբ Յովհան Մանդակունւոյ աղօթքի վերայ, իւր սակաւաթիւ զօրքովն առաջ է գնում և Արտազու Ներսէհապատ գիւղի մօտ թշնամեացը հանդիպում։ Սուրբ խորհուրդը կատարելուց յետոյ, Հայոց սպարապետը, ըստ սովորութեան, զօրքը երեք է բաժանում. կեդրոնը Սահակ Բագրատունի մարզպանին է յանձնում։ Հայոց զօրքն առաջին անգամ շփոթվում է Պարսից բազմութիւնից և սկսում է փախչել։ Վահանը երեսին խաչ հանելով՝ ընկնում է իւր գնդով բազմաթիւ թշնամեաց վերայ և մեծ կոտորած է անում. փախստականները գնում են Վահանի մօտ և յաղթութիւնը միանգամայն Հայոց ձեռքն է ընկնում և Պարսիկները հալածվում են բոլորովին Հայաստանի սահմաններիցը, այնուհետև մեծ ուրախութիւն է լինում մեր աշխարհի համար և Յովհան Մանդակունին գոհաբանութեան մեծ մաղթանքներ է կա-

տարում։ (Վարդի ազատութիւնը)։

Այն ինչ Հայերը Ներսէհապատի ճակատիցը յետոյ Ծաղկոտն գաւառումը հանգիստ էին առնում, եկան Վրաց դեսպանները և յայտնեցին Վրաստանի կրած նեղութիւնները՝ Պարսից արշաւանքներից։ Նոցա աշխարհն էլ, ինչպէս մերը, երկպառակուած էր և քայքայուած՝ իրան ուրացեալ որդւոց ձեռամբը։ Վախթանգը նեղն էր ընկել և Պարսից Միհրան զօրավարը, Վրաստանի ուրացելոց ձեռնտուութեամբը գրաւել էր Կուր գետի բոլոր հովիտը։ Հայերն, իրանց երդման համեմատ, պէտք է այնտեղի քրիստոնէութեանն ևս ախոյեան էին հանդիսացել. Սահակ Բագրատունի մարզպանը և Վահան Մամիկոնեան սպարապետը սակաւաթիւ զօրօք գնում են դէպի հիւսիս. Վրաց թագաւորն՝ որ արդէն իւր աշխարհիցը փախած՝ գտնվում էր Գուգարացւոց լեռներումը, նրանց առաջն է դուրս գալիս և պէտք է թշնամեաց առաջն առնէին. Հայերի զօրութիւնը համեմատելով Պարսից զօրաց հետ շատ քիչ էր. Վախթանգը Հայերին խաբելով խոստանում էր՝ թէ շուտով Հոնաց ազգն օգնութիւն կը գայ։ Հոնքը չերևեցան և Միհրանը, պարսկական զօրութեամբ, արդէն Կուր գետն անց է կենում դէպի Հայաստան. Հայերն ակներև տեսնում են Վախթանգի խաբեբայութիւնը, անճարացած պէտք է, եթէ կարելի էր, Պարսից առաջն առնէին։ Ըստ սովորութեան զօրքը երեք է բաժանվում, Բարսեղ Վահեվունոյ, Վախթանգի և Վահանի հրամանատարութեամբը. հէնց

որ պատերազմը սկսւում է, Հայերից մէկ քանիսը Թշնամեաց կողմն են անցկենում, Վախթանգն էլ իւր Վրացիներովը պատերազմի դաշտից փախչում է, Հայերի յոյսը միայն լինում են Սահակ Բագրատունին և Մամիկոնեան եղբարքն, բայց տարաբաղդաբար խառնուրդի միջին Սահակ Բագրատունի մարզպանը և Վասակ Մամիկոնեանը վեր են ընկնում. և Վահանը արդէն Հայաստանի գալոց վիճակի վերայ մտածելով պէտք է մէկ քանի քաջ Հայերով դէպի Տայոց ամրութիւնները ապաստանվէր 482 Թուին: Միհրանը առանց ժամանակ կորցնելու նորա ետևիցըն ընկաւ, մէկ քանի փոքր ճակատներ են լինում, բայց Վահանը անյաղթելի առիւծ է հանդիսանում իւր քաջ Հայերովը. Պարսից զօրավարը ստիպեալ հաշտութիւն է առաջարկում, բայց Վահանը այն երեք պայմաններն է պահանջում նրանից, որոց մասին այդքան աղմուկներ և արիւնհեղութիւններ է լինում: Այս միջոցին Միհրանը յետ է կոչվում Տիզբոն և նորա տեղը գալիս է Զարմիրհ հազարավուխտը, և ապա Ներշապուհ Միհրանը՝ մարզպանի պաշտօնով. սոցա բոլոր ջանքն այն է լինում, որ Վահանին բռնեն, բայց իզուր: Հայերը մոռացել էին Վահանին և կարծես հակամիտ էին նորա բռնուելուն, բայց Վահանը իւր դրութիւնը լաւ է ճանաչում և զգուշանում է:

Վահանը անդադար ամրանում էր կամ Հայոց աշխարհի ամրոցներումը, կամ Տուփաց աշխարհի: Պարսիկները նորա ետևիցն են պնդում, Վահանը

չէ երևում մինչև այն ժամանակն, երբ որ Թշնամիքը միտք չունեն պատերազմելու։ Յարմար միջոցին ընկնում է նրանց աշխարհին զօրութեան վերայ, աղմուկ է ձգում նրանց մէջը, դիւրութեամբ խորտակում է նրանց զօրութիւնը։ Այսպէս էին Երիզայի և ուրիշ ճակատները, որտեղ Պարսիկները Ճապուհի առաջնորդութեամբ՝ մէկ քանի հազար լինելով, Վահանը մէկ քանի քաջ ընկերներով և գիւղացիներով՝ նրանց կոր 'ի գլուխ ջարդում է։ Կարծես թէ Հայաստանը մոռացել էր Վահանին, որ միայն իւր անվեհեր քաջութեամբը նորա իրաւանցը պաշտպան էր հանդիսանում, բայց Աստուածային տնօրէնութիւնը ուրիշ կերպ էր։ Պերոզը 483 թուին Հեփթաղաց դէմ պատերազմելով ոչնչանում է. Պարսկաստանը աղմուկի մէջ է ընկնում. արքայից արքայ ընտրելու համար։ Ճապուհ Միհրանեանը պէտք է որ Հայաստանը Վահանին էր թողել և գնար Պարսկաստան։ Այսուհետև Վահանը իրան ընկերակիցներովը դիւրութեամբ գրաւում է մեր աշխարհի միջոցը և մեծ յաղթանակաւ մտնում է մեր մարզպանական Դուին քաղաքը։ Այս ժամանակը Պերոզի եղբայր Վաղարշը, շատ աղմուկներից յետոյ, զօրանում է իւր կուսակցութեամբ Պարսկաստանի մէջ և Արեաց թագաւոր է ընտրվում։ Ջարմիհր Հազարաւուխտը և Ճապուհ Միհրանեանը նոր արքային պատմում են Վահանի գեր 'ի վերոյ սրտոտութիւնն և նորա քաջութիւնը։ Արքայից արքայի դրութիւնը դժուար էր և հէնց Պարսկաստանումն

ունէր ոստիկներ. ինչպէս էր՝ Պերոզի որդի Զարեհն։ Դեսպանական պաշտօնիւ և բաւականի զօրութեամբ՝ Վաղարշը Նիւխոր իշխանին ուղարկում է Հայաստանի կողմերը, Վահանը մէկ քանի պատանդ առնելուց յետոյ, իւր քաջերովը գնում է Նիւխորի առաջ Հեր և Զարեւանդի Նուարսակ գիւղը՝ (Վահանի անվեհերութիւնը)։ Վահանի և նորա հետ միաբանեալ նախարարաց և ազատաց առաջարկութիւնն այս էր. Առաջին՝ հաւատի կատարեալ ազատութիւնը, և Հայոց աշխարհումը կրակապաշտութեան նշան ամենևին չլինի. Երկրորդ՝ եթէ խտրութիւն կամ նախապատուութիւն պատահի նախարարաց մէջ, այն պէտք լինի ըստ Հայոց կանոնաց և օրինաց, չար, քսու և հաւատուրաց մարդիկները չպէտք է պատիւ ստանան Արեաց Թագաւորից. Երրորդ՝ մինչև երկու գանգատողաց խօսքերն էլ Արեաց Թագաւորը չլսի, երկու կողմիցն էլ, չպէտք է որ վճիռ տայ։ Արեաց Թագաւորը ուրախութեամբ ընդունում է այս պայմաններն և կնքով ու երդմամբ հաստատում է. այնուհետև Անդեկան մէկը մարզպան է կարգվում և Հայաստանը անդորր խաղաղութիւն է վայելում։ Վահանը իւր սպարապետական պաշտօնի մէջ աւելի հաստատվում է, այն ինչ ուրացեալները պէտք է ամօթապարտ երեսով իրանց ամրոցներն էին քաշուել. այսպիսով երկրորդ անգամ յաղթութեան պսակը Հայաստանի եկեղեցւոյ հարազատ որդւոց ձեռքն անցաւ, մինչև որ նոյն իսկ Անդեկանի խորհուրդովն Արեաց Թագաւորը հետևեալ 485

թուէն (Հայոց զօրքն 'ի Պարսկաստան՝ Վաղարշի պաշտպանութեան մասին) իւր հրովարտակովը Վահանին մարզպան է կարգում բոլոր Հայաստանի վերայ։ Անպատմելի էր Հայկազանց սրտի ուրախութիւնը, կատարուեցան մաղթողական և գոհաբանական աղօթքներ Յովհան Մանդակունի Կաթողիկոսի ձեռամբ՝ Վաղարշապատու մայր եկեղեցումը։

«Օրհնեալ Տէր Աստուած Իսրայէլի, ասաց ծերունի կաթողիկոսն իւր քարոզումը, որ ետ ինձ տեսանել զորդիս եկեղեցւոյս՝ որ ինձ հաւատացաւ՝ պատուով և շքեղութեամբ պայծառացեալ 'ի Քրիստոսէ։ Փախեաւ Ադոնիա, որ առանց Աստուծոյ կարծէր թագաւորել, օգնականացն զգեցեալ զամօթ՝ սլացեալք, ընդ սեղանովն թագչին։ Այլ ձեռն տուք գթալով, չէ աստ 'ի քարեղէն սալս գրեալ անթողութիւնք 'օրինացն։ Քրիստոս է աստ՝ որ ասէ. Ոչ եկի կոչել զարդարս, այլ զմեղաւորս յապաշխարութիւն»։

Հինգերորդ դարու վերջերի և վեցերորդի սկիզբների քաղաքական և կրօնական նոր հանգամանքները· Պարսից հալածանաց մեղմութիւնները. Ցունաց քաղաքական ներգործութիւնները և նոցա կրօնական ատելութեան սկիզբը, Բաբգէն կաթողիկոսը և Վաղարշապատու ժողովը։

Հինգերորդ դարի վերջերից և վեցերորդի սկիզբներից յետ Հայաստանի հանգամանքները փոխվում

են. արդէն մէկ դար էր, որ Հայաստանը իրան քրիստոնէութեամբն Պարսից հալածանաց նիւթ էր դարձել։ Տիզբոնի դուռը տեսնելով Հայոց անընկճելի կրօնական հոգին, էլի այնպէս մեծ մեծ հալածանքներ չէր վերկացնում Հայոց եկեղեցւոյ վերայ, և թէպէտ ժամանակ առ ժամանակ Տիզբոնի թագաւորները ունկն են մատուցանում մոգերի խօսքերին, այսուամենայնիւ Պարսից տէրութիւնը այն զօրութիւնը չունէր, որով նա կարողացել էր վերանորոգել Վարդանանց և Վահանանց ժամանակուայ պատերազմները, և որ աւելին է ժառանգութեան կռիւներով բոլոր Արեաց աշխարհը երկպառակվել էր և իրանք իրանց ձեռքովն էին պատրաստում իրանց ահագին տէրութեան կործանումը։ Այդ մի և նոյն ժամանակները միւս կողմից Բիւզանդացւոց կայսերութիւնը ազատվում էր ազգաց արշաւանքներից և մէկ քանի կայսերների ձեռնտուութեամբն իրան ուշքը դարձնում է դէպի արևելք. այսպէս էին՝ Անաստաս կայսրը՝ հինգերորդ դարի վերջերը և վեցերորդի սկիզբները, Յուստինիանոսը վեցերորդի առաջին կիսումը, Մօրիկը՝ վեցերորդի վերջերը, Հերակլէսը՝ եօթներորդի առաջին կիսումը։ Այսպիսի կայսերների ձեռքով Յունաց անկեալ կայսերութեան նշանակութիւնը միանգամայն բարձրանում է։ Ահա սրանից է, որ հինգերորդ դարի վերջերից յետ, Պարսից հալածանքները մեղմանում են։ Այսուամենայնիւ Հայաստանը ինչպէս խորշում էր Պարսիկներիցը, նոյնպէս խորշում էր և Յոյներից և նոցա

քաղաքականութիւնը երբէք չէ կարողանում հաստատ արմատ բռնել Հայոց հողի վերայ։ Հայաստանի հողն էր, որ առաջին անգամը բեղմնաւորեց քրիստոնէական ուսումը. Հայաստանի թագաւորն էր, որ առաջին քրիստոնեայ թագաւոր հանդիսացաւ։ Այդ էր որ մէկ քանի ժամանակներից յետոյ արձագանք տուեց Հայոց սրտերի միջին և իրանց առաքելական Լուսաւորչայ ձեռամբը կարճ միջոցում Հայերը թողին հեթանոսութիւնը առ յաւիտեան, և նորա հետ կապուած բազմադարեան յիշատակը և ուղղութիւնը։ Քրիստոնէութիւնը թագաւորում է և հեթանոսութիւնը իրան կարգերովն ոչնչանում է։ Փողովուրդն արծարծվում է Աստուածաշունչ գրքովը և սորա արծածողների բարոյական ներգործութիւնը սակաւ առ սակաւ սկսում է բարձրանալ և տիրապետող դառնալ մեր աշխարհումը։ Այդ բարերար սկզբունքներից դուրս է գալի կաթողիկոսութիւնը և նորա բարոյական իշխանութիւնը. կաթողիկոսի իշխանութիւնը `օրէցօր աճելանում էր և նորա ձայնը ամենայն տեղ և ամենայն մարդի սրտի մէջ լսվում է. իսկ թագաւորինը ընդհակառակն է լինում։ Հայաստանը ունենում է այնուհետև լաւ վարդապետներ, հայրապետներ և եկեղեցական սրբազան կարգեր. իսկ քաղաքագէտ իշխաններից և թագաւորներից, ինչպէս և քաղաքական կարգադրութիւններից՝ զուրկ -էր մնում։ Հայաստանը արծարծվում էր կրօնական հոգով. իսկ քաղաքական կեանքը բոլորովին պակասում էր նրանից։

Վերջապէս Թագաւորը բանտարկեալ՝ Խուժաստան է նստում. իսկ կաթողիկոսութիւնը մնում է հաստատ և եկեղեցին զարդարվում է բազմաթիւ ուսումնական վարդապետներով և գեղեցիկ կարգադրութիւններով, որոնք հիմնուած են այն աւանդութեանց և կարգերի վերայ, որոնք մնացած են առաքելոց և Լուսաւորչայ ժամանակներից։ Վերջապէս Հայաստանի որդիքն՝ իրանց եկեղեցւոյ անկախութեան և կրօնի ազատութեան համար, Վարդանանց և Վահանանց ժամանակները ցոյց տուին՝ թէ հայերը պատրաստ էին նահատակուելու կաթողիկոսին իրանց առաջնորդ ունենալով։

Հինգերորդ դարի վերջերից և վեցերորդի սկզբներից յետոյ կայսերաց ներգործութիւնը թուելի է արևելքումը. մէկ խօսքով նոքա կամենում էին Հայոց աշխարհի մէջ այնպէս վարուիլ, ինչպէս իրանց կայսերութեան մէջ։ Հայերը թէպէտ և մէկ քրիստոնեայ ազգի օգնութեան հարկաւորութիւն ունէին, այնուամենայնիւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հոգին խորշում էր դրացի ազգերի եկեղեցիներից, որոնք, ըստ մեծի մասին, ծառայում էին նոցա քաղաքականութեան, այն ինչ Հայոց եկեղեցին բոլորովին մնում էր ազատ ամեն մարմնաւոր իշխանութեան ազդեցութիւնից։ Այն ինչ Հայաստանը քրիստոնէական հաւատին ջատագով էր հանդիսացել արևելքում և իրան արեան հեղմամբը պահպանում էր Աւետարանը, Յոյները հաւաքուած էին Քաղկեդոնումն Եւտիքէսի աղանդը հերքելու։

Հայերը մինչև այդ ժամանակները ամեն ժողովքի մէջ էլ գտնուել էին. ինչպէս Նիկիայումը՝ Կոստանդիին կայսեր ժամանակը, Կոստանդնուպոլսումը՝ Թէոդոս մեծ կայսեր ժամանակը, Եփեսոսումը՝ Թէոդոս Բ. ժամանակը. բայց Քաղկեդոնումը չը գտնվեցան մի քանի քաղաքական հանգամանքների պատճառով, նա մանաւանդ, որ հարկաւորութիւն էլ ստիպողական չկար այս մասին, ըստ որում Հայերը և աւանդապահ հայրապետը պատերազմի դաշտումն էին և զինուորներին աւետարանի հոգովը վառում և այլն։

Վարդանանց և Վահանանց պատերազմներից յետոյ՝ երբ մեր աշխարհը բաւականին անդորրացաւ, Հայերը իմացան Քաղկեդոնի միջի պատահած եղելութիւններն և կարդացին Զենոն կայսեր Հէնոտիկոն անուամբ հրովարտակն՝ որով կայսրը կամենում է Եւտիքական մոլորութիւնը խաղաղացնել և իւր տէրութեան մէջ եղեալ քրիստոնէից հրամայում էր միմեանց հետ սիրով վարուել, և որովհետև վերոյիշեալ Հէնոտիկոնը մուլթն էր գրած և ոչ միտնգամայն Եւտիքական էր և ոչ ուղղափառութիւն, Հայերն էլ Բաբկէն կաթողիկոսի ժամանակը, որ նըստեց Յովհան Մանդակունուց յետոյ, Աղուանից և Վրաց կաթողիկոսների. հետ միասին հերքեցին Եւտիքէսի մոլորութիւնը, և որովհետև կայսեր հրովարտակից երևում էր՝ թէ Քաղկեդոնի ժողովը հակամիտ է եղել Եւտիքէսին և նորա ուսմանը, այս պատճառաւ էլ Քաղկեդոնի ժողովը ուղղափառ չը համարեցին 491 թ. Վաղարշապատ քաղաքումն։

ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ն Ե Ր Ը։

Հինգերորդ դարի վերջերից մինչև եօթներորդի սկիզբները։

Վաղարշ թագաւորը կարծես պարսկական տէրութեան դրութիւնը լաւ էր ճանաչում և իրան կառավարութեան միջին կամենում էր ամենայն բան անդորրութեամբ անցկացնել. բայց այս ուղղութիւնը նենգաւոր իշխաններին և առաւել մոլեռանդ մոգերին՝ հաճելի չէր երևում, ուստի Վաղարշը զրկվում է իրան աթոռից և կուրանալով բանտի մէջն է ձգվում։ Վաղարշից յետոյ թագաւորում է Կաւատը, որ արիւնարբու և աշխարհակործան Պերոզի որդին էր, ՚ի հարկէ Կաւատը պէտք է մոգերի խօսքերին հաւատ էր ընծայել և քրիստոնէից դէմ հալածանք յարուցանէր։

493 թուին Հայաստանը, Վահանի մարզպանութեան վերջին ժամանակները, կրկին անգամ տեսնում է մոգերի ամբոխը Հայաստանի մէջ, որոնք շատ

տեղեր կրակատուն են շինում, ազգին մոխրապաշտութիւնը ընդունել տալու համար։ Վահանը, որ այնքան ժամանակ նահատակութիւններ էր արել մեր եկեղեցւոյ պաշտպանութեան համար՝ փառաւորեցաւ, բորբոքուեցաւ, մոգերին սրի ճարակ տուեց, իսկ կրակատուններն այրեց։ Կաւատը զայրացած անձամբ կամենում է հայերին պատժել, բայց գործը ուրիշ շրջան է առնում. Անաստաս կայսրը, որոյ ժամանակները կայսրութիւնը սկսել էր հոգի առնուլ. կամենում է Միջագետումը հաստատ ոտք դնել։ Պարսիկները հայերի հետ կամայ ակամայ հաշտութիւն են խօսում, և ամենայն զօրութեամբ Միջագետաց վերայ են յարձակվում, ջարդում են Թուփինոս զօրավարին և Ամիդ քաղաքն առնում։ Պարսիկները յետ են դառնում և Միջագետը կրկին անգամ Յունաց ձեռքն է անցկենում։ Այսպիսով գրեթէ բոլոր վեցերորդ դարը Կաւատի, Խոսրովանուշի, Երուանի և Որմզդի՝ Պարսից թագաւորների, և Անաստաս, Յուստինիանոս, Յուստինոս, Տիբերիոս՝ Յունական կայսերների ժամանակն՝ անդադար պատերազմներ էին լինում երկու մեծամեծ տէրութիւնների մէջ։ Հայաստանը և նորա շրջակայքը գրեթէ բոլոր պատերազմների ասպարէզ էին դարձել, և պատերազմների ելքը մեծ կախումն ունէր հայոց նախարարներից և նոցա զօրութիւնից։ Այդ ժամանակներն էր, որ այնքան երևելի գտնուեցան հայոց նախարարաներից շատերը. ինչպէս են՝ Ներսէս պատրիկը, Արտաւանը, Ներսէհ՝ Յունաց կողմից։

Պարսից թագաւորները 'ի Հարկէ ակամայ կամօք պէտք է քաղցրութեամբ էին վարուել Հայոց Հետ և Վահանից յետոյ, որ մեռնում է 510 թուին, նորա տեղը կառավարում է նորա Վարդ եղբայրը և ապա մէկ քանի ժամանակներից յետոյ Մժէժ Գնունի քաջ Հայ իշխանը, որնոր Հոնաց տապատակաց առաջն էլ կտրեց, և այն պատճառաւ մեծ Համարումն ունէր Խոսրովի առաջին։

Հայաստանի վերայ միայն այն ժամանակներն են Հալածանքներ յառնում և պարսիկ մարզպաններ գալի, երբ որ վեցերորդ դարի կիսումը, Յուստինիանոս կայսեր ժամանակները, երկու մեծ տէրութեանց միջին երկար ժամանակ խաղաղութեան պայմաններ Հաստատուեցան, որով իւրանքանչիւր տէրութիւն պէտք է իւր Հին սաՀմաններով բաւականանար։ Այս ժամանակները գալիս են՝ Դենշապուհ, ՎաՀրամ, Վարազդատ և Սուրէն պարսիկ մարզպանները, որոնցից առաջինը և վերջինը աւելի Հալածանքներ են յարուցանում և մեծամեծներին նեղութեան մէջ են ձգում. Սուրէնը սպանում է Մանուէլ Մամիկոնեանին՝ Վարդի թոռանը. նորա եղբայր Վարդանը Յուստինոս կայսեր խոստման վերայ վստաՀացած՝ ապստամբութեան գլուխ է բարձրացնում և նախարարաց Հետ միասին ընկնում է Սուրէնի վերայ, սպանում է նրան և նորա զօրութիւնը ջնջում, մոգերին կոտորում է և կայսերը յայտնում է, Հարկը նրան ուղարկելով՝ որ ինքն էլ ձեռնտու և օգնական լինի մեր աշխարհին, ընդդէմ պարսկական զօ-

րութեան, բայց կայսրն, որոյ գրաղմունքը միայն զբօսանքներն էին և շռայլ կենցաղավարութիւնը, և որն որ այնքան անփոյթ եղաւ, որ Հիւսիսային Իտալիան ձեռքից կորչելից յետ էլ դարձեալ անգործ է մնում, անփոյթ է լինում և արևելքում: Պարսիկները մեծ զօրութեամբ մտնում են Հայաստան, Վարդանը՝ անօգնական մնացած կայսեր կողմից, առաջին անգամբ Հայոց նախարարաց ձեռնտուութեամբ յաղթող է հանդիսանում և Պարսիկներին հալածում է Վասպուրականից, բայց Պարսիկները կրկին գալով և Հայ նախարարաց մէջ երկպառակութիւն ծագելով՝ Վարդանն էլ չէ կարողանում Վահրամ զօրավարի առաջն առնել: Վարդանը փախչում է Կոստանդնուպօլիս, կայսրը նրան օգնութիւն է տալիս, բայց շատ ուշ: Հայաստանը բոլորովին Պարսից ձեռքն է ընկնում 578 թուին:

Հայաստանի ապագայ վիճակը պէտք է որ վատթարանար, բայց հանգամանքները նոխվում են: Մօրիկ կայսրն՝ որ Յուստինոսից յետոյ երրորդ կայսրն էր, սիրով էր Տիզբոնի դրան հետ և նորա թագաւոր Խոսրով Բ. հետ, որ Որմզդից յետոյ թագաւորեց. Հակառակ կուսակցութիւնից Խոսրովը զրկվում է աթոռից, բայց Մօրիկ կայսեր օգնականութեամբ և Հայ իշխանների զօրքով ինչպէս էին Ներսէսը, Մուշեղ Մամիկոնեանը, Սմբատ Բագրատունին և ուրիշները, կրկին անգամ հաստատվում է աթոռի վերայ: Խոսրով Բ. այնուհետև առանձին խնամք է ունենում մեր ազգի վերայ և իրան օգնող

իշխաններին մեծ աստիճանի է հասցնում, Սմբատ Բագրատունուն մարզպան կարգում է 492 թուին։ 600 թ. նորա տեղը նստում է Գիւտիթ Սահառունին մինչև 623 թիւը, սորա ժամանակները Հայաստանի մեծ մասն անդորրութեան և անգործունէութեան մէջ էր, այն ինչ Տարօն գաւառի Մամիկոնեանց տան կալուածատեղերումը շատ արիւնհեղութիւններ են կատարվում։ Մօրիկ կայսրը, որ բարերար գրտնուեցաւ Խոսրով Բ. սպանուեցաւ Փոկասիցը. Խոսրովը, կամեցաւ վրէժխնդիր լինել նորա մահուանը, 140 հազար զօրքով մտաւ Յունաց կայսերութեան պատկանեալ հողը, Մուշեղ Մամիկոնէից նախարարը նրան օգնութիւն չէ գնում, Խոսրովը բարկացած Միհրան զօրավարին 30,000 զօրքով ուղարկում է Մուշեղի վերայ. Պարսիկները Տարօն են մտնում և զօրքով յարձակում են Մեխարի և Աստեղան վերայ. Գայլ Վահանը, որ Մուշեղի ազգականներիցը մէկն էր, զանազան հնարքներով և խարդախութեամբ սպանում է Միհրանին և կոտորում է նորա զօրքերը։ Այնուհետև պարսիկները երկար ժամանակ մարտնչում են Մամիկոնէից տան հետ, բայց Մամիկոնեանք յաղթող են հանդիսանում միշտ։ Գայլ Վահանի և նորա որդի Սմբատի՝ Թոռան Վահանի՝ որ սովում էր իրան կնոջ տոհմի անուամբ Կամսարական, նահապետութեան ժամանակները Պարսիկները չեն կարողանում ընկճել Մամիկոնեանց մինչև Արաբացւոց գալուստը։

ԿԻՒՐԱՊԱՂԱՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐԱԲԱՑԻՈՑ ԱՐՇԱՒԱՆԱՑ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԸ ԿԱՄ 631—693 ԹԻՒԸ։

Սասանական թագաւորների և Յունաց կայսերների մեծամեծ պատերազմներից մէկն համարվում է այն, որ պատահեցաւ Խոսրով Բ. և Հերակլէս կայսեր մէջ, որ թագաւորեց 610—621 թիւը։ Իսկզբան յաղթութիւնը լինում է բոլորովին Սասանականի կողմն մինչև 622 թիւը և Եգիպտոսը, Սուրբ երկիրը, Ասորոց երկիրը, Փոքր Ասիան՝ ընկնում են Խոսրովի ձեռքը, որ և Սուրբ Խաչը գերում է Երուսաղէմիցը, բայց 622 թուից սկսեալ Յունական զօրութիւնը Միջերկրական ծովիցը և ապա Սև ծովիցն յարձակուելով՝ Պարսիկները հալածվում են մինչև բուն Պարսկաստան. Խոսրովը սպանվում է հարազատ Կաւատ Բ. որդուցը, որ թագաւոր է նստում նորա տեղը, Սուրբ Խաչը գերութիւնիցն ազատվում է և հին սահմաններն երկու տէրութեանց հաստատվում են և Հայաստանը Պարսից ձեռքն է ընկնում, Վարազտիրոց Բագրատունին մարզպան է կարգվում մինչև 631 թիւը։ Այնուհետև բանը փոխվում է, Տիզբոնի պալատը մեծ շփոթութեանց մէջ է ընկնում (այր զարամբ ելանէին տիրել Արեաց աշ-

խարհին)։ [illegible] այն [illegible] [illegible] [illegible] Հա- [illegible] [illegible] 632 [illegible] [illegible] 640 [illegible] [illegible] [illegible] 35 [illegible] 642 [illegible] Հայոց վերայ [illegible]

է կարգում և տալս նորա որդի Սմբատին։

Հայերը տեսնելով Արաբացւոց զօրանալը և Յունաց անփութութիւնը՝ մեր աշխարհի ապահով պահպանութեան մասին, միաձայն ժամանակը տեսնելով Յունաց կրօնամոլութիւնը, Օմայեան ամիրապետի իշխանութեան ժամանակը մտնում են Արաբացւոց իշխանութեան ներքոյ։ Այս իմանալով Կոստանդ կայսրը բարկութեամբ մտնում է Հայաստան 649 թուին և բոլոր աշխարհը գրաւելով պահանջում զօրք է կանգնեցնում. այն ինչ Օմայեան էլ իրան կողմից զօրք է ուղարկում և Յոյներին արտաքսում և Հայերից շատերին պատանդ է տանում և ծանր հարկ է դնում նոցա վերայ։ Հայերը նեղացած կայսերն են գրում, Համազասպ Մամիկոնեանը կուրապաղատ է կարգւում։ Ամիրապետը բոլոր պատանդներին կոտորել է տալիս և արդէն պատերազմութիւններ էր սկսում Հայաստանում մինչեւ, միայն ինքն սպանվում է և Մուաւիան, Օմեյեան հարստութեան հիմնողն, ամիրապետ է կարգւում։ Մահմեդականութեան մայրաքաղաքը լինում է Դամասկոսը և Արաբացւոց զօրութիւնը աւելի մեծանում է Հայաստանին, Հայերը հպատակում են Մուաւիէին և Համազասպ Մամիկոնեանը յետոյ Հայոց վերայ կարգւում է նորա եղբայր Գրիգոր Մամիկոնեանը 659 թուին։ Սորանից յետոյ Հայաստանը ռազմադաշտ է լինում յաւհասարակ կամ Արաբներից կամ Յոյներից. լաւ էր Հայերի համար մնալ Յունաց ձեռքին, քան թէ Արաբացւոց, ըստ որում նոքա քրիստոնեայ էին.

բայց Յոյները իրանց վարմունքով փոխանակ գրաւելու Հայերին, աւելի հեռացնում էին նրանց իրանցից, որովհետև նոքա ունէին դէպի մեզ կրօնական ատելութիւն և միշտ կամենում էին քաղաքական ծառայութեան հետ և կրօնականը և եկեղեցին միացնելու, և հէնց ծէսերն ու արարողութիւնները հիմն 'ի վեր տապալել։ Հայերին իրանց եկեղեցուց բաժանելը դժուարին էր, (*) ուստի շատ փորձերից, նախատինքներից և նահատակներից յետոյ Հայերը լաւ համարեցին Մահմեդականների իշխանութեան տակ նուաճիլ, և 693 Թ. Աբդալմէլիքը ամիրապետի ժամանակները, միանգամայն [illegible] կառավարութեան տակն են մտնում.

ՕՍՏԻԿԱՆԱՑ
ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԸ

Եօթներորդ դարու վերջերից մինչև իններորդ դարու կէսը:

693 Թուին, երբ որ վերջին անգամը Յոյները թողին Հայաստանը, Աբդալմէլիք ամիրապետը ուղարկում է Հայաստան Աբդուլլայ կառավարչին ոստիկան, որ մարզպանական Դվին քաղաքը իրան բնակութեան տեղ է շինում։

(*) Միտ բերել՝ Մօրիկ, Հերակլէս և Կոստանդ կայսրների արարմունքը և Աբրահամ, Եզր և Ներսէս շինող կաթողիկոսաց ժամանակները։

Այնուհետև Արքայազունք, զինակից որ նախատակն-
ային է լինում որ Հայաստանի նախարարական կա-
ռավարութիւնը խոչընդոտեն և ներքին անմիաբանութեան
կառավարման իրենք են ձգտում պատերազմի վերջը. Ի
զորք են կռվում նախարարներին, կամակորներին, կամ
հնազանդ ապստամբներ: Եւ մինչդեռ Ասիայի անկախ-
ութեան ժամանակներից Հայաստանը լինում նախա-
րարների շահերից կործանվում է. Արաբական, որը
պահպանում է Հայաստանի վասալական հնազանդութիւնը մեծա-
մեծներից շատերին իր ձեռքն է կենդանի և Սա-
ջիդ կառավարիչը մեծ գերի է, միասին. ...-
յավոր ... և Պատարազար. Այնուհետև մեր
աշխարհը կարծես անշէջ ... բռնավորվում է։
Սմբատ Բագրատունին, որ գերեալների թուիցն էր,
մէկ հնարքով փախչում է և ձայնի Հայաստան
տեսնում է հայկազունց նեղութիւնը, իմացում է
տալիս Յուստինիանոս կայսերը, որ Լևոն Իսաւրացու
առաջնորդութեամբ բանականին զօրք է ուղարկում,
Արաբացւոց զօրութիւնը Կիլիկիայի առաջնորդու-
թեամբ, Վարդանակերտի մօտ, սաստիկ ջարդվում
է և մէկ քանի մարդով հազիվ փախչում է։ Սմբա-
տը լինում է Հայոց աշխարհի վերայ կուրապաղատ
և մեր աշխարհը մէկ քանի տարի խաղաղութիւն է
վայելում; բայց այդ խաղաղութիւնը շատ կարճատև
է լինում։ Լևոնը կայսերանում է և պատերազմա-
տութիւնը չարաչար սկսում է վրդովել կայսերու-
թիւնը, Հայոց նորա հետ ունեցած կապը քայքայ-
վում է և այն ժամանակը Արաբները յաջող միջոց

գտնելով Մոհամատ զօրավարին են ուղարկում Հայաստան: Ներսէհ Կամսարականը և Սմբատ կիւրապաղատը մերժում, զօրքով նրան փախցնում են, միայն երբ որ Հայերի մէջ երկպառակութիւն է ընկնում, Մոհամատը կրկին անգամ մտնում է Հայաստան և սպառնում է ամենայն բան, որ ճարակ տալ: Սահակ կաթողիկոսը, որ միշտ Հայաստանի անդորրութեան վերայ էր մտածում, մէկ հնարքով ազատվում է բոլորից և գալիս է Մոհամատի առաջը՝ նորա բարկութիւնը շիջուցանելու համար, բայց Խառան չհասած մեռնում է մէկ աղաչանաց թուղթ գրելով Մոհամատի վերայ: Մոհամատն այն թուղթը կարդալով խաղաղութիւն է խօսում Հայոց հետ և Հայերը խաղաղութեամբ Արաբացոց իշխանութեան ներքոյ են մտնում, այսուամենայնիւ այս խաղաղութիւնն էլ կարճատև է լինում:

Երբ որ Աբդուլլան ամիրապետ է դառնում, կամենում է Հայերից Վարդանակերտի վրէժն առնուլ, ուղարկում է Կաշմ զօրապետին, ոստիկանի պաշտօնի, սաստիկ Հրամայելով Հայոց նախարարներին ոչնչացնելու: Ոստիկանը երբ որ Հայաստան է հասնում, համբաւ է հանում թէ ամիրապետը կամենում է նախարարներին բարձր աստիճանի հասցնել՝ իրանց հաւատարմութեամբ ծառայելու համար: Հայ նախարարները պէտք է գնային իրեն Դամասկոս և գնալուց առաջ պէտք է ժողովել իրեն Նախիջևանի եկեղեցումն, ուր խարդախ Արաբացոց հրամանովն այրվում են: Հայերը այսպիսով մեծ

նեղութեան մէջ էին մինչև 716 թիւը։

Ումար ամիրապետն էլ ուղարկելով Վլիթ ոստիկանին մեր աշխարհը՝ բաւականին խաղաղացնում է։ Այս ժամանակներն էր, որ Յովհան իմաստասէր կաթուղիկոսն իրան արտաքին վարքովն ոստիկանին և ամիրապետին սիրելի լինելով՝ նրանցից շատ պատիւ է ընդունում և մեր ազգին՝ իրան կաթուղիկոսութեան ժամանակը շատ խաղաղ է պահում։ Այնուհետև, մինչև ութներորդ դարի կէսն, առհասարակ Հայաստանն անդորր էր, երբ որ Արաբացւոց զօրութիւնը արևելքումը և արևմուտքումը մեծ մեծ գործքերով էր զբաղուած։ 727 թուին գալիս է Վլիթի տեղը Մահմետն, որն որ չորս տարից յետոյ Դաւիթ կաթուղիկոսի միջնորդութեամբը յետ է կոչվում ամիրապետից։ Գալիս է Աբդլազիզը և յետոյ Մրուանը 742 թուին։

Արդէն Արաբացւոց մէջ կրօնական կուսակցութիւնները շատացել էին և Օմէյեան տան մէջ արհաւիր էին սպառնում, Մրուանը, որ Օմէյեան տան կողմիցն էր, խաղաղութեամբ է վարվում Հայոց հետ և մեծ յոյս ունէր նոցա վերայ, Բագրատունեաց տանիցն Աշոտին մինչև անգամ իշխանաց իշխան է անուանում։ Դամասկոսի դրան խռովութիւնք սաստկանում էր, Վլիթ ամիրապետը սպանվում է և Մրուանը Հայաստանի կառավարութիւնը յանձնելով Աշոտին, ինքն Հայոց և ուրիշ ազգաց օգնականութեամբ Օմէյեան հարստութեան վերջին ամիրապետըն է դառնում. Աշոտի պատիւն առաւելանում է և

արտօնութիւնները շատանում։ Բայց այս նախորդու-թիւնը Հայոց աշխարհումը շատ կարճակեաց էր։ 750 թուին Արաբական աշխարհի խռովութիւնները կրկին անգամ պառակտում են. Մրուանը սպանվում է և Աբբասեան տունն է բարձրանում խալիֆայի աթոռի վերայ Բաղդադումը։ Այնուհետև Ալմանսուր ամիրապետն Աշոտի փոխանակ ուղարկում է Եզիդ ոստիկանին, որ Հայերին շատ նեղացնում է։ Հայոց նախարարները և աւելի Մամիկոնեան Դաւիթ և Գրիգոր իշխանները կամենում են ոտի կանգնել, բայց խոհեմ Աշոտ Բագրատունին քաջ ճանաչելով Հայոց տկար զօրութիւնը և անմիաբանական հոգին, ընդդէմ է լինում այս բանին, այս պատճառաւ կուրացնում են նորան (Աշոտին)։ Ալ-Հատապակ Աբբասեան տան բարձրանալուցը յետոյ Հայաստանը մեծ նեղութեան մէջ է ընկնում. գալիս են Սուլէյման, Բէքիր և Հասան ոստիկանները, որոնք չարաչար նեղութիւններ են հասցնում Հայոց ազգին, և նրանցից առաւել Հասանը։ 778 թուին Մուշեղ Մամիկոնեանը սկսում է գլուխ բարձրացնել անիրաւ ոստիկանների դէմ և նոցա պաշտօնակների առաջը կտրել, միւս նախարարները առանց սիրտ առած հաւաքւում են 5,000 զինուոր և Մուշեղի հետ միանալով բոլորովին ապստամբում են Արաբացւոց իշխանութիւնից. բայց թշնամեաց զօրութիւնը աւելի շատ էր. որովհետև հասնում էր մինչև 30,000 հոգու. Մուշեղը սպանվում է և մնացածները ցրվում են ամէն տեղեր։ Հայաստանը այնուհետև տակնուվրայ է լինում և

ԿԻՒՐԱՊԱՂԱՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐԱԲԱՑԻՈՑ ԱՐՇԱՒԱՆԱՑ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԸ
ԿԱՄ
631—693 ԹԻՒԸ։

Սասանական թագաւորների և Յունաց կայսերների մեծամեծ պատերազմներից մէկն համարվում է այն, որ պատահեցաւ Խոսրով Բ. և Հերակլէս կայսեր մէջ, որ թագաւորեց 610 - 621 թիւը։ Սկզբան յաղթութիւնը լինում է բոլորովին Սասանականի կողմն մինչև 622 թիւր և Եգիպտոսը, Սուրբ երկիրը, Ասորոց երկիրը, Փոքր Ասիան՝ ընկնում են Խոսրովի ձեռքը, որ և Սուրբ Խաչը գերում է Երուսաղէմիցը, բայց 622 թուից սկսեալ Յունական զօրութիւնը Միջերկրական ծովիցը և ապա Սև ծովիցն յարձակուելով Պարսիկները հալածվում են մինչև բուն Պարսկաստան. Խոսրովը սպանվում է հարազատ Կաւատ Բ. որդուցը, որ թագաւոր է նստում նորա տեղը, Սուրբ Խաչը գերութիւնիցն ազատվում է և հին սահմաններն երկու տէրութեանց հաստատվում են և Հայաստանը Պարսից ձեռքն է ընկնում, Վարազտիրոց Բագրատունին մարզպան է կարգվում մինչև 631 թիւը։ Այնուհետև բանը փոխվում է, Տիզբոնի պալատը մեծ շփոթութեանց մէջ է ընկնում (այր զարամբ ելանէին տիրել Արեաց աշ-

խարհին)։ [illegible] այն
[illegible] ինքնա-
[illegible] և Հա-
[illegible] Հե-
[illegible]
[illegible]
[illegible]
632 [illegible] Բայց [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] 640 թուին, [illegible] զօրա-
[illegible] Հայաստան,
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] 35
[illegible] Բայց այս արշաւանքը մէկ
[illegible] էր, և մեր աշխարհը [illegible]
[illegible] կայսրը 642
թուին [illegible] Հայոց վերայ [illegible]

է կարգում և յետոյ նորա որդի Սմբատին։

Հայերը տեսնելով Արաբացւոց զօրանալը և Յոյնաց անփութութիւնը՝ մեր աշխարհի ապահով պաշտպանութեան մասին, միևնոյն ժամանակը տեսնելով Յունաց կրօնամոլութիւնը, Թէոդոս ամիրապետի իշխանութեան ժամանակը մտնում են Արաբացւոց իշխանութեան ներքոյ։ Այս խմբերով Կոստանդ կայսրը բարկութեամբ մտնում է Հայաստան 649 թուին և բոլոր աշխարհը գրաւելով պահապան զօրք է կանգնեցնում. այն ինչ Թէոդոս էլ իրան կողմից զօրք է ուղարկում և Յոյներին արտաքսում և Հայերից շատերին պատանդ է առնում և ծանր հարկ է դնում նոցա վերայ։ Հայերը նեղացած կայսերն են դիմում, Համազասպ Մամիկոնեանը կիւրապաղատ է կարգվում։ Ամիրապետը բոլոր պատանդներին կոտորել է տալիս և արդէն պատերազմութիւններ էլ սկսվում Հայաստանում. մինչդեռ միայն ինքն պաշտպանվում է և Փաւստոսին, Օձնեցւոյն հաւատութեան հիմնողը, ամիրապետ է կարգվում։ Մահմեդականութեան մայրաքաղաքը լինում է Դամասկոսը և Արաբացւոց զօրութիւնը աւելի մեծանում է Հայաստանին, Հայերը հալածական են Փաւլիկեանն և Համազասպ Մամիկոնեանը յետոյ Հայոց վերայ կարգվում է նորա եղբայրը Գրիգոր Մամիկոնեանը 659 թուին։ Սորանից յետոյ Հայաստանը ասպարէզ է լինում պատերազմական կամ Արաբներից կամ Յոյներից. յաւէտ էր Հայերի համար մնալ Յունաց ձեռքին, քան թէ Արաբացւոց, ըստ որում նոքա քրիստոնեայ են.

բայց Յոյները իրանց վարմունքով փոխանակ գրաւելու Հայերին, աւելի հեռացնում էին նրանց իրանցից, որովհետև նոքա ունէին դէպի մեզ կրօնական ատելութիւն և միշտ կամենում էին քաղաքական ծառայութեան հետ և կրօնականը և եկեղեցին միացնելու, և իրենց ծէսերն ու արարողութիւնները հրովն 'ի մէջ տարածել: Հայերին իրանց եկեղեցուց բաժանելը դժուարին էր, (*) ուստի շատ փորձերից, նախատինքներից և հալածանքներից յետոյ Հայերը լաւ համարեցին Մահմետականի իշխանութեան տակ նուաճիլ, և 693 Թ. Աբդալմէլիքը ամիրապետի ժամանակները, միանգամայն ապաւինելով կառավարութեան տակն էին մտնում:

ՕՍՏԻԿԱՆԱՑ

ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԸ

Եօթներորդ դարու վերջերից մինչև իններորդ դարու կէսը:

693 թուին, երբ որ վերջին անգամը Յոյները թողին Հայաստանը, Աբդալմէլիք ամիրապետը ուղարկում է Հայաստան Աբդուլլայ կառավարչին ոստիկան, որ մարզպանական Դվին քաղաքը իրան բնակութեան տեղ է շինում:

(*) Միտ բերել Մօրիկ, Հերակլէս և Կոստանդ կայսրների արարմունքը և Աբրահամ, Եզր և Ներսէս շինող կաթողիկոսաց ժամանակները:

Այնուհետև Արքայազանց գլխավոր նպատակն այն է լինում որ Հայաստանի նախարարական կառավարությունը ոչնչացնեն և երկիրը միապետական կառավարեն իրենք և իրենց սերնդովը. Ջանք 'ի գործ են դնում նախարարներին կոտորելու կամ հնազանդեցնելու։ Եւ այդպիսի մեծագույն տերութեան ժամանակներից Հայաստանը իրեն նախարարներից շատերին կորցնում է։ Արքայազանց, երբ որ պտղին է Հայաստանի փառաւոր Գնունեաց մեծամեծներիցը շատերին իրենց մոտ, և կենդանի և Սաղանի կաթողիկոսի եղ մեջը հետ միասին. Ջղթայանկայ ապավինում է Պարսկաստան. Այնուհետև մեր աշխարհը կարծես անտէր մնալով թալանվում է։ Սմբատ Բագրատունին, որ գերեալների թուիցն էր, մէկ հնարքով ազատվում է և գալիս Հայաստան տեսնում է Հայկազանց նեղութիւնը, իմացում է տալիս Յուստինիանոս կայսերը, որ Լեւոն Խաւրացու առաջնորդութեամբ բաւականին զօրք է ուղարկում, Արաբացւոց զօրութիւնը Սմբատի առաջնորդութեամբ, Վարդանակերտի մօտ, սաստիկ ջարդվում է և մէկ քանի մարդով հազիվ փախչում է։ Սմբատը լինում է Հայոց աշխարհի վերայ Կուրապաղատ և մեր աշխարհը մէկ քանի տարի խաղաղութիւն է վայելում; բայց այդ խաղաղութիւնը շատ կարճատև է լինում։ Լեւոնը կայսերանում է և պատերազմարտութիւնը չարաչար սկսում է վրդովել կայսրութիւնը, Հայոց նորա հետ ունեցած կապը քայքայվում է և այն ժամանակը Արաբները յաջող միջոց

գտնելով Մոհմադ զօրավարին են ուղարկում Հա-յաստան: Ներսէհ Կամսարականը և Սմբատ կիւրա-պաղատը միացած, զօրքով նրան փախցնում են, միայն երբ որ Հայերի մէջ երկպառակութիւն է ընկնում, Մոհմադը կրկին անգամ մտնում է Հա-յաստան և սպառնում է ամենայն բան, որ ճարակ տայ: Այնժամ Կաթողիկոսը, որ միշտ Հայաստանի անդորրութեան վերայ էր մտածում, մէկ հնարքով ազատվում է բանտից և գալիս է Մոհմադի ա-ռաջը՝ նորա բարկութիւնը շիջուցանելու համար, բայց խաբում չհասած մեռնում է մէկ աղաչանաց թուղթ գրելով Մոհմադի վերայ: Մոհմադն այն թուղթը կարդալով խաղաղութիւն է խօսում Հայոց հետ և Հայերը խաղաղութեամբ Արաբացոց իշխա-նութեան ներքոյ են մտնում, այսուամենայնիւ այս խաղաղութիւնն էլ կարճատև է լինում:

Երբ որ Աբդուլլան ամիրապետ է դառնում, կամենում է Հայերիցը Վարդանակերտի վրէժն առ-նուլ, ուղարկում է Կաշմ զօրապետին, տակիանք պաշտօնիւ, սոսկի հրամայելով Հայոց նախարար-ներին ոչնչացնելու: Տակիանք երբ որ Հայաստան է հասնում, համբաւ է հանում թէ ամիրապետը կամենում է նախարարներին բարձր աստիճանի հասցնել՝ նոցա հաւատարմութեան ծառայելու համար: Հայ նախարարները պէտք է գնացել էին Գամասկոս և գնալուց առաջ պէտք է ծրգուել էին Նախիջևանի եկեղեցումն, ուր խարդախ Արաբացոց հրամանովն այրվում են: Հայերը սոսկալով մեծ

նեղութեան մէջ էին մինչև 716 թիւը։

Օմար ամիրապետն էլ ուղարկելով Վլիթ ոստիկանին՝ մեր աշխարհը՝ բաւականին խաղաղացնում է։ Այս ժամանակներն էր, որ Յովհան իմաստասէր կաթուղիկոսն իրան արտաքին վարքովն ոստիկանին և ամիրապետին սիրելի լինելով՝ նրանցից շատ պատիւ է ընդունում և մեր ազգին՝ իրան կաթուղիկոսութեան ժամանակը շատ խաղաղ է պահում։ Այնուհետև, մինչև ութներորդ դարի կէսն, առհասարակ Հայաստանն անդորր էր, երբ որ Արաբացւոց զօրութիւնը արևելքումը և արևմուտքումը մեծ մեծ գործքերով էր զբաղուած։ 727 թուին գալիս է Վլիթի տեղը Մահմետն, որն մի չորս տարից յետոյ Դաւիթ կաթուղիկոսի միջնորդութեամբը յետ է կոչվում ամիրապետից։ Գալիս է Աբդլլազիզը և յետոյ Մրուանը 742 թուին։

Արդէն Արաբացւոց մէջ կրօնական կուսակցութիւնները շատացել էին և Օմէյեան տան մէջ արհաւիր էին սպառնում, Մրուանը, որ Օմէյեան տան կողմիցն էր, խաղաղութեամբ է վարվում Հայոց հետ և մեծ յոյս ունէր նոցա վերայ, Բագրատունեաց տանիցն Աշոտին մինչև անգամ իշխանաց իշխան է անուանում։ Դամասկոսի դրան խռովութիւնք սաստկանում էր, Վլիթ ամիրապետը սպանվում է և Մրուանը Հայաստանի կառավարութիւնը յանձնելով Աշոտին, ինքն Հայոց և ուրիշ ազգաց օգնականութեամբ Օմէյեան հարստութեան վերջին ամիրապետըն է դառնում. Աշոտի պատիւն առաւելանում է և

արտօնութիւնները շատացնում։ Բայց այս անկարգու-թիւնը Հայոց աշխարհումը շատ կարճ էր։ 750 թուին Արաբական աշխարհի խռովութիւնները կրկին անգամ սաստկանում են. Մրուանը սպանվում է և Աբբասեան տունն է բարձրանում խալիֆայի աթոռի վերայ Բաղդադումը։ Այնուհետև Ալմանսուր ամիրապետն Աշոտի փոխանակ ուղարկում է Եզիդ ոստիկանին, որ Հայերին շատ նեղացնում է։ Հայոց նախարարները և աւելի Մամիկոնեան Դաւիթ և Գրիգոր իշխանները կամենում են ոտի կանգնել, բայց խոհեմ Աշոտ Բագրատունին քաջ ճանաչելով Հայոց տկար զօրութիւնը և թշնամական հօգին, ընդդէմ է լինում այս բանին, այս պատճառաւ կուրացնում են նորան (Աշոտին)։ Առհասարակ Աբբասեան տան բարձրանալուցը յետոյ Հայաստանը մեծ նեղութեան մէջ է ընկնում. գալիս են Սուլէյման, Բէքիր և Համան ոստիկանները, որոնք չարաչար նեղութիւններ են հասցնում Հայոց ազգին, և նոցանից առաւել Հասանը։ 778 թուին Մուշեղ Մամիկոնեանը սկսում է գլուխ բարձրացնել անիրաւ ոստիկանների դէմ և նոցա պաշտօնեաների առաջը կտրել, միւս նախարարները նորանով սիրտ առած հաւաքում են 5,000 զինուոր և Մուշեղի հետ միանալով բոլորովին ապստամբում են Արաբացւոց իշխանութիւնից. բայց թշնամեաց զօրութիւնը աւելի շատ էր, որովհետև հասնում էր մինչև 30,000 հոգու. Մուշեղը սպանվում է և մնացածները ցրվում են ամուր տեղեր։ Հայաստանը այնուհետև տակնուվրայ է լինում և

ոչ ոք չէ համարձակվում Արաբացւոց արշաւանաց առաջն առնել, միայն Աշոտ մսակերը և նորա եղբայր Շապուհը Հայաստանի արևմտահիւսիսային կողմերն, իսկ Սահակ, Համազասպ և Մեհրուժան Արծրունի իշխանները Հայաստանի արևելքումը մեր աշխարհը տեղ տեղ ազատելով էին պահում, այսպէս խառնակութիւնը լինում է մինչև Հարուն—Ալ—Ռաշիդի ժամանակներն, որ Եզիտ ոստիկանին Հայաստան ուղարկելով զանազան խարդախութեամբ ընկճում է իշխաններին և Սահակ և Համազասպ Արծրունի իշխանները նահատակվում են հաւատի համար։ Հարուն—Ալ—Ռաշիդի և Ալմամունի ժամանակներն, երբոր Բաղդադի դուռն իրանց ամենամեծ զօրութեան ժամանակներումն էր, Հայաստանը խաղաղ էր՝ Կուզիմայ և Հոլ ոստիկանաց ժամանակը։ Հայերն ոչինչ ապստամբութեան խորհուրդ չեն մտածում, բայց ինններորդ դարի միջերում հանգամանքները փոխուեցան։

Պարսիկներն արդէն սկսել էին իրանց ազատութիւնը միտ բերել և Հայերին ևս գրգռել։ Հայոց նախարարութեանց միջին ամենից զօրեղն էր Բագրատունեացը։ Բաբգէն անուամբ մէկ երևելի Պարսիկ ամուսնանում է Բագրատունեաց տանից մէկ աղջկայ վերայ և Սմբատ Բագրատունի սպարապետին և Սահակ Սիւնեաց իշխանին իրան կողմն է գրաւում և նոցա հետ միասին ոտք է կանգնում Արաբացւոց դէմ։ Ջոլ ոստիկանը յորդորում է նոցա իրանց խորհրդից յետ կանգնել, և Դաւիթ կաթո-

ղեկավարն էլ մէջ է ձգում, բայց ՚ի զուր, նոքա Հա-
մաձայն չեն լինում։ Հազ. 2,000 զօրքով յանկարծ նոցա վերայ է ընկնում, Սահակ իշխանը յաղթա-վում է և Սևադէն փախչում է, իսկ Սմբատը Դա-ւիթ կաթողիկոսի միջնորդութեամբ հաշտվում է։ Մինչ այս լինում այն 835 թուին Մուտասիմն ամի-րապետը Հովին յետ է կոչում և Բագրատ Բագրա-տունին նշանակում, ամիրապետի դրութիւնը գժուա-ր էր, նորա ընդարձակ տէրութեան մէջ ամենայն տեղ խռովութեան հողի էր երևում։ 839 թուին Բաբէն պարսիկը կամենալով պարսկական թագա-ւորութիւնը վերանորոգել, Բագրատ Պատրկին իրան կողմն է գրաւում, բայց Սմբատ Բագրատունի սպա-րապետը Հայոց զօրքերը ամիրապետի օգնութեան գործ դնելով յաղթութիւնը նոցա է կենում. աքսորական Աֆշին զօրավարի կողմն, որ գնալով Բաղդադ իրաց եղելութիւնները նկարագրում է և խալիֆայի ա-ռաջ։ Բագրատ Պատրկի ծառայութիւնները գուրս են գալի, գալիս է Աբուսէթ ոստիկանը և խոր-դախութեամբ բռնում է Բագրատ Պատրկին, այն ինչ Սասունեցիք ազատում են Բագրատին և Աբու-սէթին սպանում։ Ամիրապետը բարկանալով ուղար-կում է Բուղային, որ պէտք է Աբուսէթի մահուան վրէժը Հայերից հանէր, և որ աւելի իրան նպատա-կին հասնում է իրան խորդախ հրաւէրներովն և միշտ ամենայն բան ծածուկ է բռնում, այն ինչ Հայերը հաւատ ընծայելով նորա պատիր բաներին, միշտ նորա առաջն են գնում և շղթայկապ լինում։

Բուղան յանդուգն զօրութեամբ մտնում է Տարօն և ամենայն բան որի ձարակ է տալի և Բագրատ Պատրկի—Աշոտ և Գուրգէն որդիներանցը բռնում է. Հայոց նախարարների մէջ չկար այն միաբանութիւնը, որոնք կարողացել էին արաբական զօրափարի առաջը կտրել: Վասպուրականի Աշոտ Արծրունի իշխանը, որ իւրան քաջութեամբն այն աշխարհը բաւականին ապահով էր պահում. տեսնելով Հայոց անհամաձայնութիւնը, Բուղայի առաջն է գնում և շղթայակապ է լինում: Սմբատ Բագրատունի սպարապետն ոչինչ չէ կարողանում անել, այսպիսով Հայաստանը շատ կոտորածներ և աւերատակներ կրելուց յետոյ, Բուղան հրաւիրում է Սմբատ սպարապետին իւրան մօտ և նրան կապած իշխանների հետ տանում է Բաղդադ: Ամիրապետը բոլորին էլ բանտն է ձգում և հրամայում է հաւատն ուրանալ, շատերը նահատակվում են, շատերն առ երեսս ուրանում են և Սմբատ սպարապետն էլ խոստովանելով Քրիստոսի հաւատը մեռնում է բանտի մէջ 856 թուին, և այս պատճառաւ անվանւում է Խոստովանող:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Շրջան երրորդ.

Բագրատունեաց թագաւորութեան կանգնման և անկման նկարագիրը:

Արշակունեաց փառաւոր հարստութեան անկմանը, կարելի է ասել, երկու զօրաւոր պատճառներ եղան՝ բացի այն, որ մեր ժողովուրդը, մոռանալով միանգամայն իւր թագաւորի աշխարհային զօրութիւնը ոչինչ հոգս չէր քաշում այս մասին: Նախ՝ որ երկու յափշտակող գազան էին շրջապատել մեզ՝ Սասանեանները արեւելքից, իսկ Բիւզանդիացիները արեւմուտքից: Երկրորդն էլ այն էր, որ նախարարական կառավարութիւնը և իշխանութիւնը վերկենալով Վաղարշակեան ժամանակներից հետզհետէ յառաջ էր խաղում. Ի վերջոյ այնքան զօրացաւ, որ էլ հարազատ թագաւորին անգամ գլուխ չէր ճանաչում մինչեւ 10 և 11-դ դարերումը [illegible]:

Հայաստանի աշխարհագրական դրութիւնը և կառավարչական մասը մեծ նշանակութիւն ունէին

Հայաստանի վիճակի վերայ։ Մօտ 400 տարի էր, որ Հայաստանը զրկուած էր իւր Թագիցը, բայց յանկարծ 9-դ դարի կիսերումը տեսնում ենք, որ բարձրանում է Բագրատունեաց տան ձեռամբըն։ Արդեօք ինչ էր պատճառը. պէտք է ասենք, որ վերոյիշեալ երկու հարուածները Հայաստանի համար այն ժամանակը վերացել էին։ Արևելեան Սասանական գազանը, որ արդէն իւր ճանկը բաւականին վեր էր առել խեղճ քրիստոնեայ Հայոց վերայ, պատմութեան ասպարէզից անհետացել էր. Նորա տեղը դուրս էր եկել Մահմետական Արաբը, որ նմանապէս իւր կարգին երկան դառն բաժակը վեր առաւ Հայաստանի վերայ. բայց 'ի վերջոյ 9-դ դարումը կորցրեց իւր առաջին զօրութիւնը, կտոր կտոր եղաւ Բաղդադի խալիֆայութիւնը, որ տարածւում էր Ատլանտեան ովկիանոսից մինչև Չինաստանի պարիսպները։ Խալիֆան կամ ամիրապետը խաղալիք էր դարձել նահանգական իշխանների կամ ոստիկանների ձեռքին։ Արևմուտքից էլ Բիւզանդիան իւր կրօնական ազդեցութիւնը դարաւոր ժամանակ գործ դնելուց յետոյ, արդէն 8 և 9-դ դարերումն այնքան ներքին անկարգութեանց մէջն էր ընկել, և արտաքին թշնամիներից այնքան նեղացած, մինչև որ ինքն իրան հազիւ հազ կարողանում էր պահպանել, և չունէր քաշելու Հայաստանի Թագի վերանորոգութեան միւս բարեպատեհ միջոցն էլ այն էր, որ 9-դ դարի կիսերումը Բիւզանդիոյ նստեցած կայսրութեան աթոռի վերայ Հայկազն

Արշակունի [illegible]

[illegible] Հայկեան [illegible]

Նախարարներն, [illegible]

ազատութեամբն և տեսնել վերակենդանութիւնը Հայաս-
տանի միապետութեան. իշխանութիւնը մեռաւ առնել,
բայց չունենք վատանդները չհարստանում են և Հայաս-
տանի թագաւորութեան գոյութիւնը կործանման
ներքոյ էր ընկնում։ Արդէն իսկ առաջին Թագա-
ւորներ թագաւորները ժամանակին Արշակունիների
տոհմերից անկախ Հայաստանի վերանորոգումն,
Տրդատ մեծն է և մեծ Թէոդոսիոս է Հովհաննէսեան
մեր աշխարհի Հայոց, մեկ քանի նախարարների,
բայց մեծ մասերն, նոյն Յունաստանութեանց թա-
գաւոր են իրենց Հայաստանի թագաւորին և Հայկա-
կան ամենայն յանձնառութեան թեպ են պարսկ պա-
տարան, ինչպէս կենդանի էին Արծրունիք. Վասպու-
րականում, նոյնպէս և մէկ քանիները Սիւնի-
քումը, Լոռումը, Աղուանքումը, Գուգարքը և այլն։
Ազգայնականութեան Հայաստան Թագաւորութեան նա-
մանակ էր, թէպէտ և նոյն ապահովանալը մէջ փա-
կուած, վերջին այլևայլութեանը ամեն փանձաղ, բայց
Թագաւորած ...
... մեջ փորձուել էին։

Յանձնարարութ դարի վերջերումը և առաջին և մէկ-
նարանի...

ապստամբում էին, որովհետև Բուլղարները և Ռուսները քրիստոնէութիւն էին ընդունում և նրանց չարաչար յարձակմունքները կայսրութեան վերայ դադարում, բացի սրանից կայսրներից կորչում է այն վտանգը, թէ իրանք Արշակունի էին. Անդրկովկասեան թագաւորները կատաղաբար յարձակվում էին Անիի զօրքերի վերայ և անխնայաբար ոչնչացնում իշխանութիւնը նրանց ձեռքից է ընկնում, և Հայաստանը, խալիֆայութեան նահանգը, նրա լծաւոր է լինում. Յաղթերի և ժամանակաւոր Միջնադարի մէջ մեծ շրջափակված Բագրատունի Թագաւորը ապա էր Սմբատ Թագաւոր և Վասպուրականի ամբողջ պատերի վերայ մեռնէր:

ԱՇՈՏ Ա. 856—889 ԹՎԻՆ.

Աշոտ իշխանաց իշխան. գեներալ նախարարաց զօրաց Սմբատ եղբայր. Սմբատ սպարապետ Վասպուրականի. Աշոտ Թագաւոր. Կրօնական վիճաբանութիւնը. Բագրատունեաց թագաւորութիւնը. Աշոտ Կաղաքանօսնուածում. առաջին Բագրատունեաց Թագաւորի մահը:

Հայաստանը ոստիկանաց ժամանակաւոր չար նեղութիւն կրելուց յետոյ իրականում ծանապարհում է հայրապետ Թագաւոր ունենալու օրերը: Հայերն ամենայն կերպով աշխատում էին իրանց արքայական կորցրած Թագաւորութիւնը վերականգնելու. և վերջապէս Սմբատ Խոստովանողի որդի Աշոտը, երբ-

[illegible] Աշոտին [illegible] [illegible] [illegible] 867 [illegible] թուին [illegible] [illegible] թիւններ ծագել:

Այսպիսով, երբոր Աշոտը՝ իւր հօր աղէտալի մահից յետոյ, սկսաւ [illegible], Մահմատ Ջաֆր ամիրապետն Ալի — Արմէն անունով մէկ ոստիկան ուղարկեց 859 թուին, [illegible] Աշոտին իշխանաց իշխան կարգեց [illegible] եւ երկիրը կարգի դնել: Իսկ ժամանակաւ գերի գնացած նախարարներից շատերը դարձան Հայաստան, իրանց ուրացութեան վերայ զղջալով կրկին քրիստոնէութիւնը ընդունեցին [illegible] Աշոտը շատ [illegible] աշխարհներից մէկին [illegible] իշխանին, իսկ միւսին Գրիգոր — Դերենիկ Արծրունուն [illegible] իշխանին: Այս իշխանները [illegible] գործում էին Աշոտի

իշխանութեան բարձրանալուն։ Հայաստանը այսպիսով սկսել էր կենդանանալ, երբոր մեր երկիրը ներս մտաւ Ջաֆար անունով մէկ պարսիկ, որնոր արդէն չէր ճանաչում ամիրապետի գլխաւոր իրաւասութիւնը, և որնոր այն ապստամբ իշխաններից մէկն էր, որոնք 9-դ դարի կիսումը կամենում էին իրանց համար անկախ թագաւորութիւն կազմել, Բաղդադի ամիրապետի թուլութիւնից օգուտ քաղելով։ Այդ Ջաֆարն եմ ասում, որ 80,000 հոգով Երասխ գետն անցկենալով մտնում է Հայաստան. բայց Հայոց նախարարաց միաբանական հոգին և Աբաս սպարապետի քաջութիւնը թշնամու առաջը կտրեցին։ Այնուհետև Աշոտը սկսում է քաղցրութեամբ և խոհեմութեամբ, ինչպէս սկսել էր, այնպէս առաջ տանել իրան կառավարութիւնը. որ եկեղեցին, ազգը և նախարարները միաբան հոգւով աշխատեցին նրան իրանց վերայ թագաւոր կարգելու։ Յիսէ ոստիկանը Հայոց խնդիրքը յայտնում է Բաղդադի ամիրապետին, որ արդէն ճանաչելով թէ Աշոտին և թէ իրան դրութիւնը՝ ուղարկում է նրան թագաւորական ծիրանի և թագ 885 թուին։ Շիրակաւան կամ Երազգաւոր քաղաքումը Գրիգոր կաթողիկոսը մեծ եկեղեցական հանդէս կատարելով՝ Աշոտին թագաւոր օծեց։ Վասիլ Արշակունի Մակեդոնական կայսրը, իրան ուրախութիւնը ցոյց տալու համար, ուղարկում է ընծաներ և թագաւորական թագ։ Հայաստանի հիւսիսային մասումը շատ երկիրներ էլ կային, որոնք Հայոց թագաւորին էին պատկանում։ Աշոտը

Նրանց իրան ձեռքի տակն է նուաճում, և Հայաստանը աւելի ապահով պահպանելու համար Եգերացւոց հետ դաշն է կապում։ Հայաստանը ապահով ժամանակներիցն օգուտ քաղելով Աշոտը կամենում է բոլոր Հայաստանումը իւր գլխաւոր իրաւասութիւնը կամ թագաւորութիւնը ճանաչացնել, միայն քիչ թէ շատ ապստամբութիւն տեսնում ենք Վանանդումը և Գուգարքում, առաջինի առաջը կտրում է Աբաս սպարապետը, իսկ երկրորդինը թագաւորի անդրանիկ որդի Սմբատը։ Այդ յաղթութիւնից յետոյ տեսնում ենք, որ թագաւորն ուշքը դարձնում է դէպի Փոքր Հայաստանի երկիրները, որտեղից այցելութիւն է գնում 888 թուին Լևոն կայսեր։ Յետևեալ տարին մեծ պատուով յետ դառնալով Հայաստան, Շիրակ գաւառի մօտ Քառասպուր ասուած տեղը մեռնում է և մեծ պատուով թաղվում է։

ՍՄԲԱՏ Ա. 889-914 ԹԻՒԸ։

Սմբատայ թագաւորութեան ժամանակուայ հանգամանքները և յարաբերութիւնը դէպի. երկու դրացի մեծամեծ տէրութիւնները, յաջորդութեան մասին պատերազմները. Արաս սպարապետ, Ատրպատականի Աֆշին ոստիկանը, նորա արշաւանքը. Հայոց թագաւորի յաջողութիւնները, Աֆշինի կրկին արշաւանքները. Դողս գիւղի ճակատը, Արծրունի Աշոտի ապստամբութիւնն և նորա գործոց անյաջողութիւնը, Սմբատի ջանքը Հայաստանի հարաւն իրան ձեռքը բերելու և նախարարաց անմիաբանութիւնը. Վրաց Ատրներսէհ իշխանի թագաւոր պսակուիլը, Ատրպատականի Յուսուփ ոստիկանի արշաւանքը, Եգերացւոց Կոստանդին թագաւորի թշնամանական գործքերը, նախարարաց խռովութիւնը Վրաց թագաւորի հետ միասին. Գագիկ Արծրունի թագաւոր, Յուսուփի արշաւանքը և Սմբատի չարաչար վախճանը։

Սմբատայ կառավարութեան ժամանակվայ հանգամանքները միևնոյն էին դէպի երկու դրացի մեծամեծ տէրութիւնները, ինչպէս և Աշոտի, միայն թէ սորա ժամանակները Հայաստանի հարկն ուղարկվում էր Բաղդադ, Ատրպատականի ոստիկանի ձեռամբը, որ անդուլ հսկում էր մեր թագաւորի գիտաւորութիւններին և գործքերին և միշտ աշխատում էր մեր վերականգնած թագաւորութեան զօրութիւնը թուլացնել և երկպառակել. Հայոց ան-

բարձրացած նախարարներից շատերը նորա չարախնդիր դիտաւորութիւններին գործիք էին դառնում, նորա կառավարութեան ժամանակը բաւականին վրդովեցան յաջորդութեան մասին։

Այսպիսով՝ ինչ ժամանակ, Աշոտի մահից յետոյ, բոլորն էլ իրանց ուշքը դարձրին Սմբատայ վերայ, այն ժամանակ նորա հօրեղբայրը Աբասն էլ կամենում էր ինքն թագաւորել և այս պատճառաւ բոլոր Հայաստանը մեծ աղմուկի և շփոթութեան մէջ ընկաւ, և իշխանները երկպառակվելով՝ կատաղութեամբ միմեանց դէմ պատերազմում են, բայց Սմբատայ կողմն աւելի զօրեղ էր. Վրաց Ատրներսէհ իշխանը, Հայոց Գէորգ կաթողիկոսը և նախարարներից շատերը նորա կողմն էին և նրան էին կամենում թագաւորացնել։ Աբասը ընկճվում է և ակամայ կամօք հրաժարվում է իրան դիտաւորութիւնից. իսկ Սմբատը 892 թուին Շիրակաւանի մէջ մեծ հանդիսով Հայոց թագաւոր է պսակվում։

Այնուհետև Սմբատն իրան հօր նման սկսում է բարեկամական դեսպանութիւններ անել Լևոն կայսեր հետ։ Ատրպատականի Աֆշին ոստիկանը, որոյ ձեռամբ Հայաստանի հարկը հասնում էր ամիրապետին, տեսնելով Սմբատայ այսպիսի գործքերը, մտնում է Հայաստան։ Հայոց թագաւորն ուշ է իմանում իրան անխոհեմ արարմունքը և աշխատում է ոստիկանի բարկութիւնը ցածացնել, զանազան պատճառներ բերելով, իբր թէ այն դեսպանութիւնները լինում են յօգուտ վաճառականութեան. ինչպէս

և լինի բանը խաղաղութեամբ է վերջանում, բայց ոստիկանը, և կարծես թէ հէնց Բաղդադի դուռն էլ անգամ, կասկածանաց տակ է ընկնում, նորա հաւատարմութեան մասին, և արդարև դորանից յետոյ, երբոր Սմբատը ապստամբ Դուին քաղաքը նուաճում է և ընդարձակում է իրան իշխանութիւնը Եգերացւոց աշխարհից սկսեալ մինչև Ատրպատականի կողմերը, տեսնում ենք Ապշին ոստիկանի ձեռի տակին մէկ մեծ մահմետական զօրութիւն, որով նա կամենում էր Հայոց Թագաւորի զօրութեան առաջը կտրել, եթէ մէկ յաջող դէպք կը լինի։

Ազատ Դուին քաղաքը դժգոհ էր իրան ազատութիւնը կորցնելու համար և 894 թուականի երկրաշարժութիւնը մեծ վնաս էր պատճառել Հայոց աշխարհումը. Ապշին ոստիկանը զօրութեամբ մըտնում է Հայաստան, բայց Դողս գիւղի ճակատը ցոյց տուեց, թէ Հայոց Թագաւորի զօրութիւնը շուտով չէ կարող ոչնչացնել, որովհետև չարաչար ջարդուելուց յետոյ դարձաւ իրան ոստիկանութեան աշխարհը։ Այնուհետև տեսնում ենք, որ Ապշինը իրան մինչև այն ժամանակվան ուղղութիւնը փոխում է և կամենում է այլ ճանապարհով Հայաստանը տակնուվրայ անել, այն է—աւելի Հայոց նախարարների մէջ ապստամբութեան չար հոգին զարթնացնել դէպի իրանց Թագաւորը և նորանով զօրութիւնը երկպառակել, և այս հեշտ կարող էր լինել մէկ այնպիսի երկրում, որնոր աւելի սովորած էր ստրուկ լինել օտարներին, քան թէ հպատակ քաղաքացի

իրան Թագաւորին։

Վասպուրականի Աշոտ Արծրունի իշխանը Ապշինի ձեռնտուութեամբ գլուխ է բարձրացնում Վասպուրականում, նորա աներ Գագիկը խարդախութեամբ բռնում է նրան և նորա եղբայր Գագկին և Գուրգէնին բանտն է դնում, այն նպատակաւ, որ նոցա երկիրը և իշխանութիւնը իրան ձեռքի տակն առնու։ Սմբատն այս եղելութեանց վերայ սառն աչքով է մտիկ տալիս և որովհետև Գագկի դիտաւորութիւնը չէր իմանում, կամք տուեց մինչև անգամ Վասպուրականի իշխանութեան մէջ մնալու, բայց շուտով իմացուեցան նորա խարդախութիւնները։ Այս ժամանակները Միջագետի ոստիկանը, տէր լինելով Աղձնեաց և Հայոց Միջագետին, սկսում է մեծ զօրութեամբ մտնել դէպի Տուրուբերան աշխարհը և հասնում է մինչև Տարօն, ամենայն տեղ մեծ նեղութիւն և վնասներ հասցնելով Հայոց ժողովրդին։ Սմբատ Թագաւորը յոյսը դնելով Հայոց նախարարաց վերայ և աւելի Գագկայ վերայ, գնում է նորա առաջը, բայց այնտեղ Գագիկն իրան չար նպատակները սկսում է իմացնել Միջագետի ոստիկանին (Ահմադին)։ Սմբատ Թագաւորն այդ մատնութեամբը յաղթւում է, իսկ Գագիկն, այն եղեռնագործութիւնը կատարելուց յետոյ, դառնում է Վասպուրական, յոյսը միանգամայն դրած օտար ազգի իշխանաց վերայ։ Անկախ իրան հարազատ Թագաւորից սկսում է բռնել և յանդուգն զօրութեամբ իշխել բոլոր Վասպուրականի վերայ։ Շատ

ամեղեր էլ նախարարները վեր էին կացել միմեանց վերայ և մէկ մէկու երկիր ոտնատակ էին տալի: Թագաւորը տեսնելով իրան Հայոց անմիաբանութիւնը, Վրաց Ատրներսեհ իշխանին թագաւոր պսակեց իրան երկրի վերայ. Ատրներսեհին, որ իրան ստորագրեալ նախարարների միջին ամենից հաւատարիմն էր և որի վերայ մեծ համարումն ունէր: Սմբատայ այդպիսի գործը առաւել զայրացրեց Հայոց նախարարաց շատերին և նոյն իսկ Ապշին ոստիկանը մէկ քանի անգամ սկսաւ Հայաստանը ոտքի տակ ձգել: Այս պատճառաւ էլ նորա մահից յետոյ Հայոց թագաւորը խնդրեց ամիրապետից, որ Հայաստանի հարկն ուղղակի Բաղդադ ուղարկի:

Ապշինի եղբայր Յուսուփը, որ ժառանգել էր Ատրպատականի ոստիկանութիւնը նորա (Ապշինի) տեղը, շատ անգամ ամիրապետին գրելուց յետոյ՝ որ Հայաստանը կրկին անգամ իրան վերահայեցողութեան տակ ձգէ, սկսեց իրան կարգին արշաւել Հայաստան, միայն տեսնելով Սմբատայ պատրաստութիւնները և ընդդիմութիւնները՝ նորա կամքին թողեց: Բայց Սմբատը հարկ ժողովելն իրան ձեռքն առնելով և սաստիկ հարկ ժողովելով շատերին գրգռում է իրան դէմ: Եգերացիք մէկ կողմից են սկսում Սմբատայ երկրների վերայ ընկնել, իսկ Հայոց նախարարներից շատերը միաբանվում են Ատրներսեհի հետ և կամենում են թագաւորին սպանել. Թէպէտ նա իրան աչալրջութեամբն ամեն որոգայթներիցն ազատվում է, այսուամենայնիւ մեծ

արիւնհեղութիւններ են լինում և աշխարհն երկպառակութեան մէջ է ընկնում։ Աշոտ Արծրունին և նորա եղբարքն, որոնք՝ Գագիկ բռնաւորի չարաչար վախճանից յետոյ, Վասպուրականի կառավարութիւնը իրանց ձեռքն էին առել, յաջող միջոց գտան՝ իրանց հին թշնամութիւնը ցոյց տալու դէպի թագաւորը, Նախիջեւան քաղաքը պատճառ բերելով, որ թագաւորը մէկ հրովարտակաւ տուել էր Սիւնեաց նախարարութեանը։ Աշոտի եղբայր Գագիկ Արծրունին գնալով Յուսուփ ոստիկանի մօտ նրանից առնում է թագաւորական թագ և այդպիսով աւելի է վրդովում Հայոց աշխարհը. որովհետև նեղութեան մէջ ընկնելով հարազատ թագաւորիցը Գագիկը դիմում է ոստիկանի օգնութեանը, որնոր իսկոյն մտնում է Հայոց աշխարհն և կամենում է թագաւորին ձեռք բերել. լինում են շատ արիւնահեղ պատերազմներ և թագաւորն իրաններից մատնուած՝ Կապոյտ բերդի մէջ ամրանում է, որտեղ և 913 թւին անձնատուր է լինում, իսկ հետևեալ տարումն Երնջակ քաղաքի հանդէպը չարաչար տանջանքներով սպանվում է Յուսուփիցը։

ԱՇՈՏ Բ. ԵՐԿԱԹ 915—928 ԹԻԻԸ:

Աշոտի քաջութիւնները, Թագաւորութիւնը, Նախարարաց անկարգութիւնները, Յուսուփի յարձակմունքները, Հայաստանի Թշուառ դրութիւնը. Աշոտ Կոստանդնուպօլսում. սպարապետ Աշոտի Թագաւորութիւնը և այս պատճառաւ եղեալ անկարգութիւնները: Գուգարաց Վասակ և Աշոտ եղբայր իշխանները, Ուտէացւոց Մովսէս իշխանը. Աբաս Թագաւորի եղբայր միացեալ Գուրգէն Ափխազաց իշխանի հետ, Սահակ իշխան՝ Թագաւորի աներ, հանգամանաց փոփոխութիւնները. Աշոտ երկաթ շահն շահ. Յուսուփի դարձը և Բէշիր ոստիկանի ապստամբութիւնները. Աշոտը Սեւան կղզում, նորա յաղթութիւնը և մահը:

Աշոտի ժամանակուայ արտաքին հանգամանքները միևնոյն էին, ինչ որ Բագրատունի երկու նախորդ Թագաւորների ժամանակը. Բիւզանդիոյ կողմից, ինչպէս և Բաղդադի դրան կողմից, Թշնամութիւն չկայ, Թէ և ոչ էլ սրտակից բարեկամութիւն, իսկ ներքին կողմանէ դարձեալ միևնոյն երկպառակութիւնները կային: Սմբատայ ողորմելի մահը կարծես առ ժամանակ Հայերի միմեանց դէմ ունեցած ատելութիւնը մոռացնել է տալիս, ամենայն նախարար և իշխան կարծես մէկ նպատակ են ունենում, այն է Սմբատայ մահուանը վրէժխնդիր լինել: Սորա անդրանիկ որդի Աշոտն, որ իրան չափազանց զօրեղութեան մասին Աշոտ Երկաթ է

ասվում, բանականին զօրք է ժողովում իրան ձեռի տակը և նրանցով չարաչար ջարդելով հալածական է առնում ոստիկանական խառնիճաղանճներին Հայաստանից։ Կայծական արագութեամբ թռչում էր Հայաստանի մէկ ծայրից դէպի միւսը. Բագրևանդից տեսնում ենք թռչում է դէպի Շիրակ, այստեղից մինչև անգամ Վրաստան՝ Տփխիսին օգնութիւն, յետոյ Աղստևոյ կողմերը. Թշնամիք ամենայն կողմից փախչում են և Հայ նախարարները, նոյն և Վրաց թագաւոր Ատրներսէհը, միաբան աղաղակում են նրան թագաւորացնել Հայոց վերայ։

Այսպէսով 915 թուին Աշոտ Երկաթը նստում է իրան հօր գահի վերայ, բայց այս նոր թագաւորը երանի թէ իրան աննման քաջութեան և զօրեղութեան հետ ունեցել էր և քաղաքագիտութիւն. Նորա ամենայն քայլումն երևում են անսահման քաջութիւն, առանց հեզահամբոյր բնաւորութեան, որով երևելի էր նորա պապը։ Փոխանակ նախարարաց սիրտն իրան հետ կապելու, թշնամացրեց շատերին, նոցա երկիրները իրան ձեռքն առնելով։ Հայաստան աշխարհը, որ բաւական խաղաղացել էր, կրկին վրդովեցաւ. իրան միջից Վասպուրականի Գագիկը Նախիջևանի մասին պատերազմ բաց արաւ Սիւնեաց տան հետ։ Հայաստանի երկու թագաւորներն օրինակ ցոյց տուին և միւս նախարարները միմեանց վերայ վերկացան, իւրաքանչիւրն իրան իրաւունքն և տեղերը պաշտպանելու։ Ժողովուրդը պէտք է հենէր այս կամ այն նախարարի արշա-

ւանքից, պէտք է հեծէր այս կամ այն իշխանի ձեռի տակը մտնելով։

Յուսուփը տեսնելով Հայաստանի աղմուկները՝ յանդուգն զօրութեամբ մտնում է Հայաստան, և հասնելով ոստիկանական Դուին քաղաքն՝ ամփոփում է այն տեղ իրան զօրութիւնը և սաստիկ ասպատակներ է ուղարկում ամենայն կողմերի վերայ, և այս շարունակվում է եօթն տարի. երկիրն անմշակ մնալով, ժողովուրդը խղճութեան և նեղութեան մէջ, սաստիկ սով է ընկնում, որ սարսափելի հետևանքներ է ունենում *)։

Նոր երևոյթ զարմանալի.—Բիւզանդիան խղճում է Հայաստանի վերայ և պատրիարգը ու Կոստանդին կայսրը, Վասլի Թոռը, ցանկանում են Հայոց կաթողիկոսին և Թագաւորին տեսնել և Հայաստանի ցաւերին դարման տանել։ Յովհաննէս կաթողիկոսը մերժում է, իսկ Թագաւորը գնում է, և մեծ ընդունելութիւն գտնելուց յետոյ բաւական զօրութեամբ վերադառնում է Հայաստան։ Մինչ այս մինչ այն Յուսուփը նեղութեան մէջ ընկնելով կամենում է Հայաստանի զօրութիւնը իրան մէջ երկպառակել, ինչպէս արդէն ցոյց էր տուել Սմբատայ ժամանակները, Վասպուրականի Թագաւորութիւնը հիմնելով։ Աշոտ երկաթի հօրեղբօր որդի Աշոտն այն ժամանակները սպարապետական պաշտօն էր վարում։ Յուսուփը նրան Հայոց վերայ Թագաւորացնե-

(*) Տես Նկարագրութիւնը Յովհաննէս կաթուղիկոսի։

լով՝ ինքն գնում է Ատրպատական։ Այնուհետև մեր աշխարհը երկպառակվում է. Նախարարներից մէկ քանիսն Աշոտ Երկաթի կողմը բռնելով, միւսները սպարապետի, լինում են շատ արիւնահեղ պատերազմներ երկու համանուն թագաւորաց մէջ, թէպէտ և յաղթողը միշտ հարազատ թագաւորն է լինում, այսուամենայնիւ Յուսուփը միշտ կրկին անգամ գրգռում է և օգնութիւն տալի սպարապետին և այսպիսով կրկին անգամ պատերազմները տաքանում են։ Պատմաբան Յովհաննէս կաթողիկոսը միշտ նոցա մէջ է ընկնում և հաշտեցնում, այն պայմանաւ՝ որ Երկաթը ձիրակաւանումը թագաւորէ, իսկ սպարապետը Դուինի կողմերում։

Աշոտի արարմունքը վատ օրինակ ունեցաւ. Գուգարաց Վասակ և Աշոտ Գնթունի իշխանները մէկ կողմից են կամենում ինքնօրէն վարիլ, Ուտէացւոց Մովսէս իշխանը միւս կողմից, անկարգութիւններն այնքան շատանում են, մինչև անգամ Երկաթի եղբայր Աբասն, որ իշխանաց իշխան և թագաւորի երկրորդ էր կարգուած Երկաթիցը և նրան շատ սիրելի, նա էլ է գլուխ քաշում և չաքամիտ նախարարաց կողմը բռնում. նոյն իսկ Աշոտ երկաթի աներ Սահակ մեծ իշխանն էլ։ Բայց Աշոտն ամենայն կողմից յաղթող է հանդիսանում, ապստամբներից շատերի աչքերն է հանում, ինչպէս էին՝—Մովսէս և Սահակ։ Խոպէսով յաղթութիւնը օրինաւոր թագաւորի կողմն է լինում, և Ատրպատականի անագորոյն գործերը ընդդէմ Հայոց ամիրա-

պետի ականջին են հասնում. ամիրապետն՝ որոյ միահեծան ընդարձակ տէրութիւնը վաղուց էր քայքայվել, ՚ի հարկէ պէտք է փոքր ՚ի շատէ երկիւղ կրէր Հայոց թագաւորից, որ միշտ բարեկամութիւն էր տեսնում կայսեր կողմից, այն ինչ մահմետականներից բացի ոտոմնացանութիւնը և մեր աշխարհի աւերութիւնը ոչինչ չէր տեսնում. պէտք էր, ասում եմ, ամիրապետը վախենար, որ Հայոց թագաւորը չմտնէ կայսեր իշխանութեան ներքոյ և Հայաստանի հարկը Բիւզանդիա չգնայ։

Ամիրապետը կամենում է Յուսուփին փոխել, բայց սա, փոխանակ իրան պաշտօնը թողնելու, ապստամբութեան դրօշակ է բարձրացնում և կամենում է ինքնագլուխ թագաւորել Ատրպատականի և նորա շրջակայ երկիրների վերայ. Հայոց զօրութիւնը որ և իցէ թագաւորի՝ թէ Շիրակաւանի, թէ Վասպուրականի և թէ այլոց միանգամայն հակառակ էր մեծ ոստիկանութեան։ Ի վերջոյ բռնվում է Յուսուփը և գերվում է Բաղդադ, այն ինչ նորա տեղը կարգվում է Սբուկ անուամբ մէկը, որ շատ սիրով էր առհասարակ Հայոց հետ, և մեր երկիրն անդորր և կարգի մէջ պահելու համար՝ Աշոտ Երկաթին կոչում է շահն շահ (արքայից արքայ), իբրու այն՝ թէ մեծ է քան զմիւս թագաւորները։ Առ ժամանակ խաղաղանում է մեր Հայաստան աշխարհը ժանտ ոստիկանի ոտոգայլթներից, մեծը և փոքր ճանաչում է իւր աստիճանը և պաշտօնը, (բացի Ուտէացւոց Ցլիկ Ամրամ իշխանը, որ

մէկ քանի խուովութիւններ և աղմուկներ է յարուցանում.). բայց այս անդորրութիւնը շուտով էլի վրդովվում է։ Խարդախ Յուսուփը, չէ իմացվում, ինչ եղանակաւ է գրաւում Բաղդադի դրան հաւատարմութիւնը և կրկին անգամ իրան նախնի ոստիկանական պաշտօնի մէջ ինչպէս է հաստատվում։

Հեզաբարոյ Սմբատի տեղը կրկին անգամ երևում է ժանտը, որ արդէն սկսում է իրան թոյնը վերածել մեր աշխարհի վերայ։ Սորա ջանքն այնուհետև այն է լինում, որ Յովհաննէս կաթողիկոսին և Աշոտ երկաթ թագաւորին գերէ, ինչու այն թէ նոքա են հոգևոր և մարմնաւոր միացուցիչ կապերը Հայոց աշխարհի և առաւել ահարկու զօրութիւնները մահմետական իշխանութեան դէմ։ Բայց ինչպէս կաթողիկոսը, նոյնպէս և թագաւորն, իրանց խոհեմ և արի հսկողութեամբն և ժողովրդեան ջերմեռանդ անձնանուիրմամբն ազատում են Հայաստանը մեծ ոստիկանի լարած որոգայթներիցը։ Աշոտ երկաթն աւելի վտանգի մէջ էր և ապաստանարան էր որոնում Սևան կղզումը։ Բէշիրն՝ որ Յուսուփի երկրորդականն էր, իրան նիստն ամփոփում է Դուին քաղաքումը և այն տեղից շատ ասպատակներ է արձակում թագաւորական երկիրների վերայ։ Գէորգ Մարզպետունի քաջ իշխանը նորա առաջն ամենայն կողմից կտրում է և չարաչար կոտորածներ է գործում. Բէշիրը կամենում է Սևան մտնել, բայց Աշոտն անօրինակ քաջութեամբ 70 հոգւով 10 նաւակաց վերայ չարաչար ջարդում է Բէշրին և չարա-

չար փախցնում է Սեւանայ լճի կողմերքցը, Գէորգ Մարզպետունին. Նրան հալածում է մինչև Դուին, իսկ Աշոտը յաղթանակաւ մտնում է Շիրակ և այն տեղից բոլոր ազգին խնամք է տանում մինչև 928 թիւը, երբ որ մեռնում է։

ԱԲԱՍ 928—951 ԹԻԻԸ.

Առաջին երեք Բագրատունի թագաւորներից յետոյ եկած թագաւորների ուղղութիւնը. Աշոտ թագաւոր. Կարսի մայր եկեղեցին, Ափխազաց Բեր թագաւորը. Վասպուրականի այդ ժամանակուայ դէպքերը։

Այսուհետև Բագրատունի թագաւորները կարծես թէ մոռանում են միանգամայն, թէ իրանք օրինաւոր թագաւոր են բոլոր Հայաստանի համար. այս պատճառաւ էլ առաջին երեք թագաւորաց նման չեն աշխատում բոլոր Հայաստանը իրանց ձեռքը բերելու. ուստի և այնուհետև նախարարաց և Բագրատունի թագաւորաց մէջ այնքան ընդմուկներ և խռովութիւններ չենք տեսնում, ինչպէս առաջ։ Հանգամանաց այսպէս լինելու պատճառները շատ են, ինչպէս են հարևան ազգերի—Ափխազաց, Եգերացւոց, Վրաց, Աղուանից թագաւորութիւններ հաստատութիւնը, որոնք ամենայն ժամանակ աշխատում և խառնվում են Հայաստանի գործոց մէջ, և որոնք կարող էին թև տալ որ և իցէ ապստամբ նախարարին։ Երկրորդ՝ Արշակունեան և Հայ-

կական չիշատակը սակաւ առ սակաւ սկսում է կորչել Բիւզանդական կայսերաց մէջ, նաև յունադաւանից ա-տելութիւնը սկսում է սակաւ առ սակաւ կրկին երևիլ։

Այսպիսով, երբոր անորդի Աշոտ Երկաթից յե-տոյ յաջորդում է իրան եղբայր Աբասը, սա աշխատում է Հայաստանը առ հասարակ խաղաղ պահպանելու, չդիպչելով որևիցէ նախարարի արտօնութիւններին կամ երկիրներին, ոստիկանին բարեկամութիւն է ցոյց տալի և բաւականանում է նորանով, ինչ որ Շիրակաւանի դրանը կը պատկանէր։

Սորա ժամանակուայ երևելի անցքերի միջին կարելի է այս ինչ ասել. երբոր սկսեց Ղարսի շի-նած մայր եկեղեցին վերջացնել և մտադիր էր հանդիսով օծել տալ, Ափխազաց Բեր թագաւորը սկսեց արշա-ւել Հայաստանի կողմերն, ու այն եկեղեցին յունա-կան ծէսով օծել տուեց. բայց Աբասը, Գէորգ Մարզ-պետունի քաջ զօրավարի ձեռնտուութեամբը, Կուր գետի ափերումը նորան յաղթում է և բռնում և Ղարսի եկեղեցին ցոյց տալուց յետոյ աչքերը հա-նում։

Աբասի թագաւորութեան սկիզբներումն Արծ-րունի Գագիկը մեռնում է և նորա տեղը յաջոր-դում է նորա որդի Դերենիկը։ Սա Սալլարիք երե-ւելի զօրավարին իրան պաշտօնիցն արձակում է և մէկ ուրիշի է կարգում՝ Սարգիս անուամբ։ Սալլա-րիքը Հեր և Զարևանդի ոստիկանի ձեռնտուու-թեամբը Դերենիկին գերում է և յետոյ խղճեցը

տանջուելով հնարք է գտնում ոստիկանի ձեռքից նրան ազատելու։

ԱՇՈՏ Գ. ՈՂՈՐՄԱԾ 952—977 ԹԻՒԸ.

Աշոտի թագաւոր պսակուելը և նորա ողորմածութեան գործքերը, նորա կրտսեր եղբայր Մուշեղը և Ղարսի թագաւորութեան ծագումը, Շամտուն Հագարացին. Յովհաննէս Զմշկիկ կայսրը։

Աբասի մահից յետոյ Բագրատունեան գահը և թագը, ինն տարի ժամանակ պարապ մնաց, նոցա երկրները հարևան օտար ժողովուրդներիցն ասպատակվում էին։ Աբասը թողել էր երկու որդի,— Աշոտ և Մուշեղ. Աշոտն անդրանիկն էր և աւելի սրտացաւ հայրենի երկրի վերայ, միաբանվում է Մարզպետունի Գէորգի հետ և մէկ զինուորութիւն է կազմում՝ որոյ թիւը հասնում է մինչև 80,000 և որով իրան երկիրը մաքրում է այն ասպատակներիցը։ Ժողովուրդը և իշխանք տեսնելով այսպիսի սխրագործութիւնները, միաբան կաթողիկոսի հետ, հրաւիրում են Աղուանից Փիլիպպոս թագաւորին և Յովհաննէս կաթողիկոսին և նոցա ներկայութեամբն առաջին անգամ Բագրատունեաց տանից նրան օծում են Անի քաղաքումը. (միտը բերել ողորմածութեան գործքերը)։

Ի հարկէ Աշոտն իրան հօր մահից յետոյ կարող էր իսկոյն թագաւոր օծուիլ, բայց գուցէ թէ

առաջուց գիտէր իրան եղբօր խռովայոյզ հոգին և այս պատճառաւ ինն տարի, իբրև զօրապետ, կառավարեց իրան հողերը, որ իրան ինքնակամ թագաւորութեամբը պատճառ չըլինի երկպառակութեանց, մինչև որ ազգը և իշխանները ճանաչեն նորա արժանաւորութիւնը։ Այսուամենայնիւ, ինչպէս նա թագաւոր օծուեցաւ, տեսնում ենք, որ նորա եղբայր Մուշեղը բաժանվում է նրանից և Կարսումը մէկ տէրութիւն է առաջացնում, որտեղ որդէց որդի յաջորդում են մինչև Սելջուկեանց տիրապետութիւնը Հայաստանի վերայ։ Նորա արտաքին գործքերը այս ինչ են. արդէն գիտենք՝ որ Բագրատունիքը հարկն ուղարկում էին ամիրապետին Ատրպատականի ոստիկանի ձեռամբն։ Այս Աշոտի ժամանակները Աղձնեաց կողմի Համտուն ոստիկանը ապստամբաւելով ամիրապետիցը կամենում է հարկն ինքն առնուլ, բայց Աշոտը չէ համաձայնվում Համտունի հետ և այս պատճառաւ պատերազմ է ծագում, յաղթութիւնը լինում է Աշոտի կողմն և Համտունը սպանվում է։

Միևնոյն ժամանակ Յունաց Զմշկիկ կայսրը գալով Եփրատայ կողմի աշխարհներն, ուր նորա հպատակները չարչարվում են մահմետականներից, դեռ մահմետականաց չըտեսած, մտնում է Տարօնոյ աշխարհը և այնտեղի Հայերին սկսում է նեղացնել, իբրու այն թէ Հայերն էս տեսելով յունադաւան ազգերին ես պատճառ են լինում նոցա նեղութիւններին և չարչարանքներին։ Հայերը սաստիկ վախե-

նում են նորա զինուորութիւնից, բայց Աշոտ թագաւորի և շատ նախարարաց ձեռնտուութեամբը բանը խաղաղութեամբ է վերջանում։

ՍՄԲԱՏ Բ. 977—990 ԹՒԻԸ.

Անի քաղաքի շինութիւնները. Կարս քաղաքի Մուշեղ թագաւորի թշնամութիւնը ընդդէմ Սմբատայ. անագորութիւնը:

Սմբատն՝ Աշոտ ողորմածի անդրանիկ որդի լինելով նորա տեղը յաջորդեց և որովհետև Հայաստանի վտանգներն օրէց օր աւելանում են և ժողովուրդն ամենայն կողմից դէպի Անի է ապաստանում, այս պատճառաւ էլ սկսեց այն քաղաքն ամրացնել, նորա շուրջն ամուր և հաստ պատ քաշելով, որ մինչև այսօր էլ ճանապարհորդներին ապշեցնում է, և որովհետև ժողովուրդը շատանալով հարկաւորութիւն ունէր աղօթատուններ ունենալու, այս պատճառաւ էլ Տրդատ ճարտարապետի ձեռամբը շատ եկեղեցիք շինել տուաւ, որոնց միջին երևելի է մայր եկեղեցին։ Սմբատայ անունն այսպիսով սկսաւ բարձրանալ և ամենայն որևիցէ Հայ ժողովրդի սրտումն արձագանք տալ. հարևան փոքր տէրութիւնների և նախարարների ժողովուրդները գունդագունդ վազում էին դէպի Անի։

Կարսայ Մուշեղ թագաւորը Սմբատայ այս փառքի վերայ նախանձվում է և սկսում է նորա

երկիրները ապատակել։ Սմբատը բարկացած նորա դէմն է դուրս գալի և սաստիկ հարուած է տալի. բայց Տայոց նահանգի կիւրապաղատը Մուշեղին օգնութիւն է հասնում և Սմբատին յետ են քշում, որ լաւ է համարում խաղաղութիւն խօսել. առհասարակ նայելով Սմբատն իւր թագաւորութեան ժամանակները յաջող էր և ազգի մէջ մեծ համարումն ունէր և, այս պատճառաւ, ասում է ականատես Ասողիկ պատմաբանը, հպարտանում է և ընդդէմ եկեղեցական օրինաց իրան քրոջ աղջիկն է կին առնում (միտը բերել ցնորեալ աղքատի դիտաւորութիւնը և նորա չարաչար վախճանը)։

ԳԱԳԻԿ Ա. 990—1020 ԹԻՒԸ.

Բագրատունի թագաւորաց այդ ժամանակուայ նոր սկսած սովորութիւնը, որով աւելի նուազում էր նոցա իշխանութիւնը, Գագկայ եկեղեցական շինութիւնները և իւր եղբօր դիակի հանելը գերեզմանից։

Տասներորդ դարու վերջերումն արդէն Հայաստանը սկսել էր միմեանցից անկախ անթիւ երկիրներ բաժանուիլ. որով քանի որ գնում էր, այնքան էլ միապետ թագաւոր ունենալու յոյսը բոլորովին կտրվում էր Հայաստանումը։ Բագրատունի թագաւորներն էլ տեսնելով, որ միշտ ամենայն նոր թագաւոր ընտրելու ժամանակը, ժառանգութեան մասին մեծ խռովութիւններ են դուրս գալի, այս

պատճառաւ էլ զորօրինակ, եթէ թագաւորի մահից յետոյ լինում էին եղբարք կամ ազգականներ, մէկը նստում էր Անիումն, իսկ միւսներն, որոնք ժառանգութեան մասին խռովութիւններ էին վերկացնում, ստանում էին Բագրատունեաց Հողերից իրանց համար բաժին, զորօրինակ. երբ որ Աշոտ ողորմածը մեռաւ, նորա երեք որդկերանցից Սմբատն Անիումը թագաւորեց, Գագիկը Վայոց ձորի Խաչենոյ գիւղումն, իսկ Գուրգէնը Տաշրայ կողմերն, այն ինչ նոյն իսկ Աշոտի աղջկայ որդի Աբուսահլը՝ Ծաղկոտն գաւառումը։

Սմբատայ մահից յետոյ յաջորդեց Գագիկը, որ ժամանակի պիտոյից նայելով՝ իրան ուշքը դարձրեց Անի քաղաքի շինութիւնների վերայ։ Լուսաւորչայ անուանեալ փառաւոր եկեղեցին սա շինել տուաւ, նորա Կատրամիդէ տիկինը մայր եկեղեցին շինել տուաւ, որ Սմբատայ ժամանակները թերի էր մնացել. առհասարակ Գագիկը շատ ժամասէր մարդ էր, շատ անգամ ժամի դասումը կանգնելով շարական կ՚ասէր կամ գիրք կըկարդար։ Սա Անեցւոց խռովութիւնը դադարեցնելու համար, Սմբատայ դիակը հանել տուաւ գերեզմանից։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍՄԲԱՏ 1020—1040 ԹԻՒԸ.

Յովհաննէս Սմբատի և նորա եղբայր Աշոտի գըժտութիւնները ժառանգութեան մասին. Հաշտութեան պայմանները. Սմբատայ գերութիւնը և մահուան վըտանգից ազատուիլը. Սելջուկեան Թուրքերը Հայաստան են մտնում. Վասպուրականի Սենեքերիմ Թագաւորը Սեբաստիա է փախչում. Տուղրիլ բէգը առաջանում է մինչև Բագրատունեաց Թագաւորութիւնը. Անի քաղաքի վտանգն և Յունաց Վասիլ կայսեր նամակաւ խոստանալը. Կոստանդին կայսեր քրիստոնէավայել գործքերը. Հայ քահանայի յուդայութիւնը. Սմբատայ և Աշոտի մահը։

Գագիկ Թագաւորը, մեռնելուց յետոյ, Թողեց երկու որդի—Յովհաննէս Սմբատին և Աշոտին։ Իրանց հօր կտակին համեմատ Սմբատը պէտք է Անւոյ Թագն էր ժառանգել, իսկ Աշոտը՝ Դրուց աշխարհները։ Բայց Աշոտը, որ աւելի քաջ էր և պատերազմասէր, շուտով սկսում է իւր անբաւականութիւնը ցոյց տալ՝ բուն Թագը ժառանգելու ցանկալով Վասպուրականի Սենեքերիմ Թագաւորն էլ նրան բաւական օգնութիւն է տալիս։ Յովհաննէս Սմբատը Անի քաղաքի բնակիչներից կազմում է մէկ գունդ, որոյ Թիւը հասնում է 60,000-ի։ Հայաստանի մայր քաղաքի շրջակայումը լինում է արիւնահեղ ճակատ։

Այս տեսնելով՝ նախարարները և Պետրոս գե-

տադարձ կաթողիկոսը՝ միջնորդ են ընկնում և երկու եղբարցը հաշտեցնում են ըստ իւրեանց հօր կտակի, այսպէս աւելացնելով, թէ Աշոտն ունի իրաւունք, Յովհաննէս Սմբատից յետոյ, թագաւորելու Անի քաղաքումը: Վրաց Գօրգի թագաւորը, որն որ Հայաստանումը հիմայ այնպէս ներգործութիւն ունէր, ինչ որ իրան ժամանակին Ատրպատականի ոստիկանը, վկայ է լինում այդ խաղաղութեանը և և Բագրատունի թագը Սմբատայ գլխին հաստատում: Բայց այս անդորրութիւնը երկար չէ տևում, ըստ որում շատ նախարարներ Աշոտիցը դրդուած՝ Վրաց Գօրգի թագաւորի մօտ ամբաստանութիւն են անում Սմբատայ վերայ, որ մէկ անգամ Անի քաղաքից դուրս գտնուելով՝ դերվում է Գօրգիի զօրքերիցը և միայն երեք բերդ տալուց յետ կարողանում է ազատուիլ: Սրանից յետոյ էլ խեղճ Սմբատայ գլխին գալիս է այն փորձանքն, որով պէտք է որոգայթի մէջ էր ընկել և միանգամայն սպանվել, բայց Ապիրատ իշխանի ձեռնտուութեամբ ազատվում է:

Այն ինչ Հայաստանը իրան ներքին անկարգութիւններովն և երկպառակութիւններովը կորստեան անդունդին էր հասել, և այն ինչ Աշոտը, որ իւր պատերազմական հանճարովը, փոխանակ Հայաստանի զօրութիւնը առաջ տանելու դէպի արտաքին թշնամիքը, իրան եղբօր հետ է պատերազմում. տեսնում ենք Հայաստանի սահմանումը Սելջուկներին, որոնք դուրս գալով այժմեան Թա-

թարաց աշխարհից և Խմիր ալ Օմարի կամ ուրիշ խօսքով ասել, մահմետական մարմնաւոր իշխանու-թիւնը իրանց ձեռքն առնելով, կամենում էին բո-լոր Հայաստանն էլ իրանց ձեռը գրաւել։ Հայաստա-նի թագաւորներից Վասպուրականինը ամենից շու-տով պէտք է հարուած էր ստացել. Սելջուկեանք մտնում են նորա աշխարհը. Սենեքերիմ թագաւորի որդի Դաւիթը և զօրավար Շապուհը չեն կարողա-նում թշնամեաց առաջը կտրել։ Սենեքերիմ թա-գաւորը տեսնելով վտանգը 1021 թուին իրան եր-կիրը յանձնում է Վասիլ կայսեր և սորա փոխանակ ստանում է Սեբաստիա քաղաքը և իրան բնակու-թիւնը փոխում է այն տեղ. բայց սրանով էլ ոչինչ օգնութիւն չեղաւ Հայոց աշխարհին և մէկ քանի ժամանակից յետոյ տեսնում ենք, որ Տուղրիլ բէգի առաջնորդութեամբը թուրքերը հասնում են մինչև Արարատայ աշխարհը, այս տեղ նոցա առաջը դուրս է գալիս Վասակ Պահլաւունի իշխանը, որ ուղարկ-վում է Յովհաննէս Սմբատ թագաւորից. բայց սա էլ ոչինչ չի կարողանում անել նոցա դէմ։ Պէտք է իմանանք, որ ինչ ժամանակ Արաբական տէրու-թեան քայքայուելովը դուրս են գալի զանազան փոքր տէրութիւններ, ինչպիսի են՝ Հայոցը, Վրացը, Ափխազացը և այլոց, Հայոցը ամենից զօրեղն էր և այն յունադաւան փոքր տէրութիւնները սկիզբները Հայոց հովանաւորութեան ներքոյ էին. բայց մէկ քանի ժամանակից յետոյ, այն ինչ Բագրատունեացը սկսում էր թուլանալ, կայսերական ներգործութիւն

ենք տեսնում նոցա վերայ։ Յովհաննէս Սմբատի օրերումը տեսնում ենք Վրաց կողմնէ մէկ ապստամբութիւն, որին ձեռնամուխ է լինում և մեր Բագրատունի թագաւորը։ Վասիլ կայսրը, նոցա ապստամբութիւնը ընկճելուց յետոյ, մտնում է Բագրատունեաց թագաւորութեան սահմանները. Յովհաննէս Սմբատը զարհուրում է և մէկ նամակաւ խոստանում է Անի քաղաքն իրան մահից յետոյ կայսեր շնորհել։ Լաստիվերտցի ականատես պատմաբանը ողբալով ասումէ. «Անդ եղև Հայոց կորստեան գիր և նամակ, քանզի Յովհաննէս պատուէր էր տուեալ Հայրապետին, եթէ գրէ գիր և տուր կտակ թագաւորին, զի յետ իմոյ վախճանի զիմ քաղաքս և զերկիրս նմա տաց 'ի ժառանգութիւն և այլն։

Երբ որ Վասիլ Բ-ին 1025 թուին յաջորդում է նորա եղբայր Կոստանդինը, տեսնում ենք մէկ անակնունելի և սրտաշարժ դիպուած, որովհետև երեք տարուց յետոյ, երբոր այն Կոստանդինը գտնվում էր մահուան մահճումը, կոչում է իւր մօտ մէկ Հայ քահանայ, և վերոյիշեալ նամակը տալով նրան, խնդրում է տանել տալ Յովհաննէս Սմբատ թագաւորին. բայց նա փոխանակ վերադարձնելու իւր տիրոջը, պահում է իւր մօտ և Կոստանդնի մահից յետոյ մեծ գնով ծախում է նրան յաջորդող Միքայէլ կայսեր վերայ. այս միջոցին մօտենում են Հայոց ամենաթշուառ ժամանակները 1040 թուին. միևնոյն տարին մեռնում են Յովհաննէս Սմբատը և նորա եղբայր Աշոտը։

ԳԱԳԻԿ Բ. 1040—1045 ԹԻՒԸ՝

Հայաստանի անտէրութիւնը և չփոթութիւնը, Ցունաց պահանջմունքները, Վեստ—Սարգիս, Գագիկ և նորա գործքերը, Գագիկ Կոստանդնուպօլսումը, Բագրատունեաց թագաւորութեան անկումն։

Յովհաննէս Սմբատի և նորա եղբայր Աշոտի մահից յետոյ, թագը պէտք է անցել էր Գագիկ Բ. որովհետև Յովհաննէսը մեռել էր առանց որդու, և այս Գագիկը Աշոտի որդին էր. բայց Գագիկը լինելով փոքր, Հայոց նախարարներն առ ժամանակ փոյթ չունեցան նրան պսակելու։

Վեստ—Սարգիս Սիւնի անուանեալ իշխանը, որ Յովհաննէսի մահից յետոյ Բագրատունեաց տան հոգաբարձուն էր, դիպող ժամ գտնելով, կամենում է ինքն թագաւորել։ Միևնոյն ժամանակն էլ Միքայէլ կայսրը պահանջում էր Անի քաղաքը, միտը բերելով Յովհաննէսի խոստման թուղթը, բայց երբոր Հայերը յանձն չառին տալ քաղաքը, ուղարկեց Անի քաղաքի վերայ 100,000 զօրք, որին ձեռնտու և կարապետ է լինում Վեստ—Սարգիսը։ Հայերը 50,000 զօրքով նոցա առաջն են դուրս գալի և Վահրամ Պահլաւունւոյ առաջնորդութեամբը չարաչար ջարդելով յետ են քշում կայսեր զօրքը։ Այնուհետև Վահրամ Պահլաւունին և նորա կողմնակիցները պարզ լուսով տեսնելով Վեստ—Սարգսի վասակութիւնները, միահաւան ընտրեցին իրանց թա-

գաւոր Գագկին։ Սա այնուհետև մէկ քանի ճակատներ է մղում Յունաց դէմ և իրան պատկանեալ հողերը նոցա ձեռիցը խլում, որ նոքա զօռով յափշտակել էին։ Միւս կողմիցն էլ տեսնում ենք, որ սա աշխատում է Այրարատը մաքրել Սելջուկեան թուրքերի ասպատակներիցը. էսպիսով Հայոց թագաւորութիւնը սկսում է հոգի առնուլ, բայց Վեստ— Սարգիսը, որ առաջին անգամը թագաւորի հաւատարմութիւնը գրաւել էր և մեծ պատուի էր հասել, իրան սրտումը դաւաճանութիւն էր նիւթում։ Սա մէկ քանի նախարարների սիրտը գրաւելով, Մոնոմախոս կայսերը յորդորում է՝ Գագիկին Կոստանդնուպօլիս կոչել և այդ կերպով իրանց նպատակին հասնել, և չիրաւի Մոնոմախոսը մէկ քանի անգամ հրաւիրում է Գագկին, բայց մեր թագաւորն այդ նենգաւոր հրաւէրքը միշտ մերժում էր։ Պահլաւեան նախարարութիւնը և մէկ քանիսները հէնց այդ մտքին էին։ Բայց Վեստ—Սարգսի կողմնակիցները, նենգուպատիր խօսքերով, իրանց կողմը քաշեցին և միաբան Քրիստոսի արեամբը ստորագրութիւն տուին, թէ այդ հրաւէրքից ոչինչ վնաս չի յառաջանալ և թէ իրանք միշտ հաւատարիմ կ'մնան իրան։ Գագիկն այնուհետև հարկադրուած էր Կոստանդնուպօլիս գնալու։ Կայսրը սիրով ընդունելուց և շատ պատիւ տալուց յետոյ, իրան դիտաւորութիւնը յայտնում է, այն է որ Գագիկ Անի քաղաքը թողնէ և նորա փոխարէնը Երրորդ Հայքի Մելիտինէ քաղաքը ընդունէ։ Գագիկը չէ լսում նորա խօսքին և

այս պատճառաւ կաստանդնուպօլսոյ մօտիկ կղզիներից մէկի վերայ է աքսորվում։

Պէտք է իմանանք, որ այն ժամանակները, երբոր Բագրատունեաց թագն անտէր էր մնացել Կիւրիկեան կամ Լօռուայ երկրումը թագաւորում էր Դաւիթ Անհողը, որ սկսում է իր պահանջմունքները յայտնել Անւոյ թագի մասին և արշաւել նորա երկիրների վերայ։ Նախարարները, որոնք որ իմացել էին Գագկայ աքսորանքը, երկպառակվում են և շատերը մինչև անգամ կամենում են Անւոյ թագը Դաւթին տալ, իսկ միւսները՝ Վրաց, այն ինչ յաղթութիւնը ընկաւ Վեստ—Սարգսեանց կողմն՝ որոնք նոյնպէս կաթողիկոսին իրանց կողմը քաշելով Անւոյ բանալիքներն ուղարկում են կայսեր մօտ։

Գագիկը, որ իրան աքսորանքից վերադարձած էր, տեսնելով այսպիսի նենգաւորութիւնը և այս սրտառուչ խօսքերն ասելով. «Թո՛ղ, Աստուած իմ և նենգաւոր իշխանների մէջ դատաստան անէ.» բռնիպվում է Անիի բանալիքները կայսեր թողնել և կապադովկիոյ Պիզու քաղաքումն է բաւականանում և իրան նիստը լինում է այն տեղ։ Այս միջոցին կայսրը Պառակամանոս զօրավարին տալով 100,000-ի չափ զինուոր, հրամայում է գնալ Անի և գրաւել Բագրատունեաց թագաւորութիւնը։ Հայերը և Հայոց զօրքերն ամենայն կողմից հաւաքուել էին և միաբան իրանց թագաւորին էին խնդրում, թէպէտ կարող էին ընդդիմանալ, ինչպէս և ցոյց տուին, այսուամենայնիւ երբոր լսեցին Գագկայ գլխի անցած

բաները, Յունաց զօրավարին քաղաքն ընդունեցին։
Ահա այսպէս 11-դ դարու կիսերումը վերջանում է Հայաստանի արմատական թագաւորութիւնը, մօտ երկու դար տևելուց յետոյ։

ՏԱՍՆ ԵՒ ՄԷԿ ԴԱՐՈՒ ԿԻՍԵՐԻՑԸ ՄԻՆՉԵՒ ԱՑՆ ԴԱՐՈՒ ՎԵՐՋԵՐԸ.

Յունաց անարգութիւնները. Սելջուկեանց ասպատակները. Սմբատայ բերդի և Արծն քաղաքի կոտորածները, Տուղրիլ բէգ. Թաթուլ իշխան Հայկազն, Մանազկերտի պաշարումն. Արծկէ քաղաքի առումն: Ալփասլան. Անիի առումն. Կարուց թագաւորութիւն. Ռոմանոս Դիոժէն կայսր. Գագիկ Բ-ի աղէտալի մահը և Հայաստանի նկարագիրը։

Հայաստանի գլխաւոր պաշտպանին Յոյները իրանց խորամանկութեամբ հեռացրին մեր աշխարհիցը, և այնուհետև ամենայն իրանց ձեռքի տակ գտնուած քաղաքներումը պահապան զօրքեր դնելով աշխատում էին բոլոր Հայաստանը իրանց ձեռը նուաճելու և այս պատճառաւ ամենայն չարագործութիւնները 'ի գործ էին դնում։ Կաթողիկոսական իշխանութիւնը, որ մեր քայքայեալ աշխարհի և ազգի միակ յոյսն և ապաւէնն էր, նոքա աշխատում էին ոչնչացնել։ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին աքսորեցին Հայաստանի սահմաններիցը դուրս։
Բայց արդէն պէտք է իմանանք, որ Սելջուկները

Հայաստանումը ոտք էին դրել․ սոքա իմանալով Հայաստանի ազմկեալ դրութիւնը և Յունաց դիտաւորութիւնը բոլոր Հայաստանը իրանց ձեռք նուաճելու, մեծ ասպատակով մտնում են Հայոց աշխարհը և արևելեան մասերից սկսեալ մինչև արևմտեան մասերը բոլորն էլ ոտքի տակ են ձգում․ հասնում են Մարդաղի գաւառն, որտեղ Ամբատայ բերդումն և Արծն քաղաքումը շատ կոտորածներ են գործում։

Մէկ քանի ժամանակից յետոյ, այն է մօտ 1050 թուին, Տուղրիլ բէգն ինքն անձամբ է մտնում Հայաստան. սա իրան գումարտակն ժողովելով Ապահունեաց գաւառն, այն տեղից Հայաստանի ամենայն կողմերի վերայ ասպատակ է ուղարկում. այս ասպատակները, շատ տեղեր աւերելուց յետոյ, մտնում են Ղարսու թագաւորութեան հողերը՝ Վանանդ գաւառը։ Հայ իշխանները միանալով Ղարսու Գագիկ թագաւորի հետ, նոցա հարուածներ են տալիս. այսուամենայնիւ Թաթուլ քաջ իշխանը գերվում է, (Թաթուլի անվեհերութիւնը)։

Տուղրիլի դիտաւորութիւնն էր խլել Յունաց ձեռւիցն այն ամուր քաղաքներն, որոնց նոքա տիրել էին. այսպէս էր Ապահունեաց Մանազկերտ քաղաքը։ Քաղաքացիք արդէն վաղուց իմանալով Տուղրիլի նպատակը, իրանց քաղաքը շատ ամրացրել էին և պաշարով լցրել․ (Մեծ Բաբանը․ Ֆրանսիացւոյ քաջութիւնը)։ Սելջուկեանը սրտի դառնութեամբ դառնում է դէպի Արծկէ քաղաքը և ծան-

ծագոտ տեղերովը մտնելով քաղաքը կործանում է նրան։ Յոյներն 'ի զուր են աշխատում նրանց դուրս անելու Հայաստանիցը, ամենայն տեղ ջարդվում են, թէպէտ և Վրացիքն էլ և Հայ իշխաններից շատերը նոցա օգնութիւն են շտապում։

1063 թուին Տուղրիլին յաջորդում է նորա եղբայր Ալփասլանը, որ շարունակում է Հայաստանը գրաւելու. Հայաստանի ամրութիւններն առնելուց յետոյ, ինչպէս էր Մանազկերտը և ուրիշները, դիմում է Անի քաղաքի վերայ. արդէն Ալփասլանը յոյսը կտրել էր քաղաքը առնելուց, երբոր մէկ հանգամանք նրան ձեռնտու եղաւ։ Քաղաքապետը կարծում էր թէ Ալփասլանը կամենում է նոր զօրութեամբ քաղաքը պաշարել. մտնում է իրան իշխաններովը և զօրքով միջնաբերդը. քաղաքացիք շուարած սկսում են աղաղակ բառնալ. Ալփասլանը յետ դառնալով հեշտութեամբ մտնում է քաղաքը և սաստիկ կոտորածներից յետոյ, քաղաքը իրան սահմանօքը իրան ձեռն է նուաճում։ Այնուհետև Ալփասլանը դեսպան է ուղարկում Կարուց Գագիկ թագաւորին, իրան ձեռքի տակը մտնելու. Թագաւորը դեսպանին խոնհեմութեամբ ընդունելուց յետոյ, երբոր Ալփասլանը վերադառնում է Պարսկաստան, իրան դրութիւնը վտանգաւոր համարելով, առնում է Յոյներիցը Երկրորդ Հայքիցն արևմուտ գտնուած Ծմնդաւ քաղաքը, իսկ Կարսը Յոյներին է տալիս։ Ալփասլանը 1070 թուին բարկացած մտնում է Հայաստան։ Դիոժէն կայսրը, որ Կարսայ առնելովը

հոգի էր առել, պատահում է Ալփասլանին Մանազկերտի մօտերքումը և մէկ արիւնահեղ ճակատից յետոյ գերվում է։

Հայաստանը էսպէսով երկար ժամանակ պատերազմի դաշտ է դառնում, Յոյների և Սելջուկեան Թուրքերի մէջ, ինչպէս եօթներորդ դարի երկրորդ կիսերումը՝ Արաբացւոց և Յունաց մէջ։ Հայերը որոնք զրկուել էին իրանց Թագաւորներիցը, Հայերը՝ որոնք իրանց Թագաւորների ժամանակը տաղ հոգւով այս կամ այն նախարարի կողմն էին բռնում ընդդէմ Թագաւորի, հիմա պէտք է հեծեն օտար ազգաց որի տակին, մէկ կողմիցը Սելջուկեան մահմետականներիցը, միւս կողմիցը . . . . Յոյներիցը։ Վերջապէս 11-դ դարի վերջերումն այս արիւնալի տեսարանը փոխվում է. Յոյները պէտք է Հայաստանիցը ձեռք էին քաշել և Սելջուկեան Թուրքերը, Մէլիք շահի ժամանակները, միանգամայն իրանց ձեռի տակն առնէին նրան։ *)

Այս ողբերգական տեսարանները կատարուելու ժամանակները՝ Հայոց Թագաւորները և մեծամեծ իշ-

* Այս ժամանակներից յետոյ հետզհետէ 12, 13-դ դարերումը Սելջուկեանց, Մողոլաց և Լանկթամուրի արշաւանաց ժամանակներն, գալիս են զանազան օրդաներ և լցվում Հայաստանումն, որոնք Թաթար և Թուրք ցեղերին էին պատկանում. սոքա Հայերին հալածում են և նրանց տեղն են բռնում. այդ ժամանակներիցն Հայ անուններն տեղի են տալի Թաթարականներին։

խանները թողին իրանց ծննդական երկիրը և խեղճ ժողովրդեանը թողին օտարազգի բռնութեանց և սրածութեանց ներքոյ. շատերը գնացին դէպի Վրաստան, միւսները դէպի Յունաստան, ինչպէս վերև ասացինք Վասպուրականի թագաւորի և իշխանների, նոյն և Կարուց Գագիկ թագաւորի համար: Միայն այսպէս հեշտութեամբ չէր թողել Բագրատունի վերջին թագաւորը իրան մայրաքաղաքը, որոյ փոխարէնը Յոյներիցը Պիզուն էր առել: Խղճալի վերջ ունէր Բագրատունի թագաւորութիւնը, և առաւել ողբերգական էր նորա վերջին թագաւորինը: Որովհետև Կեսարիոյ . . . . յոյն արքեպիսկոպոսին սպանանելուց յետոյ, ինքն ևս ընկաւ Կիզիստրայի բերդակալ Յոյն իշխանների ձեռն և 1079 թուին երանցից սպանվում է և կախվում այն բերդի պատերի վերայ:

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ԺԱՄԱՆԱԿՈՒԱՑ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստանի վիճակը տասը և մէկ դարի վերջերումը խղճալի էր, նորա միջի թագաւորները և իշխանները յուսահատած միանգամայն մեր աշխարհի ազատութեան համար, մի առ մի թողել էին և թողնում են անօգնական աշխարհը և գաղթում են զանազան կողմեր: Հասարակ ժողովուրդը անտէր մնալով ճնշվում է օտար ազգի բռնութեանց ներքոյ, սրբութիւններն աւերվում են և ընդհանուր աւերմունքն ամենայն տեղ զգալի կերպով յառաջանում.

երկինքը պատել է մառախուղով և ոչինչ լաւ նշան չէ երևում Հայաստանի ապագայ վիճակի համար. Նորա նախարարները փոխանակ միաբանական զօրութեամբ հասարակաց թշնամու առաջը կտրելու, արդէն գաղթել են, ոմանք Վրաստանի, միւսները Յունաց կայսերութեան կողմերը և կարծես սառն աչքով էին նայում նորա աւերանաց և թշուառութեանց վերայ։ Հայաստանի որդւոց հայրենի հողը մոռանալու դառն զանգակները բօթում են և Հայերն ըսկսում են կամաց կամաց թողուլ իրանց հայրենիքն, մոռանալ իրանց դիւցազանց անունները և նոցա սխրագործութիւնները։ Բայց ո՞վ էր, որ չէր կամենում հեշտութեամբ թողուլ այն նուիրական հողն ու երկիրը.—այդ եկեղեցւոյ աւանդապահն էր և նորա կրօնաւորական միաբանութիւնները, որոց նշանակած էր ոչ միայն եկեղեցական աւանդութիւնները պահել, այլ և Հայի լեզուն և գրականութիւնը։ Զանգակները բօթում են, ասում եմ, և ոչինչ նշան չէր երևում բարեյաջողութեան. բայց ինչ եմ ասում, հաւատն և արիւնն ինչ չեն կարող առնել. չորեքօրեայ մեռեալը ինչպէս յարութիւն առաւ. Հայոց եկեղեցին հինգերորդ դարու վտանգներից ինչպէս ազատեցաւ։ . . . . . .

Թէև վհատութիւնը տիրել էր բոլոր Հայկազանց վերայ, և մեր աշխարհը աւերանաց ասպարէզ էր դարձել, այսուամենայնիւ Գադկայ մահը և խաչակրութիւնները, արիւնն ու հաւատը արձագանք տվեցին մէկ քանի Հայերի հոգու մէջ. Հայաստանի

մայր մտնող փայլուն աստղն առ ժամանակ կանգ առաւ և սկսեց իրան վերջին ճառագայթները թափել Հայաստանի արևմտեան հարաւոյ հողերի վերայ։

Մէկ քանի Հայ երիտասարդներ Գագկայ արեան վրէժխնդիր լինելով՝ Յունաց ձեռիցն խլում են մէկ քանի ամրոցներ և Կիլիկիայումը հիմնում են Ռուբինեանց իշխանութիւնը։ Հայերը շուտով տեսնում են խաչակիր զինուորներին իրանց սահմաններումը և նրանց օրինակովը վառված՝ իրանց վհատութիւնը անհետանում է և իրանց հաւատոյ զէնքովը վառ-ված, միևնոյն ժամանակը մաքառում են անհաւատների դէմ։ Այսպիսով Ռուբէնեան Հայկական իշխանութիւնը՝ որ սկիզբներն ոչինչ նշանակութիւն չունէր, շուտով Եւրոպական կոչումն և նշանակու-թիւն ունեցաւ։

Յունաց կայսերներն աշխատում էին և ամե-նայն ճիգն թափում մեր մատաղ տէրութիւնը կոր-ծանել, բայց Հայի սրտիցը Գագկայ արեան արձա-գանքը դեռ չէր գնացել. այն ինչ խաչակրական բարձր ասպետական հոգին նրան վառում էր և մղում էր դէպի արիւնրաուշտ ասպարէզները։ Եւրո-պան շուտով ճանաչում է նորա նշանակութիւնը, և եւրոպական բարձր երեսփոխանները, Պապը և կայ-սրը, նորա օրինաւորութիւնը հաստատելու համար, Թագ են ուղարկում։ Ռուբէնեան Թագաւորութեան շահը և արժանաւորութիւնը այսպիսով խիստ կեր-պով կապվում է խաչակրութեանց հետ։ Ռուբէնեան Թագաւորութիւնը մէկ քանի կերպով խաչակիր զի-

նուորութեան և սուրբ երկրի համար մէկ այլ խմն պատնէշ և շտեմարան հանդիսացաւ: Սուրբ երկիրների ազատութեան կռիւները յառաջադէմ էին, քանի որ կրօնական հոգին տիրապետում էր եւրոպական մտքերը, քանի որ շահասիրութիւնք և աշխարհային փառքը չէր գրաւել եւրոպական ասպետների և իշխանների սիրտն ու հոգին, քանի որ Պապը՝ հեռի ամենայն որևիցէ չնչին դիտաւորութիւններից և բարոյական ապականութիւններից, ներգործում էր եւրոպական քրիստոնէից վերայ և օգնում էր, թէ բանիւ և թէ գործով ամենեան քրիստոնէից: Հայոց թագաւորութիւնն էլ անվտանգ յառաջ էր խաղում իրան իշխանութեան փառքի մէջ:

Բայց ընդհանուր պատմութեան մէջը տեսնում ենք, որ շուտով առաջին խաչակրութիւններից յետոյ, եւրոպական իշխանները սեպհական շահասիրութիւնը բարձր համարեցին, քան ընդհանուր քրիստոնէականը. Պապերն արդէն իրանց Դոմինիկեան զինուորութիւնը 13-դ դարումը հիմնեցին՝ իրանց իշխանութիւնը ապահով և անվտանգ պահելու և աւելի ընդարձակելու համար: Այսպէսով Հայոց մատաղ Կիլիկիական աթոռը մէկ քանի ժամանակից յետոյ սկսում է վտանգներ կրել, մինչև անգամ իրան նախկին բարեկամներից. Եփրատայ և Ասորոց կողմի իշխաններից մէկ կողմից, Ռւնիթօններից միւս կողմից: Քրիստոնէական ջերմեռանդութիւնը տեղի տալով շահասիրութեանը, Մամելուկները յաղթող են հանդիսանում և սուրբ եր-

կիրը Քրիստոնէից ձեռքից խլում և հասնում են մինչև Կիլիկիայի սահմանները: Հայաստանը այդ միջոցներումը Սելջուկեան Թուրքերի ձեռից ընկել էր Մոզոլների ձեռն: Ռուբինեան Թագաւորները ստիպվում են բարեկամանալ մեծ խանի կամ Չինգիս խանի յաջորդների հետ և մեր աշխարհի ապահովութեան համար տարիներով ճանապարհորդում են Միջին Ասիա, չնայելով դառնաշունչ հիւսիսային եղանակներին և խստամբեր դժուարութիւններին: Այո, չեն խնայում և իրանց քնքուշ օրիորդներին խոժոռահայեաց Մոզոլի սէրը և ձեռնատւութիւնը գրաւելու համար: Եւրոպական քրիստոնէից փոխանակ անօգնական Ռուբենեանց Ասիայի միջից Մոզոլն է ձեռք մղում և միմեանց ձեռն տալով Մամելուկների արշաւանաց առաջն են կտրում: Բայց Թշուառ Հայաստանի համար արդեօք ինչ կայուն, հաստատուն բան տեսանք. Նորա եկեղեցին և կրօնն են, որոնք հիմնուած են անշարժ վիմի վերայ. Նա աշխարհի երեսին ոչինչ կայուն բան չի տեսել, բացի իրան եկեղեցին . . . . .

Մոզոլների միահեծան տէրութիւնը 13-դ դարի վերջերումը քայքայվում է և միմեանց հակառակ կտորներ է բաժանվում, այնպէս, ինչպէս երբեմն Ամիրապետականը և յետոյ Սելջուկեանցը: Այսպէս է ասիական տէրութեանց վիճակը.— շուտով բարձրանալ և շուտով քայքայվիլ: Ռուբինեանք զրկվում են իրանց հաւատարիմ Մոզոլ խաներից. անճարացեալ դիմում են դէպի Պապը՝ որ այդէն

գերի էր Գաղղիացւոց թագաւորների մօտ, և կորցրել էր իրան բարձր բարոյական նշանակութիւնը Եւրոպացւոց մէջ։ Պապերը փոխանակ օգնելու, Ունիթօւներով են լցնում Կիլիկիան և Մեծ Հայաստանը։ Կիլիկիան աղմկվում է և իրան մէջն երկպառակվում, Մամելուկները՝ արևելեան քրիստոնէութեան խարազանը, կործանում են երեք դարեան Ռուբինեան տունը։

Ծանօթութիւն. Վերջին անգամները Հայերը ոչինչ չունէին վախենալու Յոյներից, ընտրում նոքա ստիպուած էին Օսմանցւոց առաջն առնելու և Կիլիկիան աչքից ձգել էին։

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Շրջան չորրորդ.

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ (1080—1123 *թիւը։*)

ՌՈՒԲԷՆ Ա. *մինչև* 1095։ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա. *մինչև* 1100 *և* ԹՈՐՈՍ Ա. *մինչև* 1123 *թիւը։*

Հայաստանի Բագրատունի վերջին թագաւորի մահը, նորա կարմիր արիւնը՝ որ թափուեցաւ 'ի վրէժխնդրութիւն հայրենի օրինաց, վառեց մորմոքեց ճշմարիտ հայասէր սրտերը։ Հայութիւնը վիրաւորուած էր և Փոքր Հայաստանի հայերն, որոնք Յունաց ձեռքի տակն էին, վրէժխնդրութիւն էին կամենում։ Մտքերն այսպիսի դրութեան մէջ էին գտնվում, երբոր Ռուբէնը, Գագիկ թագաւորի ազգականներից մէկն, որ նորա բռնվելու ժամանակն ականատես էր, հաւաքեց իրան շրջապատը մէկ քանի քաջ Հայեր. Հայաստանը պատերազմի ասպա-

րէզ էր դարձել այն ժամանակվան երկու մեծամեծ բռնաւոր դրացի ազգաց մէջ, Հայաստանը կորցրել էր իրան միջից իւր որդկերանց բազմութիւնը: Մեր քաջերն ապահով տեղ էին կամենում իրանց զէնքը գործ դնելու. Տաւրոսի բարձրութիւնները լաւ ապագայ էին խոստանում, այն տեղ էին գտնվում և շատ Հայեր. Սեաւ լերան վերայ հաւաքուած էին շատ Հայ կրօնաւորներ, Լամբրոն բերդը գտնվում էր Օշին Հայ իշխանի ձեռքն. Գող մականուանեալ Հայկազն Վասիլ քաջ իշխանի ձեռին էր Քեսնու ամրոցը Մարաշայ մօտերքը: Մեր Ռուբէնը բարձրանում է Տաւրոսի վերայ և Կոռոմզոլ գիւղումը հաստատում է իւր բնակութիւնը 1080 թուին: Ահա այս տեղ է լինում համարեա թէ Ռուբինեանց առաջին բանակը և այս բարձրութիւնիցն են օկսում Կիլիկիան գրաւելու, Յոյներին այն տեղից հալածելով:

Ռուբէնը հալածեալ Հակազանց համար նոր Հայկ է հանդիսանում և ամենայն կողմից նորա թևի տակն են ժողովում Բագրատունի զինուորները: 1095 թուին վախճանում է Ռուբինեան թագաւորութեան հիմնադիրն և նրան յաջորդում է նորա Կոստանդին որդին:

Եթէ Ռուբէնի ժամանակները միայն Գագկայ արեան վրէժխնդրութիւնն էր՝ որ Հայերին մղում էր դէպի Կիլիկիայի տիրապետութիւնը, նորա որդի Կոստանդնի ժամանակները Հայոց վհատեալ հոգին զարթնում է և մէկ ուրիշ հանգամանքով: Քրիստոնէութիւնը տանջվում էր արևելքումը, Սելջուկ-

ներիցը և Եգիպտական մահմետականներիցը, և սուրբ գերեզմանը գերութեան մէջ էր: Պետրոս Ամիէնացւոյ քարոզութիւնը և Ուրբանոս Բ. պապի քրիստոնէավայել յորդորանքն արևմտեան քրիստոնեաներուն մղում են դէպի սուրբ երկիրը: Քրիստոնեայ խաչակիր զինուորութիւնը երևում է արևելքումը և արևելեան քրիստոնեայքը հոգի են առնում: Կոստանդինը և նորա հայկական զինուորութիւնը ձեռնտու և կարեկից են լինում, նրանց ճանապարհները ցոյց տալով և Անտիոքի ձախորդութեան և սովի ժամանակը պաշար և կերակուր ուղարկելով: Հայոց ազգի անունը հնչում է Եւրոպական ազգաց մէջ և խաչակրութեան առաջնորդ Գոտֆրիդ Բուլիոնացին Կոմսութեան (գրաֆութեան) իշխանութիւն է շնորհում մեր Կոստանդնին: Այն ինչ միևնոյն ժամանակները Ռուբինեան հողերն ընդարձակվում են Տաւրոսի երկայնութեամբը և Վահկայ ամուր բերդը Յոյների ձեռիցն խլվում: 1101 թուին, այն է անմահ յիշատակաց արժանի Գոտֆրիդի մահուան տարին, վախճանում է և մեր Կոստանդինը և յաջորդում է նրան նորա որդի Թորոսը:

Կիլիկիայի իշխանութիւնն արդէն նշանակութիւն էր ստացել. Թորոսը՝ որ իրան քաջութեամբը գերազանցում էր իրան նախորդներին. իրան յաջողակ ձեռնարկութեամբն և բարւոք կառավարութեամբը լրացրեց միանգամայն իրան նախորդների սկսածը: Առնում է Անարզաբայ երևելի քաղաքը, հիմնում է Դրազարկ վանքն և ուրիշ շատերը, որ

ցվում են Հայոց կրօնաւորներով. Հայոց Հալածեալ եկեղեցւոյ Հոգևոր երգերը և շարականները Հնչում են Տաւրոսի վերայ, ապաՀով նրանց գաւազանի և իշխանութեան ներքոյ։ Կիլիկիան կամաց կամաց Հայոց տուն է դառնում։ Այն ինչ միւս կողմից Թորոս քաջ իշխանի աչքի առաջիցը չէ անՀետանում Գագկայ արիւնը, նա ընկնում է Կիզիստրայի ամրոցի վերայ. Մանտալեան յոյն իշխաններին չարաչար վախճան է տալի և բերդը միացնում իրան երկրների Հետ։ Թորոսի անունն առաւել քան դառաւել աՀարկու էր դառնում յունական կայսրութեանը, որ որոգայթներ էր Հնարում Թորոսի իշխանութիւնը և երկիրն ոչնչացնելու Համար։

Սելջուկեան Թուրքերը՝ որոնք գտնվում էին Իկոնիոյ կողմերը, դրդւվելով Յոյներից, մէկ քանի անգամ փորձ են փորձում Կիլիկիան նուաճել. ասպատակում են Անարզաբայի գաւառը, բայց միշտ կասում են Թորոսի քաջութեան առաջ և առաւել Գող Վասիլ իշխանի՝ որ Քեսուն քաղաքումն իբրև մէկ նոր Սիսական տուն էր Հանդիսանում Կիլիկիայի Հիւսիս արևելքումը։ Թորոսն այսպիսով իրան բոլոր իշխանութեան ժամանակները յաղթող Հանդիսանալով ոչ միայն Տաւրոսի բարձրութիւններն է խլում Յունաց ձեռքից, այլ և նորա ստորոտի դաշտավայրը մինչև ծովի ափերը, բացի մէկ քանի ամուր քաղաքներից, ինչպիսի էին — Տարսոն և Մամեստիա։

ԼԵՒՈՆ Ա. 1123—1141 ԹՒԻՐ.

Սորա ժամանակները Կիլիկիան միանգամայն Հայոց իշխանութեան ներքոյ է ընկնում, բռնտորում Մամեստիան և Տարսոնը Թորոսի ժամանակները դեռ Յունաց ձեռքին էին։ Լևոնը ամենայն ջանքն 'ի գործ է դնում և այս քաղաքները նուաճում, Յոյներին միանգամայն հալածելով Կիլիկիայից։ Ռուբինեան տան իշխանութիւնը ընդարձակվում է և Լևոնը աչքը ձգում է արդէն Սելևկիա քաղաքի և Իսաւրիա աշխարհի վերայ։ Միւս կողմից հզօր Լևոնը չէ մոռանում իրան սրբազան պարտքն, օգնութիւն է մատուցանում եւրոպական իշխաններին՝ ընդդէմ մահմետական Սելջուկեանց։ Լևոնի բազկի զօրութիւնը և զօրեղ իշխանութիւնը թնդում է. և այս բանս նրան նախանձելի է առնում իրան հարևան իշխաններին։ . . . . . Յունական Պետութիւնը արդէն վաղուց միջոց էր որոնում Ռուբինեան տունը կործանելու։

1120 թուին Անտիոքի բարի Ռոժեր կոմսին յաջորդում է Պէդրին անուամբ մէկը, որ նախանձուելով Լևոնի զօրութեան և երկրի ընդարձակութեան վերայ, Մարաշի Բալդուին կոմսի հետ միաբան խորհրդով կոչում են Լևոնին Մարաշ, բռնում են և Անտիոք արգելում։ Լևոնը անճարացած Ատանա և Մամեստիա քաղաքները և 60,000 դահեկան տալով՝ ազատվում է և գալով Կիլիկիա հաւաքում է իրան բոլոր ոյժը և կրկին խլում նրանց տուած

քաղաքները և էսպէսով չէ բաւականանում, այլ և նոցա երկիրներին անգամ ապատակում։ Այս միջոցում Յունաց Յովհաննէս Կոմնենեան կայսրն աւելի անհանգիստ աչօք էր նայում Կիլիկիայի եղելութեանց վերայ։ Նա հրամայում է իրան կայսերութեան մէջ նոր զօրք ժողովել. այս և Իկոնիոյ և Լատինական իշխաններին էլ իրան կողմն է գրաւում և այնպէս մտնում Կիլիկիա. առնում է Տարսոն, Ադանա, Մամեստիա և ուրիշ դաշտավայրական քաղաքները դիւրութեամբ, բստորում նոցա մէջը կային բացի Հայ բնակիչները և Յոյները ու Եւրոպացիք։ Հայոց դիմադրութիւնը կենդրոնացել էր երկու տեղ. այն են Անարզաբայ քաղաքումն և Վահկայ ամուր ամրոցումը։ Կայսրը մէկ քանի ամիս պաշարելուց յետոյ, իրան խաահակ որդւոյ հնարագիտութեամբն առնում է այն քաղաքը, և ապա դիմում է Վահկայ բերդի վերայ, այն էլ առնվում է Ռուբինեանց ազգական Կոստանդնի երկար ընդդիմանալուցը յետոյ։ Կոստանդինը ուղարկվում է Կոստանդնուպօլիս, այն ինչ կայսերական միւս զումարտակը Տաւրոսի բարձրութիւններումը վերայ է հասնում Լևոն իշխանին և նրան նեղը ձգելով գերում է նրան Ռուբէն և Թորոս որդւոց հետ միասին։ Կայսրն նոցա էլ կապանօք ուղարկում է Կոստանդնուպօլիս։

ԹՈՐՈՍ Բ. 1145—1168 ԹՎԻՆ.

1138 Թուից յետ Հայոց մեծ իշխանը և նորա

որդիքը գերեալ էին և Կիլիկիան Յունաց ձեռն էր ընկել: Կիլիկեցի հայկազունքը ճնշւում էին Յունաց ձեռ[illegible] տակին, և իրանց եկեղեցական արարողութեանց համար զանազան հալածանք և նախատինք էին կրում նրանցից: Հայութիւնը իրան իշխանութիւնն էր որոնում, լատինական իշխանները սկսել էին ճանաչել և ցաւելով մտքը բերել Հայկական Կիլիկիական իշխանութիւնը, ըստ որում Հալէպի Զէնգի Աթաբէգը և ապա նորա մահից յետոյ նորա Նուրէդդին որդին զօրանալով արևելեան քրիստոնեայ իշխանութիւնները կործանում էին և երևելի եդեսական կոմսութիւնը նրան քաղաքովը կործանուեցաւ Նուրէդդինից: Անտիոքին սպառնում էր նոյն վիճակը, և արևելեան քրիստոնէութիւնը հոգւոց հանելով էր միտը բերում ազատարար Լևոնին: Բայց Լևոնը Կոստանդնուպօլսումը սաստիկ տանջանքներից մեռել էր 1142 թուին, նորա դիւցազնական Ռուբէն որդին նախանձոտ Յոյներից իրան զօրեղութեան մասին աչքերից զրկուել էր և դաժան տանջանքով սպանուել:

Որպէս և իցէ հայկական իշխանութիւնը մեծ ախոյեան էր արևելեան քրիստոնէութեան և նորա անկմամբը մահմետականութիւնը զօրեղանալով մեծ վնաս հասցրեց: Յովհաննէս Կոմնենեան կայսրը 1145 թուին մեծ պատրաստութեամբ Կիլիկիայի կողմերն եկաւ Աթաբէգեանց առաջը կտրելու. բայց հազիւ թէ այնտեղ հասաւ, մեռաւ. իսկ Լևոնի կրտսեր որդի Թորոսը, որ նորա հետ եկած էր, մէկ հնարքով

Թողուց կայսերական զօրքը և գնաց մէկ Հայ քահանայի մօտ։ Հայ քահանան գաղտնի կերպով յայտնում է Հայ իշխաններին և ժողովրդականաց Թորոսի գալուստը. Հայերը վառւում են անցեալ յիշատակովը և Լևոնի և Ռուբէնի մահուամբը, ոտի են կանգնում և շուտով 10,000 Հայ երիտասարդներ Թորոսի դրօշակի տակն են ժողովւում, առնվում են մի առ մի—Անարզաբայ, Վահկայ բերդը, Ադանայ, Մամեստիա, և այլն, և Հայութեան իշխանութիւնը տիրապետում է, գրաւում է բոլոր Կիլիկիան։ Յոյները հալածվում են այն տեղից և նրանց ինչքերը յաղթող զինուորութեան ձեռքն է ընկնում։

Կոմանուէլ կայսրը, որ արդէն յաջորդել էր Յովհաննէսին, բաւական զօրութեամբ ուղարկում է Անդրոնիկոս զօրավարին (իրան հօր եղբօր որդուն) Կիլիկիա. Թորոսը կամենում է բանը խաղաղութեամբ վերջացնել, բայց զօրավարը սպառնում է նրան միևնոյն վախճանը տալ, ինչ որ նորա հօրը՝ Լևոնին։ Թորոսն առանց ժամանակ կորցնելու Հայոց հետևակ զօրքը դարանի է դնում այն կիրճում՝ որով յունական զօրքը Բարձր բերդի կողմերովը պէտք է մտել էր Կիլիկիա. այն ինչ ինքն ամրանում է Բարձր բերդումը. Յունաց զօրավարը և նորա հետ շատ իշխաններ գերվում են, իսկ զինուորութիւնը ջարդվում է։ Յունաց կայսրը հաշտութիւն է կամենում և մեր Թորոսը շատ գանձ առնելուց յետոյ է արձակում նոցա զօրավարին և իշխաններին։ Այսուամենայնիւ կրօնամոլ Յոյները յաջող ժամանակի էին

սպասում. Թորոսը օգնութիւն է գնում Երուսաղէմի թագաւորին Գ. Թագաւորին ընդդէմ Նուրէդդին Աթաբէգի՝ որ Եդեսիան նուաճելուց յետոյ արշաւում էր Երուսաղէմայ երկրների վերայ։ Այն ինչ Թորոսի զէնքը դարձած էր մահմետականաց դէմ, Յոյները սկսում են թշնամական գործողութիւնները, Անդրոնիկոսը կրկին անգամ արշաւում է Կիլիկիա. Թորոսը վերադառնալով իւր աշխարհը, կրկին անգամ կոր 'ի գլուխ ջարդում է Անարզաբայի մօտ յունական զօրքին 1152 թուին։ Գալիս է ապա Կալամանոս Կոստանդին զօրավարը, բայց Թորոսը սրան էլ է ջարդում Տարսոնի մօտ։

Այսպիսով ամենայն հնարքները և ջանքը Յունաց 'ի զուր անցկացան։ Բայց Կիռմանուէլը չը հանգստացաւ, մեծ գանձով և հողեր տալով Իկոնիոյ Սուլթանին, զինում է Կիլիկեցւոց դէմ։ Սուլթանը Անարզաբայի մօտ գտնուած Թիլ ամրոցը պաշարում է, բայց զօրաց մէջը ժանտախտ ընկնելով ոչինչ չէ կարողանում. այն ինչ Թորոսը հայկական գունդերովը 1155 թուին ասպատակում է Սուլթանի երկիրները։ Սուլթանը ստիպվում է յետ դառնալ և հաշտութիւն խօսել մեր իշխանի հետ։ Սորանով Հայերը աւելի սիրտ առած, գրաւում են և Գերմանիկ կամ Մարաշ քաղաքը և նորա շրջակայքը՝ որ Լատինացւոց ձեռիցն խլվելով Իկոնիոյ Սուլթանի ձեռքն էր ընկել։ Սորանով էլ չը բաւականացած Հայերը մտնում են Իսաւրիա և Ստեփաննոսի մահուան վրէժը այն տեղի Յոյներիցն առնում։ Կայսրը

տեսնելով այս ամենային երկոյութիւնները, կամենում է անձամբ մտնել Կիլիկիա։ Այն ինչ Հայերը իրանց յաղթութիւններովը միանգամայն անհոգացած եւ զօրքերը ցրուած էին, կայսրը 1159 թուին մեծ զօրութիւն ժողովեց եւ Փոքր Ասիայով անցանելով գնում էր, իբր թէ Սելջուկական զօրութեանց վերայ։ Հասնելով Կիլիկիայի սահմանները, ճանապարհը փոխում է եւ մտնում Կիլիկիա։ Հայերը դեռ ոչինչ չէին իմանում, մէկ եւրոպական ուխտաւոր այս տեսնելով յայտնում է Հայերին, բայց շատ ուշ էր. Թորոսն իրան ընտանիքով ամուր տեղ քաշուեցաւ. Յոյները Կիլիկիա մտան եւ արդէն Հայկական իշխանութեանը այն վիճակն էր սպառում, ինչ որ Լեւոնի ժամանակը. բայց Երուսաղէմի թագաւորը եւ ուրիշ շատ լատինական իշխաններ՝ որոնք պայծառ լուսով էին տեսնում Հայկական իշխանութեան նշանակութիւնը եւ տուած օգուտը արեւելեան քրիստոնէութեան, մէջ են մտնում եւ կայսրը համոզում են բանը խաղաղութեամբ վերջացնել։ Թորոսը ձեռն է վերառնում Անարզաբայ եւ Մամեստիա քաղաքներիցը, որոնք անմիջապէս կայսերական իշխանութեան ներքոյ են մտնում։

ՄԼԵՀ՝ ԹՈՐՈՍ Բ-ի ԵՂԲԱՅՐԸ 1168—1174 ԹՈՒԻՆ.

Թորոս Բ. իւր մահից առաջ կոչում է Անտիոքիցը իրան անճր Թոմմա Պայլին՝ որ դեսպանական պաշտօնիւ նստած էր այն քաղաքումը, յանձնանելով

է կարգում նրան իրան գեռահաս որդւոյ վերայ և տէրութեան սանձը տալով նորա ձեռն՝ վախճանում է։ Բայց Մլեհը, որ արդէն իրան հայկական յանդրգնութեամբը ապստամբելով եղբօրից, նստում էր Չալէպ՝ Նուրեդդինի մօտ, լսելով եղբօր վախճանը, աճապարում է այն Սուլթանի օգնական զօրքերովը, մտնում է Կիլիկիա և շատ արիւնհեղութիւնից յետոյ այն երկրի իշխանական գաւազանը իրան ձեռն է առնում. Թովմաս Պայլը (պալեօզը կամ դեսպանը) ստիպվում է Անտիոք գնալու, գոնեա իրան կենաց ապահովութեան համար. իսկ Թորոսի դեռահաս որդին գաղտնի կերպով սպանվում է։ Մլեհը միանգամայն փոխում է իրան նախորդների քաղաքականութիւնը և բռնած ճանապարհը. և յիրաւի, եթէ միտքներուս բերենք այն ժամանակվայ հանգամանքները, պարզ լոյսով կըտեսնենք իրաց այդպիսի լինելը. քրիստոնեայքը երկպառակեալ և Մահմետականները զօրեղացած էին. Մլեհը մահմետականաց օգնականութեամբն արդէն աթոռի վերայ բարձրացած, միանգամայն քրիստոնէից դէմ է զինուորվում և Կիլիկիայի սահմաններումը գտնուած Տաճարական ասպետութեան հողերը իրան ձեռն է գրաւում։ Աքսելեան քրիստոնեայ բարօնները միաբանական զօրութեամբ կամենում էին Կիլիկիական իշխանութեան վերայ յարձակիլ։ Երուսաղէմի թագաւորը կամենում է իրաց ելքը խաղաղութեամբ վճռել, գալիս է Անտիոք, կոչում են Մլեհին խորհուրդ, բայց նա չէ անում։ Այնուհետև Երուսաղէմայ թա-

գաւորը և այլ քրիստոնեայ Եւրոպական իշխանները մտնում են Կիլիկիա և հէնց սպառնում էին նորա կործանումն. երբ որ Նուրէդդինը յանդուգն զօրութեամբ յարձակուելով Երուսաղէմայ թագաւորութեան հողերի վերայ, նրան յետ է կանչում և Մլեհը ազատվում։ Թէ և Մլեհը իրան քաղաքականութիւնը այդ կողմանէ փոխում է, այսուամենայնիւ Յոյների վերաբերութեամբ չէ փոփոխում, և իր պապերի ատելութիւնը և վրէժխնդրութիւնը սկսում է երևան հանել. օգուտ քաղելով իրան մահմետականաց հետ սէր և հաւատարմութիւն ունենալուցը, կազմում է մէկ դաշնակցութիւն՝ Իկոնիոյ, Հալէպի և ուրիշ մահմետական իշխաններից, և նոցա հետ միասին նեղի է ձգում Բիւզանդական կայսերութիւնը։ Մլեհը իրան այսպիսի անվեհեր ուղղութեամբը, գուցէ մէկ ուրիշ ժամանակ կամ մէկ ուրիշ դարում, շատ բան կանէր, միայն ոչ այն դարում, երբ որ մահմետականութեան դէմ ընդհանուր քրիստոնէութիւնը մաքառում էր և նա ինքն իրան գործքերը նրանց հետ էր բռնում։ Գուցէ հէնց այս պատճառաւ մեր այս Ֆրիդերիքոսը սպանվում է իրան զօրքերիցն՝ ատելի դառնալով թէ ժողովրդեան և թէ հոգևորականներին։

ՌՈՒԲԷՆ Բ. 1174—1185 ԹՒԻՆ.

Մլեհի տեղը նստեց նորա եղբայր Ստեփաննոսի որդի Ռուբէնը, որոյ իշխանութեան սկզբներումը Տարսոնը և միւս քաղաքները՝ որոնք Յունաց ձեռին էին, Ռուբինեան տան հետ միացան. Ռուբէնը կամեցաւ և Լամբրոն ամրոցը նուաճել, որովհետև նորա իշխանները՝ որդւոց որդի ժառանգում էին այն ամրոցը յունաց կայսեր իրաւասութեան ներքոյ և հաւատարիմ հպատակ էին նոյն կայսեր և միշտ աշխատում էին կայսեր զօրութիւնը Կիլիկիայումը ըստուարացնել։ Հեթումը՝ Ներսէս Լամբրոնացւոյ եղբայրը որ այդ ժամանակը Լամբրոնի իշխանն էր, ընդդիմացաւ, սաստկացաւ թշնամութիւնը և ատելութիւնը երկու հայկազն իշխանաց մէջ և Ռուբէնը սաստկութեամբ պաշարեց Լամբրոնը։ Անտիոքի Բեմունդ իշխանը Հեթումի յորդորանօքը կանչում է Ռուբէնին Անտիոք խորհրդի համար։ Ռուբէնը բանվում է այն տեղ և նորա եղբայր Լևոնը Լամբրոնի պաշարը առաւել ևս սաստկացնում է և այն տեղն է հասցնում Հեթումին՝ մինչև նորա խնդիրքովը Բեմունդը արձակում է Ռուբէնին, որ գալով Կիլիկիա, 1185 թուին իշխանութիւնը յանձնելով իրան հաւատարիմ եղբօրը, ինքն առանձնանում է և կրօնաւորական կեանք է անցկացնում մինչև իր մահը։

Ռուբէնը իբրան արձակուելուց յետոյ շատ սիրով է վարվում լատինականաց հետ, խնամութիւն

է անում Պեմունդի հետ և տաճարականաց հողերը յետ դարձնում։

ԼԵՒՈՆ Բ. 1186 1219 ԹՈՒԻՆ.

Այս Լևոնը վերոյիշեալ Ռուբէնի կրտսեր եղբայրն էր և հէնց նորա կենդանութեան ժամանակը իրան քաղաքագէտ հանճարովը և պատերազմական սխրագործութեամբն արժանացաւ գրաւելու Կիլիկիայի իշխանութիւնը. ժամանակի բերմունքները և իրան շրջահայեաց տեսութիւնը բաձրացրին, ինչպէս իրան պատիւը և իշխանութիւնը, նոյնպէս և Կիլիկիական հայկազանց անունը և նշանակութիւնը։ Պարզ լոյսով ճանաչում է իրան ժամանակի հոգին և ուղղութիւնը, փաղաքշում է և մէկ քանի կերպով հնազանդութիւն է ցոյց տալի հռովմայ աթոռին և պապութեանը, յանդուգն և խիստ է վարվում Բիւզանդիայի հետ, որ հայաստանի դարաւոր ոսոխն էր կրօնի և իշխանութեան վերաբերութեամբ միանգամայն ընկճում է և ոչնչացնում Լամբրոնի իշխանութիւնը՝ որ յոյսը դրած արևելեան կայսրների վերայ չէր հնազանդում և հպատակութիւն ցոյց տալի Ռուբինեանց։ Իբրև ասպետ և խաչակիր ձեռն օգնականութեան է մատուցանում Ֆրիդերիքոս Բարբարոսա կայսերը, այն ինչ իրանց կոչումն և նշանակութիւնը կորցնող ասպետների հետ մաքառում է՝ իրան երկիրն և իրաւունքը պաշտպանելու։ Ահա այս օրինակ է վարվում մեր Լևոնը՝ որ առաջին պսակաւոր

թագաւոր է հանդիսանում Կիլիկիայում։

Լեւոնը ինչ ժամանակ Կիլիկիայի կառավարութիւնը իրան ձեռն առաւ, երկու հարեւան իշխանութիւնները, ինչպիսի էին Աթաբէգեանցը արեւելքումը, Բիւզանդիայինը արեւմուտքումը, բաւականին անկարգութիւններ էին ցոյց տալի, որոնցից օգուտ քաղելով իրան երկիրը ընդարձակում էր 'ի վնաս նոցա, Խաւրիան միանգամայն նուաճեց և արեւելեան Կիլիկիային տիրապետեց։ Նուրէդդինը մեռած էր և նորա ժառանգը դեռ եւս մանուկ լինելով գտնվում էր Սալահադին քուրդի խնամատարութեան ներքոյ, որ սկսել էր Էյուբեան տունը կործանել Եգիպտոսումը և նորա աւերակների վերայ իրան իշխանութիւնը յարդարել և քիչ քիչ առաջ գալով Երուսաղէմայ թագաւորութեան հետ մաքառել։ Խաւրիան միանգամայն նուաճելն դիւրին էր, ըստ որում Իսահակ Անգելոսը առաւել իրան զուարճութեանց ետեւից էր գնում, քան թէ իրան երկիրները պաշտպանելու։ Իկոնիոյ Սուլթանը տեսնելով Լեւոնի երկրի ընդարձակուելն, կատաղածանք է կրում և սկսում է արշաւել Կիլիկիական երկիրների վերայ, բայց սպանվում է հայկական զինուորութիւնից և այնուհետեւ Իկոնիացիք պէտք է առաւել պաշտպանել էին, քան թէ ընդարձակել իրանց սուլթանութիւնը Կիլիկիայի կողմից։

Մինչ այս մինչ արդէն հասել էր այն ժամանակը՝ երբոր պէտք էր Կիլիկիական հարստութիւնը իրան երկար ժամանակվայ սխրագործութիւններից

և քրիստոնէութեանը ջատագով կանգնելուց յետոյ տևելեան մահմեդականաց դէմ վարձատրվել էր՝ Եւրոպական քրիստոնէութիւնիցը և պսակուել արքայական թագիւ: Սալահադինը 1187 թուին նուաճեց Երուսաղէմը և քրիստոնեայ գինուորաց արեամբը ապատած սուրբ երկիրը կրկին անգամ մահմետականութեան ներքոյ ընկաւ: Գերմանացւոց Ֆրիդերիկոս Բարբարոսսա կայսրը 1189 թուին սկսեց երրորդ խաչակրութիւնը՝ հասաւ մինչև Իկոնիոյ Սուլթանութեան սահմանները: Մեր Լևոնը իմացաւ նորա գալուստը՝ իմացաւ և նորա պաշարի պակասութիւնը, իսկոյն ամենայն բան պատրաստելով կայսերն է ուղարկում և մինչև անգամ Հայոց գինուորութիւնը ժողովում է, որ նրան Կիլիկիայից անցկացնելով՝ առաջնորդէ սուրբ երկիրը: Բայց կայսրը Սելևկոս քաղաքը հասնելով՝ խեղդվում է Կալիկադնոս գետում:

Ֆրիդերիքոսն, իբրև կայսր, արդէն իւր մահիցըն առաջ խոստացել էր թագաւոր պսակել Լևոնին: Լևոնը իսկոյն նորա աղէտալի մահից յետոյ նամակ գրեց Կեղեստինոս Գ. պապին և Հենրիկոս Զ. Գերմանացւոց կայսեր, վերոյիշեալ կայսեր որդուն, և ամենայն բան մի առ մի նրանց պատմելով յայտնեց նրանց և Ֆրիդերիքոսի դիտաւորութիւնը իրան թագաւոր պսակելու համար: Նոքա իսկոյն միահաւան ուղարկեցին թագ, որով 1198 թուին Տարսոն քաղաքումն, ծննդեան օրը, փառաւոր հանդիսիւ Լևոնը թագաւոր օծուեցաւ, Գրիգոր Զ. կաթողիկոսի

ձեռամբն, 'ի ներկայութեան հայ երևելի իշխանաց, արքեպիսկոպոսաց, եպիսկոպոսաց և այլ բազմաթիւ կղերաց և աշխարհականաց։ Ներկայ էր հանդիսումն և Կոնրադոս կարդինալն պապի, թագը բերողն Եւրոպայից։ Օտար ազգաց իշխաններն և թագաւորները շնորհաւորեցին մեր այս նոր թագաւորի օծումն և նորա բարեկամութեանն էին ցանկանում. Ալեքսիոս կայսրը, խահակ Անգելոսի աչքեր հանողն անգամ, նորա բարօրութիւնը և յաջողութիւնն էր ցանկանում։ Լևոնը զարդարում է Սիս ամուր քաղաքը և թագաւորական աթոռն իրան օծվելուց յետոյ այնտեղ է տեղափոխում, նոր պալատ շինելով՝ նոր նոր կարգեր յարդարելով, ըստ եւրոպական կարգի։

Այս միջոցին 1199 թուին Անտիոքի դքսութեան ժառանգութեան համար մէկ վէճ է բացվում Լևոնի և Տրիպօլսոյ կոմսի (ճիւան անուամբ) մէջ, որ տևում է 12 տարի և գրեթէ այդ միջոցումն զբաղեցնում է հայկական բոլոր զօրութիւնը և խոչընդոտ է լինում որևիցէ երևելի գործ յառաջ տանելու։ Պատճառն այսպէս է ծագում. Անտիոք քաղաքի Պեմունդ դքսի Ռայմունդոս որդին պսակված լինելով Լևոնի Ռուբէն եղբօր Ալիզայ աղջկան հետ, ունէր մէկ որդի՝ որոյ անունն էր Ռուբէն. Ռայմունդը մահուան մահիճը մտնելով իրան հօրից երդմամբ խօսք է առնում Անտիոքայ դքսական իշխանութիւնը իրան Ռուբէն որդուն տալ։ Պեմունդը շուտով իրան որդուց յետոյ մեռնում է և

Անտիոքայ դքսութիւնը, իւր երդմանը համեմատ, տալիս է Ռուբէնին՝ իրան թոռանը։ Տրիպօլսոյ այն ժամանակվայ կոմսը՝ որոյ անունը Ճիւան էր և որ Պեմունդի միւս որդին էր, Լատինական իշխաննե֊րին իրան կողմն է գրաւում, նոյն և Տաճարական և Յովհաննիսեան կարգի ասպետներին և նոցա հզօր օգնականութեամբը հալածում է Ռուբէնին Անտիոքիցը՝ որ իսկոյն փախչում է Լևոնի մօտ և նորա ձեռնտուութիւնն է խնդրում։ Լևոնը վիրա֊ւորեալ իրան ազգականի անպատուութեան համար՝ բուռն զօրութեամբ մտնում է Անտիոքի սահման֊ները, մեծամեծ արիւնահեղ ճակատներ է ունենում Լատինականաց դէմ. խլում է Տաճարականաց կա֊լուածները՝ որոնք գտնվում էին թէ Կիլիկիայումն և թէ նորա սահմաններումը, լինում են կոտորած֊ներ թէ այս և թէ այն կողմիցը, բայց մէկ քանի ժամանակից յետոյ շրջահայեաց Լևոնը բանին ու֊րիշ շրջան է տալիս։ Իննովկենտիոս Գ. պապը՝ որ այն ժամանակները յաջորդել էր Կեղեստինոսին և որ ամենամեծ պապերից մէկն լինելով՝ արդէն ըստ ժամանակի բերմանցն, 'ի կատար էր ածում Գրիգոր Է֊ի նպատակները և մէկ քաղաքական բարձր իշխող և տիրապետող լինելով Եւրոպական մարդկութեան, մեծ ներգործութիւն ունէր և արևելքումը։ Լևոնը Անտիոքի խնդիրը յանձնում է, իրան դեսպանների ձեռամբը, Հռովմայ աթոռին և մեծ պապի աչքն իրան վերայ է դարձնում։ Պապը, ըստ նորա թա֊խանձանաց, դատաւոր է կարգում առաջ Պետրոս

և յետոյ Սոփրետ կարդինալներին, բայց նոքա միշտ Լատինականաց կողմը բռնելով բանին աչառու վախճան էին տալի, յօգուտ եւրոպականաց և Պետրոսն (կարդինալն), մինչև անգամ, յանուն պապին նզովք դրեց Հայոց Թագաւորի վերայ, բայց Հայոց ժողովուրդը Գերմանացւոցը և Անգղիացւոցը չէր և ոչ Հայոց եկեղեցին Կաթոլիկացը, ուրեմն իզուր էր կարդինալի սպառնալիքը։ Վերջապէս իննովկենտիոսն երկարամեայ տարաձայնութիւնները վերջացնելու համար, պէտք է խիստ միջոց էր գործ դրել. նշանակուեցան դատախազ՝ Երուսաղէմայ Թագաւորն, նոյն քաղաքի և Անտիոքայ պատրիարգները, և մէկ քանի անաչառ իշխաններ, որոնք վճռեցին յօգուտ Ռուբէնի։ Իսկ Լևոնը Տաճարականաց կալուածները պէտք է նրանց յետ էր դարձրել։ Բայց պէտք է ասել, որ այդ վէճի վերջին տարին Լևոնի ոսոխները իրանց ամենայն ջանքն 'ի գործ դրին նրան վնաս տալու և փորձանքի մէջ ձգելու և այդ մասին զանազան որոգայթներ լարեցին։ Լամբրոնի հեթում իշխանն է ապստամբում, Նուրէդդինի որդին մեծանալով պահանջում է իրան մէկ քանի քաղաքները՝ որ նորա մանկութեան ժամանակները Լևոնը միացրել էր Կիլիկիայի հետ. բայց ամենայն տեղ յաղթող է հանդիսանում Թագաւորը և միւս կողմանէ խնամութիւն և սէր է կապում Լուսինեան տան հետ՝ որ Երուսաղէմը թողնելով երրորդ խաչակրութեան ժամանակը գաղթել էր Կիպրոս կղզու վերայ։

Լևոնը ամուսնացած էր Հուգոն Թագաւորի քրոջ վերայ և այն Թագաւորին այցելութեան գը-նալու ժամանակը լատինական նաւերը նրան շըջա-պատեցին. Լևոնը քաջութեամբ ազատվում է և Հասնելով Կիլիկիա, Հեթումի իշխանութեանը վերջ է տալիս, նրան պահելով Սիս քաղաքումն և նորա բերդը և կալուածները յուրքունիս գրաւելով: Քա-ջութեամբ Հալածում է և Հալէպի Սուլթանին և նորա սպարապետների առաջը կտրում: Այնուհետև իրան ուշք ու միտքը դարձնելով տէրութեան կար-գաւորութեան և ապահով կեցութեան վերայ, մեռ-նում է 1219 Թ. և Թաղվում է Սիս քաղաքումն:

Լևոնի մահից յետոյ ծագած շփոթութիւնները 1219—1226 Թիւը.

Լևոնը իւր մահիցն առաջ իրան յաջորդ նշա-նակել էր իրան Զաբէլ մանկահասակ աղջկանը, Բարձր բերդոյ Կոստանդին Բարոնի (պարոնի) խնա-մատարութեամբը, որ Հայոց երևելի իշխաններից մէկն էր: Բայց Ռուբէնը Անտիոքի դուքսը լսելով այս ամենայն եղելութիւնները, կամենում է ինքն թագաւորել Կիլիկիայումն և այն զինու զօրութեամբ: Կոստանդինը, տէրութեան խնամատարը, նորա ա-ռաջը բռնում է Մամեստիա քաղաքի պաշարելու ժամանակը և նրան բռնելով բանտն է դնում Տար-սոնումը՝ ուր և մէկ քանի ժամանակից յետոյ մեռ-նում է:

Անտիոքումն այնուհետև նստում է Պեմունդը, որ Ռուբէնի ազգականներից մէկն էր։ Կոստանդինը, Հայոց կաթողիկոսի և Հայոց մեծամեծների հաւանութեամբը Զաբելին ամուսնացնում է Պեմունդ դքսի Փիլիպպոս որդւոյ հետ, որ գալով Սիս 1222 թուին պսակվում է և օծվում է Հայոց թագաւոր՝ երդուելով ամենայնիւ հարազատ լինել Հայաստանեայց եկեղեցուն և աշխարհին։

Բայց Փիլիպպոսը հաւատարիմ չէ մնում իւրան խօսքին, խտրութիւն է անում Լատինականաց և Հայոց մէջ, առաւել Լատինականաց շաւղօք գնալով. սրանով էլ չէ բաւականանում, պալատական զարդերը և հարստութիւնը քիչ քիչ ուղարկում է Անտիոք՝ հօր մօտ։ Հայերը, չորս տարուց յետոյ, իւրանց համբերութիւնը կորցնելով նրան բանտն են ձգում և զրկում են թագաւորական տիտղոսից և պատուից։ Հայրը սառն աչօք է նայում այս ամենայն եղելութեանց վերայ, և Փիլիպպոսն իւրան կենաց վախճանը բանտումն է գտնում։

ՀԵԹՈՒՄ Ա. 1226—1270 ԹԻՒԸ.

Հայերն՝ արդէն բաւական զայրացած լինելով Լատինականներիցը, կամեցան լատինական հոգւով մեծացած Զաբելին ամուսնացնել մէկ այնպիսի իշխանի հետ, որ ոչ միայն հոգւով, այլ և արեամբ հայկազն լինի։ Այսպիսի ոք էր Կոստանդին խնամակալի անդրանիկ Հեթում որդին՝ որ Հայոց մեծաց

և Հայոց կաթողիկոսի ընտրողութեամբը և հաւանութեամբը պէտք է ամուսնանար թագուհու վերայ. բայց Զաբէլը խորշում էր և միայն երկար ընդդիմութիւններից յետոյ հազիւ հազ տուեց իրան ձեռն Հեթումին։ Այսպէս Լևոն Բ. մեծ թագաւորի աթոռի վերայ, մէկ քանի ժամանակից յետոյ, բազմում է Հեթում Ա. որ արդարև իրան աչալուրջ և շրջահայեաց քաղաքական գործքերովն և Հայաստանումն արած շինութիւններովը նրանից պակաս չէ։ Եւ յիրաւի այդ ժամանակները, երբ այնժամեան աշխարհումը մեծ փոփոխութիւններ էին կատարվում և Հայաստանի ինչպէս և արևելքի հրամայողներն փոխվում էին, մէկ այդպիսի մարդ շատ հարկաւոր էր։

Արդէն դուրս էին եկել Մողոլները և գրաւել Միջին Ասիան. քայլ առ քայլ յառաջ էին մղում իրանց աշխարհակալութիւնը դէպի արևմտեան Ասիա։ 1240 թուին, երբ որ Մողոլաց Բաչու զօրավարը Հայաստանը գրաւելուց յետոյ պատրաստութիւններ էր տեսնում դէպի Կիլիկիա արշաւելու, Հեթումը նորա մօտ դեսպան ուղարկելով դաշն սիրոյ և բարեկամութեան է կապում։ Այսքանովս չէ բաւականանում, այլ և Հայոց մեծաց և հոգևորականաց հաւանութեամբը կամենում է անձամբ գնալ Մողոլիա (Թաթարստան)։ 1253 թուին, երբ որ իրան դեսպանը վերադարձաւ Բաթուի մօտից՝ (որոյ հաճութեամբն և հաւանութեամբն իւր ցանկութիւնը յայտնեց նախ և առաջ մեծ խանին (Կարակօրօնի այն

ժամանակը ճանապարհ ընկաւ և հասաւ Մանգոյ խանի բնակութեան քաղաքը: Հաստատ պայման և դաշն կռեցան միմեանց օգնութիւն տալու, Մեծն Հայաստանի վիճակն բարեկաւացնելու և այնտեղի Հայերին անդորր պահպանելու, և որ առաւելն է Ասորոց և Սուրբ երկրի կողմերը միմեանց օգնականութեամբ պատերազմ մղելու ընդդէմ Մամելուկների՝ որոնք արդէն եւրոպական քրստոնէից թուլութիւնից օգուտ քաղելով կամաց կամաց յառաջ էին խաղում: Երեք և կէս տարի ճանապարհորդութիւնից յետոյ Հեթումը Մանգոյ խանի Հուլաւուն եղբօր հետ վերադարձաւ. Հուլաւունը Ասորոց կողմը մնաց, իսկ Հեթումը Կիլիկիա հասաւ: Մեր թագաւորն այնուհետև ընկնում է Իկոնիոյ Սուլթանի հողերի վերայ և Գերմանիկը խլում. ըստ որում սուլթանը նորա բացակայութեան ժամանակն ասպատակ էր արել Կիլիկիան: Արևելեան կողմիցը նմանապէս ընդարձակվում է Կիլիկիան՝ Մողոլների տուած մէկ քանի քաղաքներովն:

Մինչ այս մինչ այն Բաղդադի խալիֆայութեան կործանելուց յետոյ, Հեթումը 40,000 հետևակ զինուորութիւնով և 12,000 հեծելազորով գնում է Հուլաւունի մօտ և միաբանական զօրութեամբ առնում են Հալէպը և արդէն մտքներումը դրել էին Մամելուկների ձեռքիցը Սուրբ երկիրը խլել, երբ որ Մանգոյ խանի մահուան լուրն եկաւ: Հուլաւունը մասնաւոր զօրք թողնելով գնաց Մողոլիա, այն ինչ Հեթումն էլ մէկ քանի ժամանակից յետոյ պէտք է

ճանապարհ էր ընկել այն տեղ, մեծ խանի գերդաստանական կռուի պատճառաւ:

Մամելուկների գլուխն և Սուլթանը լինելով Բիբարսը (Բնդուխտարը) այն ժամանակը ընկնում է Ասորոց երկրի վերայ, և Մողոլական գունդը ջարդելուց յետոյ ասպատակ է ուղարկում Կիլիկիա: Աւերում են, կործանում են բոլոր այն երկրի ընդարձակութիւնը. Թագաւորի որդի Թորոսը մեռաւ պատերազմումը, իսկ Լեւոնը գերուեցաւ, Հեթումն աճապարեց՝ Կիլիկիա եկաւ. բայց ուշ էր, ցաւեցաւ և արդէն տեսնում էր պայծառ լոյսով այն սարսափելի գազանին, որ պէտք է կործանէր քանի մի ժամանակից յետոյ Կիլիկիական տունը: Մէկ քանի դեսպանական բանակցութիւններից յետոյ Սանկոլասար եգիպտական գերեալ իշխանը Մողոլների ձեռքից ազատելով ուղարկում է Բիբարսին, որ նորա տրիտուր ուղարկում է Լեւոնին: Հեթումի ուրախութեանը չափ չկար, ինչպէս և բոլոր Կիլիկիացւոց: Այնուհետև և Թագաւորը երկարամեայ ծանր իշխանութիւնը և պսակը տալով իրան որդուն, ինքըն 1270 թուին կրօնաւորական զգեստ է հագնում:

ԼԵՒՈՆ Գ. 1270—1289 ԹԻՒԸ.

Լեւոնի տասն և ինն ամեայ թագաւորութեան ժամանակը կարելի է երկու կէս բաժանել, մինչև 1276 թիւն անյաջող, մնացեալը յաջող. առաջին մասնումը զանազան ձախ հանգամանքների պատճառաւ

պարտեալ, իսկ երկրորդումը յաղթող։

Լևոնը մէկ այնպիսի ժամանակում էր գտնվում, որ եթէ ունեցել էր բաւական կարգաւորեալ զինուորութիւն, կարող էր արդէն վաղուց որբացած Հայաստանը ձեռք բերել. Մողոլներն իրանք էին առաջարկում, ըստորում դաշնակից էին և ըստորում նոցա քաղաքական և ժառանգութեան պատճառաւ պատերազմները օրէց օր սաստկանում էին, և քայքայվում էր նոցա լայնածաւալ տէրութիւնը։ Կիլիկիական հողերը ընդարձակուել էին մինչև Եփրատ և Միջագետք, իսկ եւրոպական քրիստոնեայքը, ինչպէս երկու հարիւր տարուց առաջ, գունդագունդ վազում են դէպի սուրբ երկիրը՝ այժմ գունդգունդ թողում էին այն սուրբ երկիրը՝ որ իրանց արեամբն էին ներկել։

Սուրբ երկրի պաշտպանողը և արևելեան քրիստոնեայ ժողովուրդների հովանաւորութիւն տուողըն՝ Հայերը պէտք էին հանդիսացել. բայց բանը այն է, որ Հայոց Կիլիկիական թագաւորութեան մէջ այդքան զօրութիւն չկար, և հէնց իրան ներքին բարոյական կարգերն էլ բաւական արգելքների և երկպառակութեանց պատճառ էին լինում։ Հայերն, եթէ ունեցել էին իրանց հուէն Աստուրեան լեառները և Աոլանեան ակկիանոսն, այո կարող էին շատ բան անել. բայց հուէից Յոյներն և Սելջուկեան, Գոնեական և Լիկայոնական փշխանները էին, իսկ առաջից մահմետական Մամելուկներն, որոնք արդէն Եգիպտոսից դուրս գալով գրաւել

էին Սուրբ երկիրը և Ասորոց երկրի մեծ մասը։

Հագամանքներն այսպէս էին, երբոր Կիլիկիոյ իշխանական գաւազանը բանիմաց Լևոն Գ-ի ձեռն ընկաւ. մէկ քանի ամսից յետոյ Հայրը վանքումը վախճանեցաւ և այս Հարուածը այնքան սաստիկ վիրաւորեց Լևոնի զգացող սիրտը, մինչ զի նա մէկ քանի ամիս ժամանակ մերձ 'ի մահ հիւանդացաւ և ապա Հազիւ Հազ առողջանալով Հմուտ բժշկաց ձեռամբը, վերջապէս օծուեցաւ թագաւոր Տարսոնումը Յակոբ կաթողիկոսից՝ 'ի ներկայութեան Հայկական մեծամեծաց և պարոնայից։ Խղուր աշխատեց այնուհետև իրան երկիրը խաղաղութեան և ապահովութեան մէջ պահել, հեռի ամենայն որևիցէ պատերազմական աղմուկներից և ներքին խռովութիւններից։ Բարոնները միշտ նենգութիւններ էին անում և դաւաճանութիւն թագաւորի դէմ, իսկ արտաքին կողմանէ Սելջուկեան Թուրքերը, որոնք Կիլիկիոյ չորս կողմն էին և Մողոլական իշխանութեան ներքոյ, տեսնելով Մողոլաց և Հայոց ներքին երկպառակութիւնները և արդէն զայրացած լինելով նոցա իշխանութիւնից, Բիբարսին գրգռում են և մէկ քանի անգամ ասպատակ են վերկացնում Կիլիկիայումը, մեծ կոտորածներ են ունենում Կիլիկիայի քաղաքները՝ բացի ամուր Սիսը. այս պատեհեցաւ 1274 թուին, թագաւորը միայն էր մնացած, յանդուգն բարոնները մի կողմն էին քաշուել և սառն աչօք էին նայում։ Այդ միևնոյն ժամանակները ժանտախտ, սով, թագաւորի աղջկայ և որդւոյ

մահը և հէնց Թագաւորի կրկին անգամ սաստիկ հիւանդութիւնը՝ Կիլիկիայի դրութիւնը աւելի էին թշուառացնում։ Այսպէս աղխողորմ և կորստաբեր տեսարանները շարունակվում են մօտ մինչև 1276 թիւն, երբոր բանը այլ շրջան առաւ Աստուածային նախախնամութեամբն։

Հայերը և Պարոնները վերջապէս միաբանվում են և Թագաւորի եղբայր Սմբատ զօրավարի առաջնորդութեամբը բաւական կոտորած են տալի Մամելուկներին արևելեան Կիլիկիայումը, ուր և վիրաւորուելով Բիբարսը մէկ քանի ժամանակից յետոյ վախճանվում է Դամասկոսումը։ Մողոլաց Ապաղա խանը լսելով Լևոնի այս յաղթութիւնները՝ շատ ուրախանում է և մինչև անգամ կամենում է Կիլիկիայի հարևան Սելջուկական հողերը նորա իշխանութեան ներքոյ ձգել. բայց Լևոնը համեստութեամբ յետ է կանգնում այդ առաջարկութիւնիցը՝ իրան զօրութիւնը և այն ժամանակուայ հանգամանքները աչքի տակ բերելով։

Լևոնը այսպիսով իրան ուշքն ու միտքը միայն ձգեց Կիլիկիայի վերայ և մեծ խանին խորհուրդ էր տալի իրան գաւառներումն և նահանգներումը հաւատարիմ և խոհեմ մարդկերանց կարգել, որոնք պատճառ չը տան նորանոր խռովութեանց և անկարգութեանց։ Այնուհետև, այն է 1282 թուին, մողոլական և հայկական բանակները միանալով մեծաւ զօրութեամբ մտնում են Ասորոց երկրի սիրտը՝ վրէժ առնելու Մամելուկներից, որոնք պատճառ

էին եղել Սելջուկեանց և Թուրքմէնների անկարգութեանց, հասնում են մինչև Համս քաղաքը (Անտիոքի մօտերքը), ուր և ծագեցաւ գլխաւոր ճակատն։ Բիբարսի յաջորդ Սուլթանը նրանց առաջը դուրս եկաւ. Մանգոտամուրը, Ապաղայ մեծ խանի եղբայրը, բուն գնդի գլուխն անցկացաւ, աջ թևն Լևոնը առաւ, իսկ ձախը Ալմախ մողոլական զօրավարներից մէկն։ Մեր զօրութիւնը պէտք է յաղթէր, եթէ Մանգոտամուրի կաշառակերութիւնը կամ անհոգութիւնը չէր եղել, աջ և ձախ թևերը թշնամուն ջարդեցին և հալածեցին պատերազմի դաշտից, այն ինչ բուն գունդը մնացած էր անգործունեայ։ Այսպիսով, թէ և յաղթութիւնը Մամելուկների կողմըն անցաւ, այսուամենայնիւ այնուհետև Լևոնի բոլոր կառավարութեան ժամանակները Մամելուկները չը համարձակեցան Կիլիկիայի սահմանների վերայ ոտք դնել։ Այնուհետև Լևոն երրորդը մինչև 1289 թիւը իրան ուշքը ձգեց իւր ժողովրդեան հոգևոր և մարմնաւոր կրթութեան վերայ, գրել տուեց շատ գրքեր, բանասէր ուսումնականաց դիւրութեան համար և մինչև այսօրս էլ նորա ժամանակ գրուածներից շատերը կան։

ՀԵԹՈՒՄ Բ-ի ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԸ 1289—1307 ԹՒԻՆ.

Հեթումի տասն և ութ ամեայ կառավարութեան ժամանակները նոր տեսարաններ են բացվում և միանգամայն նոր հանգամանքներ. Ա. Հայոց դաշնակիցների, այն է Մողոլաց, զօրութիւնը առաւել քան զառաւել քայքայվում է և թուլանում և նրանց խաներից շատերը, մինչև անգամ, ընդունելով մահմետականութիւն, Հայոց ազգին սկսում են հալածել և կոտորել. Բ. Մամելուկները զօրեղանում են և Կիլիկիայի դրութիւնը դժուարանում և Գ. Հայերը դիմում են քրիստոնէից օգնութեանը և այս օգնութիւնը պէտք է լինէր մէկ քանի ծէսերի փոփոխութեամբը, որ մեծ աղմուկների և խռովութեանց պատճառ եղաւ և որ ներքին կողմանէ մեր աշխարհի միութեան կապը քակեց և մեր համազգեացը թշնամացրեց միմեանց դէմ։

Հեթումն, որ Լևոն Գ-ի որդին էր, հէնց իրան կառավարութեան սկիզբները սկսեց դեսպանական բանակցութիւններ անել Նիկողայոս Դ. պապի հետ և նորա օգնութիւնն էր թախանձում։ Կոստանդին կաթողիկոսն՝ որ ընդդէմ էր և յայտնի կշտամբում թագաւորին, զրկվում է աթոռից և նորա տեղը ժառանգում է Ստեփաննոսն՝ որ Հռոմկլայ նստող կաթողիկոսներից վերջինն էր։

Այս միջոցին, այն է 1291 թուին, Մելիք Աշրաֆը (Կալավունը)՝ Մամելուկների Սուլթանը, Տաճարականներից և Յովհաննիսեան կարգից խլում է

Տրիպօլիսը և Ակկոնը՝ նոցա վերջին ապաստանարանը Սուրբ երկրումը և այնուհետև դիմում է դէպի Կի-լիկիա։ Արղուն խանը պատերազմաց մէջ գտնուելով ձեռն օգնականութեան չը կարողացաւ տալ, և Հը-ռոմկլայ ամրոցը, դարուկիսեայ կաթողիկոսարանը, առնուեցաւ և կործանուեցաւ, և արդէն Մամելուկ-ները մտնում են Կիլիկիայի սիրտն, երբոր Համբաւ Հասաւ Աշրաֆին՝ թէ Եգիպտոսը վտանգի մէջ է քրիստոնեայ զինուորներիցն, որոնք պապի յորդորա-նօքն արդէն պաշարել էին Աղէքսանդրիան։ Սուլ-թանը շտապաւ վերադառնում է այն տեղ, Հետը տանելով շատ գերեալներ, որոց միջին էր և Ստե-փաննոս կաթողիկոսը և Լուսաւորչայ աջն։ Եգիպ-տոսն ազատվում է քրիստոնեայ զինուորների ար-Հաւիրքից, այսուամենայնիւ ժանտախտը նրանց տեղն է բռնում, և Սուլթանը կարծելով թէ պատ-ճառն Հայոց կաթողիկոսն և սուրբ աջն է, ուստի և արդէն խնդրեալ լինելով Հայոց թագաւորից, ար-ձակում է։ Կաթողիկոսն արդէն գերութեան ժամա-նակները մեծ տառապանքներ կրելով մեռնում է մէկ տարի վտարանդութիւնից յետոյ։ Իսկ նորա տեղը յաջորդում է 1294 թուին դիւրաՀաւան Գրի-գոր Է. կաթողիկոսը, և կաթողիկոսարանը այնուՀե-տև լինում է Սիս մայրաքաղաքումն, բստորում Հռոմկլան քակտեալ էր։

Դորանից յետոյ Հեթումը մէկ քանի ժամանակ Հրաժարվում է կառավարութիւնից և առանձնա-նում է մի վանքի մէջ, իշխանութիւնը յանձնելով

իրան եղբայր Թորոսին, բայց սա էլ երկու տա-րուց յետոյ հրաժարուեցաւ և վանքն մտաւ։ Հե-թումը կրկին անգամ պէտք է կառավարութիւնը ձեռն էր առել և Ղազան խանին տեսութիւն գնար, որ Արղունի մահից յետոյ շատ քաղաքական պատե-րազմներից յետոյ խան կարգուելով գտնվում էր Ատրբեստանի կողմերը (նոցա խօսակցութիւնը)։ Դո-րանից յետոյ Հեթումը իրան քոյր Մարիամին Անդ-րոնիկոս կայսեր Միքայէլ որդուն է տալիս 'ի կնու-թիւն և մէկ քանի ժամանակից յետոյ իրան Թորոս եղբօր հետ նոցա այցելութիւն գնալով Կիլիկիայի կառավարութիւնը յանձնում է իրան երրորդ եղբայր Սմբատին, որ իսկոյն նորա գնալուց յետոյ ժողովե-լով մէկ քանիսներին իրան շրջապատը, Գրիգոր կաթողիկոսի ձեռամբն օծվում է թագաւոր, իբրու այն, թէ Հեթումը իրան բոլոր կառավարութեան ժամանակը թագ չէր կրած։ Ղազան խանը իւր կողմանէ նրան է ճանաչում Հայոց թագաւոր։ Հե-թումը իրան եղբօր հետ վերադառնալով Կոստանդ-նուպօլսից՝ իմանում է այս ամենայն եղելութիւն-ները և կամենում է գնալ Ղազան խանի մօտ, բայց Սմբատը դոցա բռնել տալով Թորոսին սպանում է, իսկ Հեթումի աչքերը հանել տալով բանտը դնում։ Հեթումի չորրորդ եղբայր Կոստանդինը 1298 թուին ընկնելով Սմբատայ վերայ՝ բանտարկեց և Հեթումին ազատեց։

Քիչ ժամանակից յետոյ բացվում են Հեթումի աչքերը և շատերը նրան են կամենում թագաւո-

բացնել. Կոստանդինը կամենում է Ամբատայ հետ միասին ընդդիմանալ և խռովութիւն յարուցանել, բայց բռնվում են Հեթումից և ուղարկվում են Կոստանդնուպօլիս, ուր և մէկ քանի ժամանակից յետոյ մեռնում են։ Սորանից յետոյ Ղազան խանի սիրտն էս առնում է, Եգիպտացւոց անուանի զօրավարներից մէկին բռնելով և նրան ուղարկելով Սսորեստան։ Քանի որ Ղազան խանը կենդանի էր, Հայերն այնքան նեղութիւն չէին կրում Մողոլաց կողմիցը, բայց երբոր նա մեռաւ և նրան յաջորդեց Խարբաղանդը, այնուհետև Հայերին ոչ թէ պաշտպանում են, այլ հալածում են և ամենայն կերպ նեղութիւններ տալիս, բստորում այդ Խարբաղանդը մէկ քանի ժամանակից յետոյ ընդունեց մահմետականութիւն։ Ղազան խանի ժամանակներիցը հետէ Կիլիկիայումը կար և Մողոլական զօրք, այն երկրի պաշտպանութեան համար, նրանք էլ ոչինչ օգնութիւն չէին անում։

Ահա այս ժամանակներն է, որ Հեթումը յայտը միանդամայն կտրելով արևելեան որևիցէ ազգից, ուշքը ձգում է արևմուտքի վերայ, Նախ և առաջ 1305 թուին, ըստ իւրեան սովորութեան, հրաժարվում է աթոռից և Կիլիկիայի թագաւոր է նշանակում իրան դիտաւորութեան հաւատարիմ Լևոն Դ-ին, որ նախայիշատակեալ Թորոսի որդին էր։ Այս Լևոնը թագաւորում է երկու տարի ժամանակ 1305—1307 թիւը և ամենայն բանի մէջ վարվում էր Հեթումի խորհրդովը՝ որ թէպէտ միայնակեցական կեանք էր վարում, այսուամենայնիւ

թագաւորահայր և յանձանձիչ էր։ Գրիգոր Է. կաթողիկոսը նրանց կամքին էր, արդէն վաղուց և եօթն յօղուած փոխելով հայկական ծէսերի և խոստովանութեանց միջին, կամենում էր հայերին ուղղափառ երևացնել արևմտեան եկեղեցւոյ առաջին։ Հայոց պատմութեան միջին այսպիսի միահաւան հասկացողութեամբ թագաւոր և կաթողիկոս հազիւ թէ պատահած էր։ Արդէն մտքներումը դրել էին ժողովք անել, երբոր Գրիգոր Է. Անարզաբեցին մեռաւ։

Հեթումը և Լևոնը յայտարարութիւն կարդացին Հայոց ազգին՝ Սիս ժողով առնել՝ նոր կաթողիկոս ընտրելու համար, և նախընթաց վախճանեալ կաթողիկոսի գիտաւորութիւնները քննել։ Քառասնից աւելի եպիսկոպոսներ, բազմաթիւ իշխաններ և պարոնայք և ստորին հոգևորականք լցվեցան 1307 թուին Սուրբ մայր Սոփիա եկեղեցին։ Հանդիսականները իմանում են թագաւորահօր և թագաւորի դիտաւորութիւնը, շուտով հրատարակում է հայաստան աշխարհումը, ամենայն տեղ տրտունջի և գանգատանաց ձայն է լսվում։ Սսի բնակիչները տեսնելով իրանց եկեղեցական արարողութիւնների միջին մէկ քանիսները՝ որոնք լատինական կերպիւ էին կատարվում, խռովում են, գանգատում են Մողոլական գնդի Պիլարղու հրամանատարին, որ իրան զինուորութեամբն Անարզաբայ էր նստում։ Պիլարղուն կանչելով թագաւորին, թագաւորահօրը և շատերին՝ որոնք նրանց կողմն էին, սպանել է տալի։

ՕՇԻՆ 1308—1320 ԹԻՒԸ ԵՒ ՆՈՐԱ ՈՐԴԻ ԼԵՒՈՆ Ե. 1320—1342 ԹԻՒԸ։

Այս երկու թագաւորներն էլ միանգամայն իրանց ուշք ու միտքը ձգում են կաթոլիքական աշխարհի վերայ և կամենում են նրանով Հայաստանի և Հայաստանի որդւոց ազատութիւնը որոնել։ Բայց սոցա այս կերպ ուղղութիւնը առաւել փտանգներ առաջացրեց, քան թէ որևիցէ մէկ շահաւէտ և հաստատուն օգուտ։ Սոքա կարծես թէ մտածում էին՝ թէ Պապերը այն զօրեղութիւնը և քաղոյական իշխանութիւնն ունեն՝ ինչ որ երկու հարիւր տարուց առաջ և կարծում էին, թէ Եւրոպան այն ուղղութիւնն և հանգամանքներն ունի, ինչ որ խաչակրութեանց սկիզբները։ Սոցա այսպիսի թիւր հասկացողութիւնիցը և բռնած ճանապարհիցը յիրաւի Կիլիկիայի ներքին և արտաքին հանգամանքները շատ վատթարացան։ Ունիթօռները կամ պապական քարոզիչները դիւրութեամբ մտնելով Հայկազանց հողը պապութիւն են քարոզում և ծխից փոփոխութիւն, խռովում են Հայաստանեայց եկեղեցին՝ նորա որդիքը և պաշտօնակատարները, և միմեանց դէմ մաքառում և երկպառակվում։ Արևելեան Մահմետականք տեսնելով մեր աշխարհի այս աղմուկները շատ օգուտներ են քաղում և տեսնելով մեր թագաւորաց և մէկ քանի անձանց անդադար հաղորդակցութիւնը եւրոպական աշխարհի հետ, շտապում են Կիլիկիայի թագաւորութիւնը շուտով կոր-

ծանել՝ ահից թէ մէկ էլ ինչպէս առաջ արևմուտքը չը յառնի ընդդէմ արևելեան մահմետականութեան։ Ահա այսպիսի մոլար ճանապարհով շտապեցրին մեր այս թագաւորները Կիլիկիայի անկումն։

Օշինը՝ որ Լևոն Դ-ի եղբայրն էր, իսկոյն նորա չարաչար վախճանից յետոյ, ժողովեց Հայոց զինուորութիւնը և Թաթարաց Պիլարղու զօրապետին հալածեց Կիլիկիայից և ինքն 1308 թուին թագաւոր օծուեցաւ թագաւորական Սիս քաղաքումն։ Կամենալով, իբր թէ կրօնական խռովութիւնը վերջացնել, կրկին անգամ ժողով է առնել տալի Սիս քաղաքումն և ստիպում է Հայերին ընդունել Գրիգոր կաթողիկոսի կանոնագրութիւնները։ Բայց աղմուկներն առաւել սաստկանում են և 1311 թուին Երուսաղէմի Հայոց Սարգիս եպիսկոպոսը չ'անսալով նորա անիրաւ հրամանին, Մամելուկների Սուլթանի ձեռամբը, պատրիարքական իշխանութիւն է առնում։ Սրանից յետոյ Օշինը սկսեց դեսպանական բանակցութիւններ Ավինեօնումը գերեալ և առաջին նշանակութիւնից զրկեալ պապութեան հետ. դեսպանութեան գլուխ կարգուած էր Կապանի (Կիլիկիայումը դղեակ) Յակոբ եպիսկոպոսը։ Կղեմէս Ե-ի յաջորդ Յովհաննէս ԻԲ պապը, Հայոց դեսպաններին ընդունելուց յետոյ, ուղարկեց Գաղղիացւոց Փիլիպպոս Ե. թագաւորի մօտ, բայց ոչինչ բան գլուխ չեկաւ։ Այսպիսով անշահ յետ դարձան Հայոց դեսպանները, Պապը մեծ բաներ էր խոստանում, բայց գործով ոչինչ էր ցոյց տալի և չէր էլ կարող, ըս-

տորում ժամանակը առաջուայ ժամանակը չէր։ Դորանից մէկ քանի ժամանակից յետոյ մեռնում է Օշինը և տեղը 1320 Թուին յաջորդում է՝ Լևոն Ե. նորա տասնամեայ զաւակը, Օշին պարոնի խնամակալութեամբը։

Մամելուկների Մելիք-Նազար Սուլթանը լսելով Հայոց դեսպանական բանակցութիւնները և կարծելով՝ թէ արդէն Գաղղիացիք պէտք է արշաւեն աբևելք, զայրացաւ, բարկացաւ Կիլիկիական իշխանութեան վերայ և մտքումը դրեց կործանել, հիմն ՚ի վեր տապալել այդ քրիստոնեայ տէրութիւնը, որ այդպիսի մեծ սպառնալիքներ է սպառնում մահմետականութեանը։ Յայտնեց ամենայն եղելութիւնները Թաթարներին և Թուրքերին, և նոցա իշխաններին իրան կողմը գրաւեց. Թաթարների Դիմուրթաշ և Թուրքաց Արաման զօրավարները՝ իրանց ահագին զինուորութեամբն անցան Մամելուկաց կողմըն։ Հայաստանի վերջին Թագաւորութեան դրութիւնը և ապագայ Թշուառ վախճանի նշանը սարսափելի կերպով որոշաց։ Տարաբախտութեամբ ներքին կրօնական երկպառակութիւնները, որ պատճառվել էր ոչ թէ Հայաստանի հարազատ որդկերանցից, այլ Ունիթօռներից և Թագաւորաց մոլար քաղաքականութիւնիցը, կեղեքում էր բոլոր Հայկազանց գրոհին. բացի այդ Օշին խնամակալի արարմունքներն ևս ներքին երկպառակութիւններն աւելացնում էին և Կիլիկիական զօրութիւնը բաժանում. բստորում այն խնամակալը կառավարութեան սան-

ձը իրան ձեռքն առնելով իրան որդկերանցը և ազգականներին էր առաջ տանում և այդպիսով զանազան ազմուկներ էր յարուցանում։ Ահա այսպէս էր Կիլիկիայի դրութիւնը տասնամեայ Լևոն Ե-ի թագաւորութեան սկիզբները։ Սկսեցին մի սու մի արշաւել. Նախ Դիմուրթաշը 30,000 ձիաւորով մօտ մի ամիս ժամանակ աւերեց, գերեց, կործանեց անարգել բոլոր Կիլիկիայի ընդարձակութիւնը։ Թաթարներից յետոյ եկան Թուրքերը Արամանի առաջնորդութեամբը և 'ի վերջոյ Մամելուկները միանգամայն սպառնալով ջնջել Կիլիկիական հարստութիւնը, պաշարեցին 'Ծովափնեայ Լայաս ամրոցը և նրան առնելով դետնին հաւասարեցին, բնակիչներին սրի ճարակ տուին, թէև Կիպրոսի թագաւորութեան նաւերը շատերին ազատեցին և Կիպրոս տարան։ Այսպիսով Կիլիկիան երկու երեք տարի աստատակաց ասպարէզ էր դարձած։ Հայկական կառավարութիւնը՝ ադերսանաց գիր գրելով Պապին՝ մի առ մի նկարագրեց Կիլիկիայի թշուառ. վիճակը։ Պապը, որ մէկ քանի կերպով ինքն էլ էր պատճառ այսքան հարուածոց արևելեան քրիստոնէութեան, հոգւով չափ ցաւեցաւ և խղճիցը տանջուեցաւ. իսկոյն յայտնեց եւրոպական դռներին և կոնդակ գրելով կաթոլիքական աշխարհին՝ յայտնեց Հայոց Կիլիկիական թագաւորութեան դրութիւնը, բայց սպասելի պտուղ չ'երևեցաւ։ Կոնդակներն, այո, կարդացուեցան կաթոլիքական եկեղեցիներում, քարոզիչները անխնայ էին իրանց հանճարը վերածում, այսու ամենայնիւ

բացի ափսոսալը և խղճալը ոչինչ բան չ'երևեցաւ։ Միայն այս էր լսվում,—ճանապարհը երկար է, մեծ պատրաստութիւն կուզի, ափսոս որ քրիստոնէութիւնը տանջվում է արևելքումը և Հայերը նահատակվում։ Հայերն ամենայն տեղից անօգնական մնացած, ճանաչում են՝ որ իրանց ազատութիւնը կարելի է լինի էլի նոյն արևելեայց հետ խոհեմութեամբ վարուելով։

Հայերը Մողոլներին կամ Թաթարներին ուշ ատծին իրանց առաջին ժամանակաց դաշն և սէրն, Կոստանդին Գ. կաթողիկոսն իրան ամենայն ջանքն 'ի գործ դրեց համոզելու նոցա Բուսայիդ խանին. Պապն իրան կողմանէ տեսնելով բանի այլ շրջան առնելն, նամակ գրեց վերոյիշեալ խանին։ Վերջապէս Բուսայիդն Հայոց կողմն անցկացաւ և ինչպէս ասում են, 20,000 զինուոր Հայոց օգնութիւն ուղարկեց։ Այնուհետև Մամելուկաց Սուլթանը խաղաղութիւն է առաջարկում և Հայոց կաթողիկոսն գնալով Եգիպտոս՝ այս ինչ պայմաններն են հաստատում. — Ա. Հայերը պէտք է տարէնը մէկ միլիոն երկու հարիւր հազար դենար տուրք տան. Բ. ծովիցն հանած աղի կէսն և ծովային վաճառականութեան արևելեան ափերի մաքսերի կէսն. Գ. Եփրատ գետի կողմերի բնակիչները՝ որոնք քսան տարուցն աւելի են՝ գլխահարկ տան մէկ Բիւզանդեան ոսկի։ Իսկ ինքն Կիլիկիայի մէջն ամրոց և տեղ չ(ը)պէտք է ունենայ և քանդածները իրան ծախսովը վերանորոգէ, ինչպէս էր Այասը։ Թէպէտ և այսպէս յաջող վեր-

ջացաւ, այսուամենայնիւ Թագաւորի անխրատու-Թեանց և անկարգուԹեանց պատճառաւ Կիլիկիան կրկին անգամ վտանգի մէջ ընկաւ։

1329 Թուին, երբոր Թագաւորը կատարելահասութեան հասնելով սանձն միանգամայն իրան ձեռն առաւ, Թշնամացաւ իւր խնամակալի հետ և նորան սպանել տուաւ. շատ իշխանների պաշտօնից զրկեց. վրդովեց խաղաղուԹիւնը և ամենևին հոգս չանելով իրան տուած պայմանների վերայ, Մամելուկները սկսեցին արշաւել Կիլիկիայի վերայ։ Անխոհեմ Թագաւորը Կիլիկիայի արևելեան կողմերի մէկ քանի դղեակները, ինչպէս էին Անտիոքիա և Սիգուինոն տալով Յովհաննիսեան կարգի ասպետներին, նորանց պարտաւորեց մաքառել մահմետականաց դէմ։ Գրեց և նամակ Բենեդիկտոս ԺԲ. պապին՝ Յովհաննէսի յաջորդին։ Պապը, ըստ իւր սովորուԹեան, խաչակրուԹիւն քարոզեց, բայց յայտնի բան է որ անշահ. Գաղղիացւոց Փիլիպպոս Զ. Թագաւորը—Վալուեանը—սպառնալիքներ գրեց Սուլթանին։ Սուլթանը սաստիկ զայրանալով՝ բոլոր մահմետական իշխաններին ոտի կանգնացրեց և Կիլիկիան այնուհետև ասպատակաց և աւերանաց ասպարէզ դարձաւ. Նեղութեանց, կոտորածից, աւերանաց նկարագրելը աւելորդ և ցաւալի է՝ որ մեր Թագաւորի անխոհեմութիւնից առաջացաւ։ Կրկին անգամ Կիլիկիայի կառավարուԹիւնը փորձով և արդեամբ ճանաչում է իրան սխալանքները. 1338 Թուին կամ 37-ին Մէլիք-Էլ-Նազար-Մահմուդ Սուլթանի դեսպանի ա-

ռաջին մեր թագաւորն երդուեցաւ աւետարանի և խաչի վերայ, այնուհետև հաղորդակցութիւն չառնել Պապի և Եւրոպայի հետ, և իրան պարտականութիւնը և տուած պայմանները կատարել։ Բայց ինչ, հէնց նոյն տարին, պապի խօսքին նայելով, լուծում է իրան երդումն, ըստ այնմ թէ անհաւատին տուած է եղել։ Լևոնը կրկին անգամ սկսեց իրան երդման հակառակ հաղորդակցութիւն առնել Աւինեօնի դրան հետ։ Մահմետականները կրկին անգամ սկսեցին իրանց ասպատակութիւնները շարունակել։ Իսկ Լևոնի մահից յետոյ, որ պատահեցաւ 1342 թուին, Կիլիկիական թագաւորութեան վիճակն առաւել վատթարացաւ։

Լուսինեան տան թագաւորաց սկզբնաւորութիւնը, Կոստանդին Դ. Գուիտոն։ Առաջինը 1342—1343 թիւը, երկրորդը 1343—1345 թիւը։

Եթէ մինչև ցայս ժամանակ Կիլիկիական թագաւորները կամենում էին քանի մի կրօնական ծէսեր փոխելով գրաւել Պապին և կաթոլիքական աշխարհին և նոցա օգնութիւնը այնու հայթայթել. այնուհետև մեր թագաւորները հոգւով և կրթութեամբ կաթոլիք և Եւրոպացի են լինում, որոնց և ներքին աղմուկները և երկպառակութիւնները աւելի շատանում են և միանգամայն քակում են թագաւորութեան միաւորող կապերը։ Որովհետև Լևոնի մահից յետոյ ժառանգ չմնաց և Կիլիկեցիք պէտք

է նորա հեռաւոր ազգականներից մէկին էին թագաւոր ընտրել։ Հեթում Բ. թագաւորի քոյր Զաբէլն արդէն ամուսնացած էր Կիպրոսի թագաւորի եղբօր հետ և նորա ամուսնութիւնից ծնած էր Կոստանդին անուամբ մէկ որդի։ Հայոց աչքը նորա վերայ ընկաւ, որ գալով թագաւորեցաւ. բայց իրան անիրաւ վարմունքովը մեծ աղմուկների պատճառ եղաւ, որովհետև արքունիքն սկսեց այլ իմն տարազ ընդունել. Հրամայեց, և բռնի կատարել էր տալի, հայկական ձևերը թողուլ և վարուել արևմտեան ազգաց պէս. եկեղեցականաց հարկադրում էր եկեղեցական պաշտամունքները Ունիթոռաց պէս կատարել՝ ընդդէմ հայկական հին կարգաց։ Ժողովուրդը և նոյն իսկ թագաւորական զօրքը խռովեց և սպանեց իրան ձեռամբը այդ օրինակ թագաւորին։

Հայերը չընտրատուելով թագաւոր կարգեցին նորա եղբայր Գուիտոնին՝ որ աթոռը բարձրանալուց յետոյ իրան եղբօր քայլովն սկսեց գնալ, խռովութիւնը և աղմուկն առաւել սաստկացաւ. եգիպտական Մամելուկները, լսելով Կիլիկիոյ այնպիսի դրութիւնը, առաւել սկսեցին ասպատակել։ Թագաւորը անօգնական մնալով իրան իշխաններից և զինուորութիւնից՝ որոնց նա զայրացնում էր իր անուղղայ ճանապարհով և որոնք սառն աչօք էին նայում և իրանց մէջն մաքառում, գրում է Թուղթ Կղեմէս Զ. պապին։ Պապը յայտնում է Փիլիպպոս և Եդուարդ Գաղղիացւոց և Անգղիացւոց թագաւորներին, բայց նոքա իրանց ժառանգութեան խնդ-

րովն էին զբաղեալ։ Այսպիսով Կիլիկիան ասպատակվում էր, արեւմուտքից ոչինչ օգնութիւն չըկար. Հայոց մէջն աղմուկ և շփոթութիւնը աւելանում էին կաթոլիքութեան զօրեղանալու առթով, որ կաթոլիք թագաւորն առաւել ստուարացնում էր։ Ունիթօռների առաջը կտրող չըկար, շատերը նրանց կողմն էին բռնում և կարծես թէ խախտեալ գահի պէս՝ վտանգի մէջ էր և Լուսաւորչայ եկեղեցին։ Հայ արիւն ունեցողներն 'ի զուր տեղ էին կաթոլիք թագաւորին զգուշացնում և եղբօր մահուամբը ըսպառնում. Թագաւորն շատ խոհեմ էր, բայց խաբուեցաւ պապիցն, իրան կամքն ունէր աչքի առաջին և այն չկատարուեցաւ. վերջապէս 1345 թուին Գուիտոնն էլ իրան եղբօր վախճանն է ունենում։

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Դ. 1345—1362 ԹԻՒԸ.

Գուիտոնի մահից յետոյ Հայերը կարծես քիչ խրատուելով՝ իրանց դրութիւնը լաւ են ճանաչում և Հայոց Հեթում անուամբ իշխանի որդի Կոստանդինին են թագաւորացնում։ Եւ յիրաւի չեն սխալվում։ Այս թագաւորը լաւ ճանաչելով երկպառակութեանց պատճառն, կրօնական խնդիրները վերջացնում է և Մխիթար ու Մեսրոբ կաթողիկոսաց ժամանակները ժողովներ անելով Սիս մայրաքաղաքումն, արգելում է միանգամայն կաթոլիքական և Ունիթօռական ձևերը։ Պէտք է Հայերը միանգամայն իրանց հին սովորութիւններով էին վարուել՝

Հեռի ամենայն որևիցէ նորամուտութիւններիցը։ Սորանով մեր ազգը խաղաղանում է, ներքին կապը յարդարվում է և մեր Հերետիկոսական կարգերումն առաւել բախտաւոր ենք լինում, քան թէ կաթոլիքական ուղղափառութեամբը, ինչպէս Պապերը և Ունիթօռներն էին հաստատում, թէ կաթոլիք լինելով Աստուծոյ հետ կըհաշտուենք և յաղթութիւնը մեր կողմը կը լինի։ Այն ինչ, ինչպէս տեսանք, առաւել յաղթուեցանք և մեր անդորրութիւնը կորաւ։ Եւ չիրաւի Հայերի միջից հեռանալով ներքին խռովութիւնները՝ իրանց յոյսը իրանց վերայ և իրանց հաւատի վերայ ձգելով՝ հալածում են Կիլիկիայից Մամելուկաց ասպատակները, և այն էլ այն ժամանակը, երբ որ մահմետականները իրանց սարսափելի զօրութիւնները և մեքենայքն էին ՚ի գործ դնում և Հայերի վերայ ոչինչ վստահութիւն չունենալով հաւատարմութեան կողմից, կամենում էին կործանել Կիլիկիան, որ արևմտեան ազգերը՝ յուսակտուր լինին արևելք արշաւելուց, թէև առանց էն էլ Եւրոպացիք չէին թողուլ իրանց ներքին կարգադրութիւնները և խնդիրները և գալ Սուրբ երկիրը, ինչպէս մէկ քանի դար առաջ։ Վերոյիշեալ Թագաւորների աղմկալից կառավարութեան ժամանակները և նրանցից յետոյ Մամելուկները առել էին Հայոց ձեռքիցն Այաս և Աղէքսանդրիա դղեակները՝ Կիլիկիայի սահմանի պաշտպանները։ Կոստանդին Դ. Թագաւորն այն էլ յետ է խլում հայկական միաբանական հոգւովն և Կիպրացւոց ու Հռոդոսի ասպետների քրիս-

տոնէավայել ձեռնտուութեամբը։

Այսպիսի ճանապարհ բռնելով Կոստանդինը, մինչև 1362 թիւը, բաւական ապահով է պահում Կիլիկիան. թէև խնամոտ պապերը, Աւինեօնի գերեալները, միշտ իրանց սովորական հայրական գթառատութեամբը հոգս էին անում մեր հօգւոյ վերայ և թղթեր ու կոնդակներ ուղարկելով կամենում էին ուղղափառութեան մէջ մեզ հաստատ պահել. թէև մեզ նրանով առաւել վտանգի մէջ էին ձգում և Մամելուկներին առաւել գայրացնում։

Կիլիկիայի խղճալի վիճակը 1362—1365 թիւը. Լևոն Զ. 1365-ին, նորա գերութիւնը 1374 թուին, Կիլիկիոյ թագաւորութեան անկումն և Լևոնի մահն 1393 թուին։

Կոստանդին չորրորդի մահից յետոյ մեծամեծ անկարգութեանց մէջ ընկաւ Կիլիկիան և գլխաւորապէս ժառանգութեան համար, և այս տևեց մօտ երեք տարի ժամանակ։ Հայոց իշխաններն չէին կամենում իրանց միջից մէկին թագաւորական աթոռի վերայ բարձրացնել և նրան հնազանդել ինչպէս թագաւորի, այսպիսի տարաձայնութեանց ժամանակները շատերը յօժարակամ թողում էին Կիլիկիան և գաղթում էին ուրիշ աշխարհներ,—դէպի Մեծն Հայաստան, Փոքր Հայաստան և այլն։ Կաթոլիք իշխանները գալով Կիպրոսից և ուրիշ տեղերից՝ նրանց տեղն էին բռնում. օրէց օր Հայերը սակաւանում էին և կաթոլիքները շատանում. որոնք

ապացուցանելով իրանց ազգականութիւնը Ռուբինեանց տան հետ, կամենում էին թագաւորել. մնացած հայերը ընդդիմանում էին և սորանով աղմուկն առաւել բազմանում, այն ինչ Մամելուկները յաջող միջոց են գտնում վերջին հարուածն տալու: Վերջապէս կաթոլիքականաց կողմն յաղթելով և Ուքբանոս վեցերորդ պապը նոցա կողմն անցանելով վերոյիշեալ Գուիտոնի ազգականներիցը մէկին, Լևոնին, թագաւոր են ընտրում 1365 թուին:

Այս վերջին թագաւորը թէև բնութեամբ քաղցր էր և ամենի հետ լաւ վարվում, այսուամենայնիւ հասած էր Կիլիկիական թագաւորութեան վերջին ժամն. զօրութիւն չունէր, զօրեղ իշխանները և զինուորներն արդէն գաղթել էին, մնացածներն էլ միմեանց հակառակ, թէ հաւատացողութեամբ, թէ կրօնիւ և թէ արիւնով:

Եգիպտացի Մամելուկները 1367 թուին հարուած կրելով Կիպրոսի ծովային զօրութիւնից, որոնց ձեռնամուխ պէտք է եղել էր և մեր Լևոնը, կատաղութեամբ Կիլիկիայի վերայ յարձակվեցան. Լևոնը քիչ ընդդիմանալուց յետոյ, ամուր տեղեր ապաստանեցաւ և մէկ քանի ժամանակ աներևոյթ եղաւ: Կիլիկիացւոց բախտիցը Մամելուկները յետ քաշուեցան, բայց թագաւորը դեռ չէր երևում, և կարծելով թէ արդէն վախճանած է, Մարիամ թագուհին մտքումը դրաւ մէկ այլ իշխանի հետ ամուսնանալ: Արդէն հայոց Յովհաննէս արքեպիսկոպոսն Տարենտոնի Փիլիպպոս իշխանին և Գրիգոր ԺԱ․

պայքին յայտնել էր ամենայն եղելութիւնները և նոքա Բրիւնսվիկի Գերմանացի Օթոն իշխանին էին փեսայ ընտրում. երբ որ Լևոնը յանկարծ երևեցաւ 'ի խնդութիւն բոլոր Կիլիկեցւոց։

1374 թուին Մէլիք-էլ-Էշրէֆ Շաբան Սուլթանը լսելով Եւրոպացւոց դիտաւորութիւնները 'ի մասին նոր փեսայի և կարծելով միանգամայն՝ թէ վերջը վտանգաւոր է, իւր եգիպտոսին անհագին զինուորութեամբ Կիլիկիա ուղարկեց, որ միանգամայն վերջացնէ այդ տէրութիւնը։ Թագաւորն անտէր անօգնական մնացած, հազիւ հազ կարողացաւ իւրան ընտանիքը մահիցն ազատել և նոցա հետ միասին Կապան ամուր դղեակումն ամրանալ։ Մամելուկների առաջին բաց էր բոլոր Կիլիկիան, մի առ մի առան —Մամեստիա, Ադանա, Տարսոն, Սիս և ուրիշ երևելի քաղաքները, քանդեցին, կործանեցին, սրի ճարակ տուին առ հասարակ ամենայն բան։ Այն ինչ մէկ զօրեղ խումբ էլ սկսեց պաշարել Կապանը, բերդը ամուր էր և ինն ամիս ոչինչ չըկարողացան առնել. բայց հաղորդակցութիւնը արգելելով և պաշարը սպառուելով հարկադրուեցաւ թագաւորը իւրան ընտանիքովն անձնատուր լինել։

1375 թուին Կիլիկիայի վերջին թագաւորը կրկին շղթայիւ կապուելով գերուեցաւ, նորա երկիրն ապականուեցաւ, քաղաքները ամայացան, ժողովուրդի շատերը սրի ճարակ եղան, մնացածները մօտ 60,000 հոգի մի ժամանակում թողին Կիլիկիան և ցրուեցան զանազան կողմեր, դէպի Արա-

տան, Աղուանք և Փոքր Ասիա։ Ամայացաւ միանգամայն Ռուբինեանց տան և Հայկական զինուորութեան կարմիր արիւնով ներկուած Կիլիկիան. և Պօղոս կաթողիկոսն, իբրև մէկ նոր Երեմիա, պէտք է կոծէր և ողբար իրան անբախտ որդւոց վերայ՝ որոնք իրանց կրօնի ազատութեան համար միշտ մահմետականաց ձեռից հալածանաց մէջ էին, ինչպէս երբեմն Իսրայէլացիք։ Հայաստան աշխարհի հովիւը երկար ժամանակ այդ տեղ մնաց և այդ տեղից սկսեց իրան աչքը դարձուցանել իրան տաբագրեալ և որբացեալ որդւոց վերայ և Սիս քաղաքումն էր կատարում միւռոնի օրհնութեան և եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան հանդէսը։

Մինչ այս մինչ այն Լևոնը եօթն ամ բանտումը մնալուց յետոյ վերջապէս 1382 թուին Կաստիլիոյ Յովհաննէս թագաւորի գանձովը և թախանձանօքն ազատվեցաւ իրան գերութիւնիցը և գնալով Սպանիա իրան ազատողին իւր երախտագիտութիւնը ցոյց տուեց և ապա գնաց Գաղղիա և Անգղիա Կարոլոս Զ. Գաղղիացւոց և Ռիչարդոս Բ. Անգղիացւոց թագաւորների ժամանակը և շատ աշխատեցաւ այն երկու միմեանց ոսոխ ազգերին հաշտեցնել և ապա նոցա օգնութեամբը իրան կորցրած թագը ձեռք բերել. բայց 'ի զուր, նորա ջանքն ունայն անցկացաւ և 1393 թուին մեռաւ Փարիզումը և թաղուեցաւ Կելեստինեանց վանքումը։ Այսպիսի վախճան ունեցաւ Ռուբինեան վերջին թագաւորը և նորանով միանգամայն բարձաւ Հայոց թագաւորութիւնը։

Հայոց ազգի, քաղաքական իշխանութիւնը կորցնելից յետոյ, ունեցած վիճակների համառօտ նկարագրութիւնը (Հազար չորս հարիւր թուից մինչև ներկայ ժամանակս)։

Նոր դարումը նախկին Հայոց երկիրը ընկաւ իւր ամենամեծ թշուառութեանց, իւր վերջին տկարութեան և ամայութեան մէջ, կրկին և վերջին հարուած և աւերածութիւններ է կրում. Թշնամիքն մի զկնի միոյ անդադար ոտնակոխ են անում նրան (Հայաստանը). մնացած Հայերն ևս սկսում են ցրուիլ զանազան երկիրներ կամ ակամայ ստիպմամբ, կամ ինքնայօժար կամօք։ Հայաստանը լցվում է այս օրուան խառնիճաղանճ ազգերով. ինչպէս են՝ Քուրդերը, Թուրքմէնները, Թաթարները, Պարսիկները, Օսմանեան Թուրքերը և . . . Հայկական ազնիւ բնութիւններից շատերը կորչում են, գնում են Հայոց հոգու միջից. բռնութիւնը, տարագրութիւնը ծնում են մեր մէջ զանազան պակասութիւններ, իրանց սարսափելի հետևանքներովը,

դպրոցները պակասում են, եկեղեցականք անուսում-նանում, անփոյթանանում քարոզելու կենաց Բանն, դրութիւնը անճոռնիանում, աշխարհաբառ գրութիւնը ծաղում. ժողովուրդը շատ տեղ իրան լեզուն և կրօնական դաւանութիւնը մոռանում, շատերը և գրեթէ բոլորը օտար բարբառների խառնուրդով նոր լեզու ստեղծում, հին քաղաքներր, աւաններր անհետ կորչում, ամայանում, նորերը և շատ սակաւ նոցա տեղը դուրս գալիս օտար անուններով և անճաշակ ճարտարութեամբ: Գաղթականներից շատերը յաջողութիւն են վայելում, հարստանում են. հայրենեաց սէրը վառ են պահում հոգու և սրտի մէջ. ձեռքից եկած օգնութիւնը մատուցանում իրանց ազգին: Իվերջոյ լուսաւորեալ Եւրոպան ներգործում է Հայոց ազգի բարբարոս տիրապետողների վերայ. զանազան տեղ նոր կերպիւ ուսումնարաններ շինելով Հայոց ազգը աշխատում է իրան նիւթական և մտաւոր վիճակը բարեխաւացնելու: Այս միջոցն գրաւում է մօտ 1400 թուից մինչև մեր օրերը:

ԱՌԱՋԻՆ շրջանումն Հայաստանը իր ամենասարսափելի ամայութեան մէջն ընկաւ, զրկուեցաւ իւր բազմամարդ քաղաքներիցն, իւր որդիքն գաղթեցին. հեծում էին անդադար Մողոլների կամ Թաթարաց լծի տակին, յետոյ Քուրդերի. ապա երեւում են Օսմանեան Թուրքերը և ապա Պարսիկներն Սէֆեանց, որոնք գրեթէ բոլոր 16, 17-դ դարերումն և 18-դի առաջին կիսումն անդադար պատերազմում են Հայաստանի հողի վերայ, այն երկիրն

իրանց ձեռքը ձգելու համար։ Այնուհետև հայութեան նշանն աւելի ուրիշ երկիրներումն էր երեւում, քան թէ Հայաստանումն. արդէն գնացել էին—Ղրիմ, Լեհաստան, Մօլդօ—Վալախիա, (Ուլահ և Բուղդան), Վենգրիա, (Մաճառստան), Տրանսիլվանիա, (Արտեալ), Փոքր Ասիա, Մակեդոնիա, Թրակիա, Պարսկաստան, Հնդկաստան և ուրիշ շատ տեղեր, բայց ոչ այնքան բազմութեամբ։ Այն ինչ մէկ քանի տեղ կրօնի պատճառաւ հալածանքներ էին քաշում, (Նիկօլ, Ճիզուիտք.) միւս տեղերումն անուանի են լինում և մեծ հարստութիւն դիզում, (Հնդկաստանի Հայք։) Այս միջոցն գրաւում է 1400 թուիցն մինչև մօտ 1800 թուականը Քրիստոսից յետոյ։

ԵՐԿՐՈՐԴ շրջանումն Հայաստանը համարեալ թէ միևնոյն ամայութեան մէջն է, բայց հանգամանքները բարելաւանալով՝ կարծես մէկ լաւ ապագայ են գուշակում Հայաստանի համար։ Հայաստանի տիրապետողների կառավարութիւնը բարւոքանում է, և ինչպէս բռնութիւնները հայերին ցրուել են օտար աշխարհներ, բարի կառավարութիւնը պէտք է որ Հայաստանի ցրուած որդիքներին այն տեղ ժողովէ։ Նախ և առաջ գաղթականների վիճակը բարելաւանալով՝ երևում է նիւթական և մտաւորական յառաջադիմութիւն և ուսումնասիրութիւն, շինում են ուսումնարաններ, տպարաններ, Հայկական գրականութեան համար նոր դար է բացվում, կաթոլիքական միաբանները՝ Վենետիկի և Վիեննայի, մեծ ծառայութիւն են մատուցանում հայկական

գրականութեան վերածնութեանը. Հայերը հետեւում են անմիջապէս այս օրինակին Կոստանդնուպօլսում, Զմիւռնայում, Տփխիսում, Մոսկվայում, Նոր Ջուղայում, Կալկաթայում և այլն։

Օսմանեան հպատակ Հայերն պարագլուխ են հանդիսանում մտաւոր յառաջադիմութեան ասպարիզում և Եւրոպացոց օգնականութեամբն աշխատում են այն տեղ բազմութեամբ կիտուած Հայերի վիճակն բարելաւացնելու և անդորրելու. (Սահմանադրութիւն)։

Հայոց աշխարհի հիւսիսն Ռուսաց իշխանութեան տակ մտնելով՝ այն տեղի Հայերի մտաւոր և նիւթական վիճակն բարելաւանում է և նոցա որդիքը կրթվում են և լուսաւորվում տէրութեան ստորին, միջին և բարձր ուսումնարաններումն, երևում են ուսումնական անձինք, որպէս Ռուսիայումն նոյն և Օսմանեան Պետութիւնումն. աշխատում են ազգի ուսումնական յառաջադիմութեան համար։ Հրատարակվում են լրագիրներ Տփխիս, Մոսկվայ, Կոստանդնուպօլիս, Զմիւռնիա և այլն, որոնք ազգի ամեն տեղի վիճակն են ծանուցանում և նորա լուսաւորութեան ծառայում։

